

**AJALOO ÕPETAMISE KORRALDUS
EESTINSV EESTI ÕPPEKEELEGA
ÜLDHARIDUSKOOLIDES 1944–1985**

ANU RAUDSEPP

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Tartu Ülikooli ajaloo osakond, Tartu, Eesti

Kaitsmisele lubatud TÜ filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna nõukogu otsusega 29. septembrist 2005

Töö juhendaja: prof. Mati Laur

Oponendid: ajalookandidaat Lauri Vahtre
PhD Karsten Brüggemann

Doktoritöö kaitsmine toimub 11. novembril 2005. a. kell 16.15 Tartu Ülikooli Nõukogu saalis

ISSN 1406-443X
ISBN 9949-11-159-5 (trükis)
ISBN 9949-11-160-9 (PDF)

Autoriõigus Anu Raudsepp, 2005

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr. 443

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	7
Uurimisülesanne.....	9
Uurimisseis.....	12
Allikad	16
1. HARIDUSPOLIITIKA NSV LIIDUS JA EESTI NSV-S	19
1.1. Stalinismi sõjajärgne periood 1944–1953	19
1.1.1. Hariduspoliitika ümberkorraldamine.....	19
1.1.2. Hariduspoliitika elluviimise kontrollimine.....	25
1.2. Sula algusperiood 1953–1958	28
1.2.1. Hariduselu reformimise algus.....	28
1.2.2. Nõukogudevastaste hoiakute elavnemine üldhariduskoolides	32
1.3. Sula lõpuperiood 1958–1965.....	35
1.3.1. 1958–1959. aasta haridusreformi elluviimine	35
1.3.2. Hariduspoliitika elluviimise kontrollimise tõhustamine.....	39
1.4. Stagnatsiooni algusperiood 1965–1977	41
1.4.1. Hariduselu tsentraliseerimine 1960. aastate teisel poolel ja vastuseis sellele Eesti NSV-s	41
1.4.2. Formalismi levik hariduselus 1960. aastate lõpul ja 1970. aastate esimesel poolel	46
1.5. Stagnatsiooni süvenemise periood 1977–1985.....	47
1.5.1. Ideoloogilise surve tugevnemine hariduselus.....	47
1.6. Kokkuvõte	56
2. AJALOOÕPETUSE PROGRAMMILISED JA IDEOLOOGILISED NÕUDED.....	58
2.1. Stalinismi sõjajärgne periood 1944–1953	58
2.1.1. Eesti NSV ajalooõpetuse nõuded ja eripära 1944–1948.....	58
2.1.2. Eesti NSV ajalooõpetuse ühtlustamine Vene NFSV nõuetega	61
2.1.3. Eesti ajaloo õpetamise kaotamine üldhariduskoolides	63
2.2. Sula algusperiood 1953–1958	66
2.2.1. Ajalooõpetuse reformimise algus	66
2.2.2. Eesti ajaloo õpetamise taastamine üldhariduskoolides.....	68
2.3. Sula lõpuperiood 1958–1965.....	72
2.3.1. Ajaloo õpetamise ümberkorraldamine 1958–1960.....	72
2.3.2. Ajalooõpetusele esitatavate ideoloogiliste nõuete tugevnemine 1960–1965	76
2.3.3. Ajalooõpikud	79
2.4. Stagnatsiooni algusperiood 1965–1977.....	84
2.4.1. Ajaloo õpetamise uuendamine 1960. aastate teisel poolel	84
2.4.2. Ajalooõpikud	88
2.5. Stagnatsiooni süvenemise periood 1977–1985.....	91

2.5.1. Ajaloõpetuse ideoloogiliste nõuete võimendumine.....	91
2.5.2. Ajaloõpikud	93
2.6. Kokkuvõte	94
3. AJALOOÕPETAJATE KOOLITAMINE	97
3.1. Stalinismi sõjajärgne periood 1944–1953	97
3.1.1. Õppejõudude kaadripoliitika, ideoloogiline suunamine ja kontroll	97
3.1.2. Tulevaste ajalooõpetajate erialane ettevalmistus	101
3.1.3. Tulevaste ajalooõpetajate ideoloogiline kasvatamine	102
3.2. Sula algusperiood 1953–1958	105
3.2.1. Tulevaste ajalooõpetajate erialane ettevalmistus	105
3.2.2. Õppejõudude ja üliõpilaste ideoloogiline mõjutamine	107
3.2.3. Ajaloõpetajate koolitamise lõpetamine Tallinna Pedagoogilises Instituudis	109
3.3. Sula lõpuperiood 1958–1965	112
3.3.1. Tulevaste ajalooõpetajate erialane ettevalmistus	112
3.3.2. Tulevaste ajalooõpetajate ideoloogiline kasvatamine	113
3.4. Stagnatsiooni algusperiood 1965–1977	116
3.4.1. Tulevaste ajalooõpetajate ettevalmistamise erialased ja ideoloogilised nõuded	116
3.5. Stagnatsiooni süvenemise periood 1977–1985	120
3.5.1. Tulevaste ajalooõpetajate ettevalmistamise erialased ja ideoloogilised nõuded	120
3.6. Kokkuvõte	127
4. KAASAEGSETE ARVAMUSED AJALOO ÕPETAMISE JA AJALOOÕPETUSE KOHTA.....	129
4.1. Stalinismi sõjajärgne periood 1944–1953	129
4.2. Sula periood 1953–1965	132
4.3. Stagnatsiooni algusperiood 1965–1977	136
4.4. Stagnatsiooni süvenemise periood 1977–1985	142
KOKKUVÕTE.....	147
ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	154
SUMMARY. The Organisation of history teaching in Estonian-speaking Schools in Estonian SSR in 1944–1985	178
CURRICULUM VITAE	185

SISSEJUHATUS

Haridus on alati olnud üks ühiskondliku elu tähtsamaid sfääre, mis mõjutab iga maa arengut tervikuna. Ajalooharidus omab tähtsust inimeste ajalooteadvuse kujundajana, millel on eristatud seitset dimensiooni. Ajateadvuse ülesandeks on teha vahet mineviku, oleviku ja tuleviku vahel ning sellele vastavalt järjestada ajaloo sündmusi. Reaalsusteadvus annab oskuse eristada tõelisi ja väljamõeldud sündmusi ja isikuid. Historismiteadvus näitab, et olud muutuvad aja jooksul. Identiteediteadvus tähistab võimet tajuda ajalooliselt kujunenud kuuluvustunnet ja seda reflekteerida. Poliitiline teadvus tähendab arusaamist, et inimühiskond on määratletud võimuhete kaudu ning võimet neid struktuure ära tunda ja analüüsida. Sotsiaal-majandusliku teadvuse puhul on tegemist teadmise sotsiaalse ebavõrdsuse olemasolust. Moraaliteadvuse kaudu hinnatakse ajaloo sündmusi.¹

Ajalooharidus on huvitanud ajaloo vältel erinevaid ühiskondi eelkõige tema sotsiaalse funktsiooni tõttu kujundada kollektiivset identiteeti.² Seetõttu ongi poliitilised jõud läbi aegade püüdnud määrata endale sobivaid ajaloo õpetamise eesmärgi.³ Demokraatlikud riigid soosivad reeglina ajaloo õpetamise kaudu avatud mõtteviisi kujundamist, tunnustades kollektiivse identiteedi kõrval teiste identiteetide võimalikkust ja vajalikkust.

Totalitaarsetes riikides eelistatakse ajaloo kaudu inimeste teadvuse muutmist kehtivale režiimile vajalikul moel. Selleks püütakse hävitada rahva ajaloolist mälu, konstrueerida antud süsteemi põhjendav ja õigustav ajalooteooria. Ajalooõpetuse kaudu tahetakse kujundada võimule kuulekaid kodanikke, kes aitaksid säilitada olemasolevat režiimi.⁴ Sarnane protsess toimus ka NSV Liidu poolt okupeeritud Eestis.

Esimesel nõukogude aastal (1940–1941) alustati süstemaatilist Eesti rahva ajaloolise mälu hävitamist, mida jätkati taasokupeerimise järel alates 1944. aastast: keelustati ja hävitati hulk eestikeelset kirjavara,⁵ lõhuti eesti identiteedi

¹ M. Sauer. *Geschichte unterrichten. Eine Einführung in die Didaktik und Methodik*. Seelze: Kallmeyersche Verlagsbuchhandlung, 2005, S 9–17.

² S. Ahonen. *Clio Sans Uniform. A Study of the Post-Marxist Transformation of the History Curricula in East Germany and Estonia, 1986–1991*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1992, p 24.

³ J. Rohlfes. *Umriss einer Didaktik der Geschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979, S 101.

⁴ H. Fiege. *Geschichte. Didaktik*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1969, S 57–58.

⁵ Vt lähemalt: K.-O. Veskimägi. *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed*. Tallinn, 1996; P. Lotman. *Hävitatud raamat ja eestlase identiteet*. // *Tuna*. 2000, 2, lk 95–103.

seisukohalt olulised ajaloo- ja kultuurimälestusmärgid. Järgnevalt võeti ette Eesti ajaloo ümberhindamine ja -kirjutamine.⁶

Kõige selle juurde kuulus ajaloo õpetamise ümberkorraldamine. Ajalooõpetuse eesmärgid olenevad suuresti hariduspoliitikast. NSV Liidu hariduspoliitikat juhtis ÜK(b)P (alates 1952. aastast NLKP) Keskkomitee, mille kooliosakond töötas välja ning jagas liiduvabariikide haridusministeeriumidele ja keskkomiteede kooliosakondadele täpsemaid juhtnööre.

Eesti hariduspoliitikat juhtis teisel tasandil EK(b)P (alates 1952. aastast EKP) Keskkomitee, mis lähtudes kommunistliku partei ettekirjutistest võis vastu võtta parteipoliitikat toetavaid või kohalikes oludes vajalikke konkreetseerivaid hariduspoliitilisi otsuseid.

Riigi tähtsaim üldhariduskoole juhtiv haridusorgan oli aastatel 1944–1966 Vene NFSV Haridusministeerium, alates 1966. aastast NSV Liidu Haridusministeerium, mille juhtimisel koostatud õppeprogrammide ning õpikutest lähtusid teiste liiduvabariikide haridusministeeriumid. Kõrgkoolid allusid NSV Liidu Kõrgharidusministeeriumile ja hiljem teise instantsina kohalikule kõrg- ja keskerihariduse ministeeriumile.

Eesti hariduspoliitikat suunasid veel haridusinstituutide (haridusministeeriumi, linnade ja rajoonide haridusosakondade, õppeasutuste) parteiorganisatsioonid koos haridusministeeriumi ja haridusosakondade inspektorite ning koolide juhtkonnaga. Hariduspoliitikat teostasid kõrgemal tasandil haridusministeeriumi osakonnad, millest tähtsaimaks tuleb lugeda metoodilist nõukogu, kes tegeles õppekavade ja -programmide ning õpikute koostamisega. Järgnevatel tasanditel viisid hariduspoliitikat ellu haridusosakondade töötajad ning kooliõpetajad.

Nõukogude võimu kindlustamise teine põhivahend oli uue kollektiivse identiteedi loomise kõrval kontrollisüsteemi loomine,⁷ et tagada ettekirjutuste elluviimist ja ebasoovitavate isikute represseerimist. Kontrollimehhanism loodi ka hariduse alal. Kõrgeim hariduse kontrollimise organ oli EKP Keskkomitee, kus olid selleks eraldi osakonnad, mille struktuuri pidevalt muudeti.

Kõik haridusinstituudid tervikuna allusid parteiorganite kontrollile: Eesti NSV Haridusministeerium allus EK(b)P Keskkomiteele, täitevkomiteede haridusosakonnad ja koolid linnade ning maakondade (alates 1950. aastast rajoonide) parteikomiteedele. Kontrollimehhanism toimis veel hierarhilisest printsiibist lähtudes haridusorganite vahel: haridusministeeriumile allusid nii haridusosakonnad kui koolid, haridusosakondadele koolid.

⁶ Vt lähemalt: T. Veispak. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944–1952). // *Looming*. 1990, 9, lk 1260–1268; A. Viires. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes. // *Tuna*. 2003, 1, lk 32–47.

⁷ R. Ritter. Prescribed Identity. The Role of History for the Legitimization of the Soviet Rule in Lithuania. // Edited by O. Mertelsmann. *The sovietization of the Baltic States, 1940–1956*. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio, 2003, lk 85.

Uurimisülesanne

Doktoriväitekirja “Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985” käsitleb Eesti lähiajaloo ühte keskset valdkonda, mis näitab inimeste ideoloogilist mõjutamist kui nõukogude võimu alustala.

Väitekirja eesmärk on, **esiteks**, uurida eri institutsioonide rolli hariduspoliitika juhtimisel, võimalusi ja tahet siinseid haridustraditsioone toetada ning humanitaarainete tähendust nõukogude hariduspoliitikas. **Teiseks** tahetakse kindlaks teha, millise ajalooeadvuse kujundamist taotles NSV Liidu ajalooõpetus. Samuti on huviorbiidis ajalooeadvuse kujundamise programmilised nõuded ning Eestis ajalooõpikute koostamise võimalused, ettekirjutused ja nende täitmine. **Kolmandaks** huvitab dissertatsiooni autorit, kas ja kuidas koolitati tulevasi pedagooge ajalooõpetuse eesmärkide elluvijateks. **Neljandaks** püütakse selgitada, kuidas täitsid ajalooõpetajad ajalooõpetusele esitatavaid nõudeid tegelikkuses ning mida arvasid kooli ajalookursusest tollased õpilased. Kuigi Eesti NSV-s tegutsesid nii eesti kui vene õppekeelega üldhariduskoolid, uuritakse antud töös ainult ajaloo õpetamist eesti koolides. Valiku kriteeriumid tulenevad mitmetest asjaoludest. Vene õppekeelega koolides toimunud ajaloo õpetamine on omaette mahukas teema. Vene koolid lähtusid täpselt Vene NFSV vastavatest eeskujudest, seal töötasid valdavalt mujal NSV Liidus hariduse omandanud ajalooõpetajad.

Käesolev töö tugineb peamiselt allikakriitika meetodi kasutamisele. Arhiivimaterjalide puhul on enamasti tegemist senikasutamata allikatega. Nõukogudeaegse Eesti haridusloo uurimist kergendab küll allikate rohkus, kuid raskendab nende tõlgendamine. Kirjalike allikate koostajad võisid esitada omal ajal käsitletavatest küsimustest võimalikult soodsa pildi nõukogude võimu silmis, milleks kasutati dokumentide fabritseerimist, teatud aspektidega liialdamist jm. Teiseks rakendatakse töös võrdlevat meetodit, et näidata Eesti NSV hariduspoliitika, ajalooõpetuse ja ajaloo õpetamise erinevusi/sarnasusi võrreldes üleliidulistega.

Metodoloogiliselt kasutatakse dissertatsioonis temaatilist ülesehitust. Sissejuhatavalt käsitletakse **NSV Liidu ja Eesti NSV hariduspoliitikat**, mis on vajalik hariduselu suunamise ja kontrollimise süsteemi ning selle taustal ajalooõpetuse positsiooni ja tähenduse mõistmiseks. Vaatluse all on Kommunistliku Partei ja haridusinstituutide roll hariduspoliitika juhtimisel, kusjuures eraldi jälgitakse Eesti poolseid reaalseid võimalusi lähtuda hariduselu suunamisel kohalikest huvidest. Oli ju hariduspoliitika Eesti NSV omanäolisuse tähtis määratleja, mis kaugemas perspektiivis mõjutas nii nõukogude ideoloogia omaksvõtmist kui ka eesti kultuuritraditsioonide edasikandmist uute põlvkondade poolt.

Teiseks vaadeldakse **ajalooõpetuse nõudeid**. Eesmärgiks on selgitada kõigepealt ajalooõpetusele esitatud üleliidulisi ja kohalikke ettekirjutusi, et näidata, mida oluliseks peeti. Ajalooõpetuse põhisihht oli kujundada noortes ühtset, kommunistlikul maailmavaatel baseeruvat nõukogude identiteeti, likvideerides

seejuures võimalikke rahvusliku identiteedi ilminguid. Seepärast pööratakse suurt tähelepanu Eesti ajaloo õpetamisega seotud probleemidele. Järgnevalt on vajalik uurida, kas ja kui täpselt nõuti ettekirjutuste täitmist. Samuti selgitatakse, millised olid Eesti haridustegelaste ja ajaloolaste võimalused kaasa rääkida ajaloo õpetamise sisulises ja organisatoorses korralduses (sh ajalooõpikute koostamine), kas ja kuidas seda tehti.

Kolmanda põhiteemana käsitletakse **ajalooõpetajate koolitamist**, sest pedagoogidest kui ideoloogiatöötajatest sõltus ajalooõpetusele esitatud nõuete elluviimine ning õpilaste ajalooteadvuse mõjutamine. Seepärast jälgitakse ühest küljest õpetajate koolitajate (õppejõudude) ja õppetööga seonduvaid ideoloogilisi aspekte, teisest küljest tulevaste õpetajate (üliõpilaste) ideoloogilise mõjutamise süsteemi ja tulemusi. Põhiküsimusteks on erinevates institutsioonides saadava ajaloohariduse tase ja üliõpilaste ideoloogiline kasvatamine. Selles osas vaadeldakse võrdlevalt ajalooõpetajate ettevalmistamist kolmes õppeasutuses — Tartu Riiklikus Ülikoolis (1944–1985), Tartu Õpetajate Instituudis (1947–1956), Tallinna Õpetajate Instituudis (hiljem Tallinna Pedagoogiline Instituut 1947–1959). Põhjalikumalt analüüsitakse Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonna tegevust, kuna suurem osa ajaloolasi/ ajalooõpetajaid tuli sealt.

Neljas valdkond, **institutsioonide hinnangud ja kaasaegsete arvamused ajalooõpetuse ja ajaloo õpetamise kohta**, on sellekohaste allikate vaieldavuse ja erilise subjektiivsuse tõttu kõige problemaatilisem. Esimene teemadering katsub uurida ajalooõpetajate tegevust, analüüsides küll eelkõige haridus- ja parteitegelaste arvamusi, kuid esitades sealjuures ka tollaste ajalooõpetajate ning õpilaste seisukohti. Teine osa püüab selgitada kooli ajalooõpetuse vastuvõtmist õpilaste poolt.

Kõik peatükid on ülesehitatud kronoloogiliselt. Eesti lähiajaloo periodiseering on üks käesoleva aja aktuaalseid ja diskuteeritavaid küsimusi. Kaalukaimad nõukogude aja poliitilise ajaloo periodiseeringud pärinevad Enn Tarveli⁸ ja Lauri Vahtre⁹ sulest. Jaak Kangilaski on pakkunud välja võimaliku nõukogude kunstiajaloo¹⁰ ning Aili Aarelaid mentaliteediajaloo jaotuse.¹¹ Käesolevas töös on periodiseerimisel aluseks võetud poliitilises ja hariduselus (sh ajalooõpetuses) toimunud muutused. Nõukogude Eesti hariduspoliitika võib jagada seitsmeks perioodiks.

Esimene ehk sõjaeegse stalinismi periood 1940–1944 tähendab hariduselu sovetiseerimise algust Eestis esimesel nõukogude okupatsiooniaastal (1940–1941).

⁸ E. Tarvel. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. // Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn: Umara, 1999, lk 105–115.

⁹ L. Vahtre. Nõukogude aja periodiseerimisest. // Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Toimetanud A. Andresen. Tallinn: Avita, 2001, lk 373–386.

¹⁰ J. Kangilaski. Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. // Ajalooline Ajakiri. 1999, 1, lk 23–29.

¹¹ A. Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes. Tallinn: Virgela OÜ, 1998.

Hariduselu ümberkorraldamine jäi siis veel paljuski formaalseks — üldjoontes kehtestati küll NSV Liidus kehtiv haridussüsteem, kuid sisuliselt ei suudetud seda veel eriti muuta. Seda tõendavad muuhulgas Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi poolt 1941. aasta kevadel läbiviidud koolide inspekterimise protokollid.¹² Samuti toimus nõukogude hariduspoliitika elluviimine NSV Liidus 1941–1944 sinna Saksa okupatsiooni eest evakueerunud eesti haridustegelaste poolt. Poliitilises mõttes tuleb arvestada ka NSV Liidu tegevust eesmärgiga Eestit taas okupeerida, et jätkata 1941. aastal pooleli jäänud sovetiseerimist.

Teine ehk sõjajärgse stalinismi periood 1944–1953 hõlmab Eesti hariduskorralduse ja õpetuse sisuliste erinevuste järk-järgulist kaotamist ning ümberkorraldamist Vene NFSV eeskujul. **Kolmas ehk sula algusperiood 1953–1958** tähendas Eesti hariduselus (sh ajalooõpetuses) liberaliseerimist ja muutusi. **Neljas ehk sula lõpuperiood 1958–1965** oli hariduses suurte muutuste ja katsetuste aeg, mil võeti vastu ja viidi ellu 1958–1959 haridusreform, toimus hariduselu detsentraliseerimine ja liiduvabariikidele senisega võrreldes suurema isetsustamisõiguse andmine. Ajalooõpetuses kehtis üleliiduliselt kahe kontsentriiline õppekorraldus koos sellest tulenevate iseärasuste ja nõuetega. **Viies ehk stagnatsiooni algusperiood 1965–1977** on hariduses formalismi ja bürokratismi laialdase leviku aeg. Perioodi algusaasta määratlemisel on aluseks võetud ajaloo õpetamise muutmine lineaarseks 1965. aastal koos sellest tulevate muudatustega. Teise kaalutlusena on arvestatud 1966–1967 haridusreformi, mis määras suuresti kogu perioodi sisu hariduspoliitika seisukohalt lähtudes — ülemineku kohustuslikule keskharidusele. Perioodi algusesse jääb ka hariduselu tsentraliseerimine (sh NSV Liidu Haridusministeeriumi asutamine 1966), millega kärbiti liiduvabariikide isetsustamisõigusi haridusküsimustes. **Kuues ehk stagnatsiooni süvenemise periood 1977–1985** tähistab venestuspoliitika süvenemist hariduselus. **Seitsmes periood ehk perestroika 1985–1991** tähendab hariduselu, sh ajalooõpetuse radikaalset ümberkorraldamist.

Käesolev töö vaatleb ajaloo õpetamist eestikeelsetes koolides aastatel 1944–1985, kuna just selle perioodi jooksul saab jälgida Eestis hariduselu ja ajalooõpetuse suunamise ja kontrollimise mehhanismi järk-järgulist väljatöötamist ning juhiste tegelikku teostamist. Antud tööst on aastad 1940–1941 ja 1941–1944 välja jäetud, sest tegemist on teemadega, mille puhul tuleks võrdlusena jälgida muuhulgas ka vastavaid hariduspoliitilisi arenguid NSV Liidus ja Saksa okupatsiooni aegses Eestis, näitamaks nõukogude ja natsionaalsotsialistliku ideoloogia mõju Eesti haridusele.

Samuti ei käsitleta käesolevas dissertatsioonis Nõukogude okupatsiooni lõpuaastaid (1985–1991). Perestroika ajal NSV Liidus alanud senise haridussüsteemi lagunemine (lammutamine) ja ajaloo õpetamise ümberkorraldamine jõudis lõpule 1990. aastatel, mil seda riiki enam ei eksisteerinud. Tulemuslikum oleks vaadelda ajaloo õpetamist võrdlevalt 1980 aastate teisest poolest 1990. aastateni.

¹² ERA R-14-1-53, R-14-1-824.

Uurimisseis

Käesoleva töö seisukohalt on vajalikud nõukogude perioodi poliitilist olukorda, hariduspoliitikat ja ajalooõpetamise ajalugu käsitlevad uurimused. Nõukogude okupatsiooni aegse Eesti poliitilist situatsiooni ja süsteemi ning kultuuripoliitikat võimaldab laiemalt selgitada rida taasiseseisvumise järel ilmunud käsitlusi, millest antud uurimuse seisukohalt on olulisemad järgmised. **Olaf Kuuli** on avaldanud sel teemal kaks raamatut. 1999. aastal ilmunud teos *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991* annab suhteliselt hea ülevaate Eesti NSV üldtaustast, korrates siiski enamasti varasemaid seisukohti.¹³ Sellest kasvas välja uurimus *Sula ja hallad Eesti NSV-s*, mis vaatleb kultuuripoliitikat aastail 1953–1969.¹⁴ **Enn Tarveli** koostatud ja toimetatud *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*¹⁵ annab väärtuslikku informatsiooni kogu ühiskonda tegelikult juhtinud institutsiooni kohta, sh keskkomitee tegevuse kohta ühiskonna ideoloogilisel mõjutamisel.

NSV Liidu ja Eesti NSV **hariduspoliitikat** on käsitletud valdavalt nõukogude perioodil. Nõukogude Liidus (sh Eesti NSV-s) hakati avaldama uurimusi nõukogude hariduspoliitikast ja ajalooõpetamise arengust alles 1950.–1960. aastatel. Esimese ülevaatenähtena nõukogudeaegsest hariduspoliitikast Eestis valmis 1954. aastal **Helga Kurmi** dissertatsioon *Eesti üldhariduskooli arengust sõjajärgsetel aastatel (kuni 1954)*.¹⁶ Töö on koostatud peamiselt kirjanduse või publitseeritud allikate põhjal ning ajastule omaselt õigustab nõukogude hariduspoliitikat Eestis, näidates sinseid edusamme. Sama perioodi hariduspoliitikast on kirjutanud veel **Aino Kits**, kes avaldas 1983. aastal artikli *Humanitaarainete õpetamisest Eesti NSV keskkoolides Suure Isamaasõja järel*.¹⁷ **Valve Aasmaa** koostas 1958. aastal TRÜ ajaloo osakonnas diplomitöö *Eesti NSV üldhariduskooli areng 1951.–1957. a.*¹⁸

Olulised on parteiajaloolased valdavalt arhiiviallikate põhjal koostatud artiklid, mis on hinnatavad faktoloogia poolest. Noorte ideoloogilist kasvatust üldharidus- ja kõrgkoolides peamiselt 1950. aastate teisel poolel ja 1960. aasta-

¹³ O. Kuuli. *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991*. Tallinn, 1999.

¹⁴ O. Kuuli. *Sula ja hallad Eesti NSV-s*. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002.

¹⁵ *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*. Koostanud ja toimetanud E. Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002.

¹⁶ H. Kurm. *Eesti üldharidusliku kooli areng*. Dissertatsioon. Tartu, 1954.

¹⁷ A. Kits. *Humanitaarainete õpetamisest Eesti NSV keskkoolides Suure Isamaasõja järel*. // *Nõukogude Kool*. 1983, 10, lk 48–51.

¹⁸ V. Aasmaa. *Eesti NSV üldharidusliku kooli areng 1951.–1957. a.* Diplomitöö. Tartu, 1958. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus.

tel on käsitletud **Feliks Kinkar**,¹⁹ **Johannes Kalits**,²⁰ **Inno Oram**,²¹ **Lembit Raid**,²² **Siina Lepik**,²³

U. Rukki²⁴ jt. Pikema käsitluse NSV Liidu hariduselust aastatel 1917–1980 koostasid 1986. aastal **N. P. Kuzina** ja **M. N. Kolmakova**.²⁵ Uurimus annab ülevaate ajastule iseloomuliku kasvatustööga seotud pedagoogikaasutuste süsteemist ja arengust ning hariduselu suunanud partei ja valitsuse otsustest, tuues näiteid erinevatest liiduvabariikidest.

¹⁹ F. Kinkar. EK(b)P Keskkomitee pleenumite ja büroo istungite protokollid Eesti NSV-s toimunud kultuuriirevolutsiooni uurimise allikana (1944–1948). // Tõid NLKP ajaloo alalt. V, 203. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk 111–128; F. Kinkar. Komsomoliorganisatsioonid ja õpetajad — EK(b)P aktiivsed abilised kultuuriöö ümberkorraldamisel maal (1944–1948). // Tõid NLKP ajaloo alalt. XIII, 367. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975, lk 24–40; F. Kinkar. TRÜ parteiorganisatsiooni tegevuse edasisest täiustamisest aastail 1966–1970. // TRÜ parteiorganisatsiooni ajaloost. Tõid NLKP ajaloo alalt. XVII, 536. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1980, lk 94–112.

²⁰ J. Kalits. TRÜ parteiorganisatsiooni tegevusest ideoloogilise kasvatustöö tugevdamisel (1956–1960). // TRÜ parteiorganisatsiooni ajaloost. Tõid NLKP ajaloo alalt. XVII, 536. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1980, lk 58–78; J. Kalits. Kasvatustöö parteilisest suunamisest nõukogude kõrgemas koolis. // Tõid NLKP ajaloo alalt. XIII, 367. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975.

²¹ I. Oram. EKP tegevus üliõpilaste kasvatamisel rahvaste sõpruse vaimus (aastatel 1956–1961). // Tõid NLKP ajaloo alalt. VIII, 261. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1970, lk 109–122; I. Oram. EKP tegevus õppiva noorsoo kasvatamisel rahvaste sõpruse ja proletaarse internatsionalismi vaimus (aastail 1956–1961). // Tõid EKP ajaloo alalt. II. Tallinn: Eesti Raamat, 1996, lk 220–244.

²² L. Raid. Eestimaa Kommunistliku Partei tegevusest ateistliku kasvatustöö suunamisel vabariigi noorsoo hulgas aastail 1957–1965. // Tõid NLKP ajaloo alalt. XIII, 367. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975, lk 105–117; L. Raid. EKP tegevusest rahvahulkade ateistlikul kasvatamisel aastatel 1961–1963. // Tõid NLKP ajaloo alalt. VIII, 261. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1970, lk 123–136; L. Raid. Olustikutraditsioon ja ateistlik kasvatustöö (1957–1965). // Tõid NLKP ajaloo alalt. V, 203. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk 191–207.

²³ S. Lepik. TRÜ parteiorganisatsiooni tegevusest partei uuest programmist lähtuvate ülesannete lahendamisel. // Tõid NLKP ajaloo alalt. XVII, 536. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1980, lk. 79–93; S. Lepik. Õpikute küsimusest EKP otsuste valgusel. // Tõid NLKP ajaloo alalt. V, 203. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk 231–245; S. Lepik. Õppevahendite probleem EKP tegevuse valgusel. // Tõid NLKP ajaloo alalt. VII, 238. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969, lk 161–177.

²⁴ U. Rukki. Eesti NSV kõrgemate koolide parteiorganisatsioonide osast üliõpilaste teadusliku töö arendamisel aastal 1960–1965. // Tõid NLKP ajaloo alalt. XIII, 367. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975, lk 118–136; U. Rukki. EKP tegevusest kõrgemate õppeasutuste kateedrite tugevdamisel aastatel 1959–1965. // Tõid NLKP ajaloo alalt. XI, 334. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1974, lk 110–129.

²⁵ Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980). Под редакцией Н. П. Кузина, М. Н. Колмакова. Москва: Педагогика 1986.

Uuemaid NSV Liidu ja Eesti NSV hariduspoliitika alaseid uurimusi on vähe ilmunud. 1995. aastast pärineb **Lembit Raidi** monograafia *Vaevatee: Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952*, mis esitab Tartu Ülikooli näitel väga hea pildi kõrghariduse poliitilisest suunamisest ja kontrollist.²⁶ 2003. aastal avaldas **Jeremy Smith** artikli 1958–1959 haridusreformist Eestis.²⁷ Ta kirjutab peamiselt ajalehe *Sovetskaja Estonia* artiklite põhjal tootmis- ja keeleõpetusega seonduvast, kuid haridusreformi sisu, tähendust ja sihte lähemalt ei selgita. Huvi tõusule nõukogude hariduselu vastu viitavad mitmed 2004. aastal ilmunud artiklid. Neist tuleb kaalukaimaks lugeda **Aleksander Põžikovi** kriitilist analüüsi NSV Liidu haridussüsteemi reformimisest sula ajal 1953–1964,²⁸ mis aitab tublisti kaasa tollaste parteipoliitiliste eesmärkide ja nende teostamisteede mõistmisele. **Väino Sirk** kirjutas kaks valdavalt kirjandusel põhinevat artiklit, mis käsitlevad Eesti NSV haritlaspoliitikat 1940. aastate teisest poolest 1960. aastate alguseni.²⁹

Nõukogudeaegset ajaloo õpetamist hakati NSV Liidus uurima 1960. aastatel. Esimesena ilmus 1961 **L. P. Buštšiku** sulest ülevaade üldhariduskooli ajalooõpetusest Venemaal ja NSV Liidus (18. sajandist kuni 1961. aastani).³⁰ Buštšiku kohati küllaltki kriitilise raamatu väärtuseks on vastavate haridus- ja parteiinstituutide dokumentide ja NSV Liidu ajalooprogrammide analüüs, aidates selgitada ajaloo õpetamise üldtendentse. Nimetatud teose järel koostati analoogilisi töid veel 1967. aastal kirjutas **J. Pilkauskas** ajaloo õpetamise ajaloo probleemidest Leedus.³¹ **Hillar Palamets** koostas 1968. aastal üliõpilastele õppevahendina mõeldud brošüüri *Ülevaade ajaloo õpetamise arengust*³² ja 1972. aastal selle põhjal artikli *Põhijooni ajaloo õpetamise arengust Nõukogude Eesti üldhariduslikus koolis 1940–1965*.³³ Palametsa kirjutised on jäänud täna-

²⁶ L. Raid. *Vaevatee: Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995.

²⁷ Jeremy Smith. *Republican Authority and Krushchew's Educational Reform in Estonia and Latvia, 1958–1959*. // Edited by Olaf Mertelsmann. *The sovietization of the Baltic States, 1940–1956*. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio, 2003, lk 237–252.

²⁸ А. В. Пыжиков. Реформирование системы образования в СССР в период “оттепели” (1953–1964). // *Вопросы истории*. 2004, 9, 95–104.

²⁹ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks. Jooni stalinistlikust intelligentsipoliitikast. // *Tuna*. 2004, 1, lk 51–69; V. Sirk. Edasi, selg ees! Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika kahest tahust. // *Tuna*, 2004, 4, lk 48–65.

³⁰ Л. П. Бущик. Очерк развития школьного исторического образования в СССР. Москва: Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, 1961.

³¹ Ю. Пилкаускас. Проблемы обучения истории Литвы в общеобразовательной средней школе Литовской ССР. Автореферат. Вильнюс, 1967.

³² H. Palamets. *Ülevaade ajaloo õpetamise arengust*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1968.

³³ H. Palamets. *Põhijooni ajaloo õpetamise arengust Nõukogude Eesti üldhariduslikus koolis 1940–1965*. // *Eesti NSV ajaloo küsimusi*. VII, 290. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1972, lk 3–25.

seni ainsateks süstemaatilisteks ülevaadeteks Eesti NSV ajaloo õpetamise arengust 1940. aastatest 1960. aastate lõpuni. Tema kirjanduse ja ajaloo programmide põhjal koostatud käsitlused rajanevad faktoloogia esitamisele, ajaloo õpetamise ideoloogiline külg jääb tagaplaanile. Seejärel kirjutas 1984. aastal **A. G. Koloskov** ajalooõpetuse arengust NSV Liidus üsnagi idealiseeriva artikli.³⁴ *Perestroika* ajal ilmus **R. B. Vendrovskaja** kirjutis,³⁵ mis kordas küll põhi-joontes eelnevaid käsitlusi, kuid püüdis esimesena Nõukogude Liidu ajalooõpetust kritiseerida.

Nõukogude Liidu lagunemise järel on taasiseseisvunud Eestis uuritud ajaloo-teaduse sõltuvust nõukogude režiimist. Stalinismiaja küsimustest on kirjutanud **Teet Veispak** (*Ajaloo teadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944–1952)*)³⁶ ja **Ants Viires** (*Eesti ajalugu stalinistlikus haardes*)³⁷, ülevaatlikult ka **Helmut Piirimäe** (*Ajaloo teadus Tartu Ülikoolis*).³⁸ Venemaalgi on hakatud huvi tundma ajaloo õpetamise vastu nõukogude ajal. Ilmunud on mitmeid käsitlusi tollastest ajalooõpikutest. **Vladimir Buharev** on analüüsinud nõukogude ajalooõpikuid ideoloogilisest aspektist.³⁹ Ta märgib, et nõukogude ajalooõpik järgis 1930. aastatel parteidokumentidega kehtestatud traditsioone. Õpikute kirjutamise lähenemisteed olid ühtsed kõigile haridusastmetele. Ajalooõpik ei täitnud akadeemilist, vaid ideoloogilist ülesannet. Ta pidas kriisi üldhariduspraktikas sügavamaks kui teaduse sfääris — teadlane võis vaikida, kuid õpetaja oli kohustatud rääkima. Ajalooõpetaja ei võinud endale lubada muudatuste tegemist. **Vladimir Jesakov**, tuntud pedagoogikategelane ja ajalooõpikute autor valgustab oma kogemustest lähtudes ajalooõpikute kirjutamist NSV Liidus alates 1950. aastate lõpust.⁴⁰

Uurimuste kõrval ei tohi ära unustada memuaare. Neist tuumakaim on Lauri Vahtre raamat *Meenutusi kadunud maailmast ehk keskkoolist, matkadest, väljakaevamistest ja muust aastail 1975–1984*, milles ta annab oma hinnangu

³⁴ А. Г. Колосков. Важная веха в становлении и развитии школьного исторического образования. // Преподавание истории в школе. 1984, 3, с 2–9.

³⁵ Р. Б. Вендровская. Становление и развитие исторического образования в советской школе. // Преподавание истории в школе. 1989, 5, с 55–65.

³⁶ T. Veispak. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944–1952). // Looming. 1990, 9, lk 1260–1268.

³⁷ A. Viires. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes. // Tuna. 2003, 1, lk 32–47.

³⁸ H. Piirimäe. A Glimpse of Our Past. Historical Science at Tartu University. // Kleio. Estonian Historical Journal. 1994, pp 4–9.

³⁹ В. Бухарев. Что такое наш учебник истории. Идеология и назидание языка и образа учебных текстов // Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы. Под редакцией Карла Аймермахера и Генадия Бордюгова. Москва АИРО — XX 2002, с 13–46.

⁴⁰ В. Есаков. Между социальным заказом и профессиональной историографией. // Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы. Под редакцией Карла Аймермахера и Генадия Бордюгова. Москва: АИРО — XX, 2002, с 47–66.

tollasele ajalooõpetusele nii üldhariduskoolis kui TRÜ ajaloo osakonnas aastatel 1975–1984.⁴¹ 1990. aastatest tänaseni on veel avaldatud rohkesti kooli-ajalugusid, kus leidub palju meenutusi nii õppe-kasvatustööst kui õpetajatest. Torkab silma tendents, et reeglina avaldatakse ajalooõpetuse ja ajaloo õpetamise kohta tavatult vähe arvamusi. Meenutused pärinevad valdavalt sõjajärgse stalinismi (1944–1953) ning stagnatsiooni süvenemise ajast (1977–1985).⁴²

Allikad

Väitekirja jaoks olulised allikad asuvad erinevates arhiivides. Kuna Kommunistlik Partei suunas ja kontrollis hariduspoliitikat, siis on esmatähtsad **Eesti Riigiarhiivi Filiaalis (ERAF)** asuvad haridusasutuste parteiorganisatsioonide materjalid: *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee* (fond 1), *Eesti NSV Haridusministeeriumi parteialgorganisatsioon* (fond 61), *Tartu Riikliku Ülikooli parteialgorganisatsioon* (fond 151), *Tallinna Pedagoogilise Instituudi parteialgorganisatsioon* (fond 3725) ja koolide parteialgorganisatsioonid. Need dokumendid ulatuvad ajaliselt kuni 1980. aastate alguseni. Parteikoosolekute protokollid käsitlevad väga põhjalikult hariduselu. Neis on fikseeritud tähtsamad hariduspoliitikat suunanud parteidirektiivid ja haridusinstituutide otsused, analüüsitakse nende suuniste elluviimist ning arutletakse nii hariduselu puuduste kui edusammude üle.

Eesti Riigiarhiivis (ERA) asub antud töö seisukohast üks olulisemaid fonde — *Eesti NSV Haridusministeerium* (fond R-14), milles säilitatakse kirjavahetust NSV Liidu ja Eesti NSV partei- ja haridusinstituutidega, dokumente pedagoogilise kaadri kohta, üldhariduskoolide revideerimisaruandeid jm. Kahjuks pidi haridusministeerium stalinismi ajal tagastama saadetud kirjad parteiinstituutidele, mistõttu pole kirjavahetus täielik. Eesti Riigiarhiivi fondidest on vajalikum veel *Eduard Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut* (fond R-2191), kus leidub andmeid sealse ajaloo kateedri kohta. Nimetada tuleks veel fondi R-1589 *Eesti Riiklik Kirjastus*, milles asuvad õpikute retsensioonid. **Eesti Ajalooarhiivis (EAA)** asuva fondi 5311 *Tartu Ülikool* materjalid pakuvad palju väärtuslikke andmeid TRÜ ajaloo osakonna tegevuse ja ajalooõpetajate koolitamise kohta.

⁴¹ L. Vahtre. Meenutusi kadunud maailmast ehk keskkoolist, matkadest, väljakaevamistest ja muust aastail 1975–1984. Tallinn: Avita, 1999.

⁴² Mõned näited: H. Valk. Kuldse päikese all. // Jakob Westholmi Gümnaasium 100. Koostanud Ü. Uulma. Tallinn: Ambassador Ltd, 1998, lk 60–77; K. Rikas, L. Liivamägi. Saaremaa Keskkoolist Kuressaare I Keskkoolini 1945–1990. // Saaremaa Ühisgümnaasium 1865–1995. Koostanud E. Püüa. Kuressaare, 1996, lk 93–142; A. Ilus, H. Kadastik, K. Saks. Vana Treffoonia viimane lend. // Treffoonia 110. Hugo Treffneri Gümnaasiumi väljaanne, lk 270–278.

Arhiiviallikad on kõige põhjalikumad ja üksikasjalisemad 1940. aastate teisest poolest kuni 1960. aastate keskpaigani. Seejärel muutuvad need järjest üldsõnalisemaks — eriti torkab see silma üldhariduskoolide parteialgorganisatsioonide protokollide puhul. 1970. aastate lõpust alates koostati taas täpsemaid dokumente. Nõukogudeaegsete dokumentide puhul tuleb arvestada võltsingute ja liialdustega, mida tehti, et näidata nõukogude võimu nõuete täitmist institutsioonide või isikute poolt.

Kirjalike allikate kõrval hõlbustavad lähiajaloo uurimist suulised allikad. Saksa ajaloodidaktikud leiavad, et intervjuud ajaloosündmuste tunnistajatega võimaldavad selgitada paremini totalitaarsete ühiskondade ajalugu, mille kirjalikud allikad sisaldavad palju võltsinguid.⁴³ Suulised allikad aitavad selgitada mingi protsessi või käitumisjoone algimpulssi, mis nõukogude allikmaterjali puhul jääb tihti tuvastamata. Tõnu-Andrus Tannbergi sõnul juurdus Stalini ajal tava võtta vastu otsuseid nii üleliidulisel kui liiduvabariigi tasandil telefoni teel, mistõttu sageli kõike ei dokumenteeritudki.⁴⁴ Suulised allikad võimaldavad vahel tuvastada kirjalike dokumentide autorlust. Intervjuudel on ka eetilise funktsioon — ajaloo sündmuste tunnistajatele tuleb võimaluse korral anda võimalus oma teguviisi põhjendada, allikates leiduvat informatsiooni kas kinnitada või ümber lükata, konteksti selgitada.

Käesolevas töös on intervjuueeritud eelkõige võtmeisikuid, kes olid seotud ajaloo õpetamise korraldusega üldharidus- ja kõrgkoolis (Hillar Palamets, Allan Liim, Lembit Andresen, Sulev Vahtre, Olaf-Mihkel Klaassen, Helga Kurm, Kaido Jaanson jt). Nende meenutused aitavad tollaste sündmuste mõistmisele palju kaasa. Dissertatsioonis ei seata eesmärgiks ulatuslikku omaaegsete õpilaste ja õpetajate küsitlemist. See võiks olla uue suure ajamahuka uurimistöo ülesanne, mis eeldab erimethodikat. Siinkasutatud intervjuude ülesanne on toetada kirjalike allikate tõlgendamist.

Publitseeritud allikatest on läbi töötatud töö seisukohast vajalikud partei- ja haridusinstituutide väljaanded, eelkõige NLKP Keskkomitee ja kongresside otsused, Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt kinnitatud ajalooõpetamisprogrammid jm. Hariduspoliitika ja ajalooõpetamisega seonduvat selgitab ka tollane perioodika, eriti ajalehed *Nõukogude Õpetaja*, *Sirp ja Vasar* ning *Rahva Hääl*.

Andmeid ajaloo õpetamise ja sellega seotud isikute kohta nõukogude perioodil leidub veel käsikirjalistes mälestustes. **Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (TÜ Raamatukogu KHO)**

⁴³ M. Sauer. Geschichte unterrichten. Eine Einführung in die Didaktik und Methodik, S 196–203; G. Henke-Bockschatz. Oral History im Geschichtsunterricht. // Geschichte lernen: Geschichtsunterricht heute. 2000, Heft 76, S 18–24; B. Dehne. Zeitzeugenbefragung im Unterricht. // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 2003, 7/8, S 440–451.

⁴⁴ T.-A. Tannberg. Nõukogude aja uurimisest Venemaal: uuemaid arhiiviteatmikke ja allikaõpetuslikke käsiraamatuid. // Ajaloolise töö otsingul. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn: Umara, 1999, lk 100.

säilitatakse mitmete ajaloolaste isikufonde: Hilda Moosberg (fond 85), Hillar Palamets (fond 141) jt. Neist põhjalikum on Hillar Palametsa fond, millesse on kogutud ajaloolastega tehtud intervjuusid ja meenutusi (Julius Madisson, Helga Kurm, Jüri Linnus, Voldemar Vaga jt), Tartu 7. Keskkoolis avatud Eesti NSV esimese ajalooklassi materjalid jm.

Doktoritöö autor tänab abi ja heade nõuannete eest professor Mati Lauri, professor Tiit Rosenbergi, emeriitprofessor Sirkka Ahoneni (Helsingi), emeriitprofessor Sulev Vahtret, dotsent Tõnu-Andrus Tannbergi, dotsent Allan Liimi, dotsent Hillar Palametsa ja Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi juhatajat Piret Noorhani.

ESIMENE PEATÜKK

Hariduspoliitika NSV Liidus ja Eesti NSV-s

1.1. Stalinismi sõjajärgne periood 1944–1953

1.1.1. Hariduspoliitika ümberkorraldamine

Eesti sõjajärgset hariduspoliitikat kujundas peamiselt Eesti NSV Haridusministeerium (kuni 1946. aastani Hariduse Rahvakomissariaat). Haridusministeeriumi tööd pidi suunama ja kontrollima EK(b)P Keskkomitee ja selle kooliosakond (juhatajad 1944–1945 Richard Antons, 1945–1947 Kristjan Kure, 1947–1948 Leonid Lentsman). 1948. aastal liideti kooliosakond propaganda- ja agitatsiooniosakonnaga, mida juhtis kuni 1950. aastani L. Lentsman. 1951. aastal muudeti kooliosakond taas iseseisvaks eesotsas Aleksander Kikasega. Kooliosakonna ülesanded ulatusid hariduse ideoloogilisest järelevalvest kooliprogrammide läbivaatuseni.⁴⁵

Liiduvabariikide partei- ja valitsusorganitel olid piiratud võimalused ja õigused kohaliku hariduspoliitika teostamiseks. Seejuures tuli arvestada ÜK(b)P Keskkomitee otsuseid. NSV Liidu ja Eesti hariduspoliitika, sh ajaloo õpetamine juhendus aastatel 1944–1953 peamiselt ÜK(b)P Keskkomitee varasematest (1934) juhustest.⁴⁶ Uutest ideoloogilistest otsustest olid kesksamad *Ajakirjadest "Zvezda" ja "Leningrad"* 14. augustist 1946, *Draamateatrite repertuaarist ja abinõudest selle parandamiseks* 26. augustist 1946 ja *Kinofilmist "Suur elu"* 4. septembrist 1946.⁴⁷ Nende direktiivide põhisõnum nõukogude inimese kujundamine ja patriootiliste tunnete kasvatamine ning võitlus kommunistlike ideede eest — haakus otseselt hariduspoliitikaga. Nimetatud otsustest lähtudes töötati ümber keskkooli ajaloo ja kirjanduse programmid, rõhutades vene rahvaga seotud aspekte.⁴⁸

Eesti eripärast tulenedes (tegemist oli noore liiduvabariigiga) pöörasid siinsed parteijuhid ajalooteadusele ja ajalooõpetusele võibolla isegi rohkem tähelepanu kui NSV Liidus tervikuna. Siin ju alles asuti ajalookäsitluse muutmisele vastavalt nõukogude kontseptsioonile eesmärgiga jätta rahvas ilma oma tegelikust minevikust. Teet Veispaku arvates määratles EK(b)P Keskkomitee esimene sekretär Nikolai Karotamm 1945. aasta jaanuaris Eesti intelligentsi esimesel kongressil oma programmilises kõnes *Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja*

⁴⁵ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991, lk 242–247.

⁴⁶ Vt lähemalt: 2.1.1. Eesti NSV ajalooõpetuse nõuded ja eripära 1944–1948.

⁴⁷ A. I. Stražev. Ajaloo õpetamine koolis — meie noorsoo ideelis-poliitilise kasvatuses võimas relv. // Nõukogude Kool. 1947, 8/9, lk 483.

⁴⁸ A. Elango. Pedagoogika ajalugu. Tallinn: Valgus, 1984, lk 227.

*kultuurilises ehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis uue ajaloo-teaduse ülesanded.*⁴⁹

Karotamm sõnas: *Ajaloolase osa ja tähtsust on praegusel hetkel meie sotsialistlikus ülesehitustöös raske üle hinnata. Kogu Eestimaa ajalugu tuleb võtta marksistlik-leninliku uurimise alla alates kõige vanemaist aegadest kuni tänapäevani. Tuleb anda Eestimaa ajaloo õige periodiseerimine. Tarvis on maa ajaloo taustal uurida Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ajalugu, alustada selle ajaloo jaoks materjalide kogumist. Tuleb põhjalikult uurida sakslaste ja eestlaste võitlust paljude sajandite kestel ja seda, kuidas see võitlus kajastub meie rahva kõigis kultuuriavaldustes. Tarvis on uurida eesti ja vene rahva vahekorra arengut, nende põlist sõprust. Eriti tähtis on kodanliku iseseisvuse perioodi uurimine, sest see periood on külvanud meie rahva hulka kõige rohkem vaevaateid ja ebaõigeid kontseptsioone. Tuleb alati meeles pidada seda, et meie maa ja rahva ajalugu on tähtsaimaks vahendiks meie rahva kasvatamisel nõukogudelikus vaimus.*⁵⁰

Alates 1948. aasta algusest mõjutasid Eesti koolielu ÜK(b)P Keskkomitee kooliosakonna poolt antud direktiivid haridustöö juhtimisel ja läbiviimisel Eesti NSV-s. Neist juhistest lähtudes otsustas haridusministeeriumi parteiorganisatsioon redigeerida õpikud, tõsta inspektorite taset, intensiivistada usuvastast võitlust, süvendada eesti-vene õpilaste sõprust, viia lõpule kaadripuhastuse, asendades nõukogudevastased õpetajad eelistatult Venemaa eestlastega.⁵¹

Hariduselu tõsis tähelepanu fookusesse 1950. aasta kevadel toimunud EK(b)P VIII pleenumil, kus kritiseeriti EKP Keskkomiteed ja Eesti NSV Haridusministeeriumi ebaõige kaadripoliitika ja ebatõhusa hariduspoliitika eest.⁵² Põhjalikumalt arutati VIII pleenumil üles tõstetud koolieluga seonduvaid küsimusi 5. mail 1950 Eesti NSV Haridusministeeriumi parteikoosolekul Leonid Lentsmani juhtimisel. Põhiküsimusena vaagiti kaadripoliitikat, kritiseerides mitmeid Haridusministeeriumi töötajaid. Ebasoovitavateks isikuteks kuulutati näiteks Artur Saueselg (Nikolai Karotamme naise vend), Johannes Käis jt.⁵³

Aastatel 1944–1953 olid Eesti hariduselu põhivaldkonnad koolide sõja-järgsete majandusküsimuste lahendamine, eestikeelsete koolide õppeprogrammide koostamine ning õpetajate küsimus. Väga suurt tähtsust omistati õppetöö sisulisele korraldusele. Õpikute ja õppeprogrammide väljaandmist koordineeris haridusministeeriumi metoodiline nõukogu. Programmide üldkoostaja oli aastatel 1945–1947 metoodika osakonna juhataja Johannes Käis. 1946. aastal

⁴⁹ T. Veispak. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944–1952). // Looming. 1990, 9, lk 1260.

⁵⁰ N. Karotamm. Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ülesehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. Kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril 1945. a. // Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi: kõnesid ja kirjutisi 1946/1947. a. Tallinn: Riiklik Kirjastus Poliitiline Kirjandus, 1947, lk 38.

⁵¹ ERAF 61–3–15, l 6–6p.

⁵² EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. // Akadeemia. 1999, 9, lk 2028.

⁵³ ERAF 61–5–2, l 51–95.

avaldas ta põhiliselt aastatel 1932–1935 ilmunud pedagoogiliste kirjutiste põhjal raamatu *Valitud tööd*, mis pälvis teravat kriitikat ja hukkamõistu nii nõukogude avalikkuses kui EK(b)P Keskkomitees ja millele järgnes parteilise kontrolli tugevdamine õppe- ja pedagoogilise kirjanduse üle.⁵⁴

Eesti hariduselu kohandamine Vene NFSV õppekorralduse ja kasvatuslike eesmärkidega ei toimunud korraga, programme muudeti aastatel 1944–1953 korduvalt. Õppeainetest pöörati enam tähelepanu eesti ja vene keele programmidele.⁵⁵ Hoolimata plaanidest säilis Eesti koolikorralduses erinevusi võrreldes NSV Liidu koolisüsteemiga: erinevalt mujal NSV Liidus kehtivast 10-klassilisest keskharidusest jäi Eesti NSV-s (sarnaselt Läti, Leedu ja Gruusiaga) 1946. aastal kehtima 11-klassiline keskharidus, et paremini vene keelt õpetada,⁵⁶ mis kehtis nii eesti kui vene õppekeele koolides.⁵⁷ Vene NFSV-s tähtsustati rohkem vene keelt ja kirjandust, matemaatikat, bioloogiat, füüsikat ja võõrkeeli, Eestis aga ajalugu, laulmist ja kehalist kasvatust.⁵⁸ 1948. aasta septembriks koostati vastavalt ÜK(b)P direktiividele kõikides ainetes uued programmid, mis olid varasemaga võrreldes ideologiseeritumad.⁵⁹

Kuni 1949/1950. õppeaastani lubati Eestis koolides kasutada veel paljudes ainetes kohapeal koostatud õpikuid (eesti, vene, saksa ja ladina keel, matemaatika, Eesti geograafia, füüsika ja keemia).⁶⁰ Sealtpaale taheti Eestis koolides kõrvaldada isegi nõukogude ajal koostatud originaalõpikuid. Rohkem ideoloogilisi vigu heideti ette kirjandusloo lugemike autoritele.⁶¹ Siiski jäi Eestis koolides kasutusele suhteliselt palju originaalõpikuid: 1952/1953. õppeaastal oli 115-st õpikust 45 (laulik, eesti keele ja kirjanduse, keemia jt) Eestis koostatud, ülejäänud 70 (sh kõik ajaloo õpikud) aga Vene NFSV õpikute tõlked.⁶²

Ideoloogilise kasvatustöö edukus õpilaste seas olenes suuresti õpetajatest. Juba 1945. aasta juunis loodi Eesti NSV Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut, mille ülesandeks oli haridustöötajate metoodiline nõustamine ja tunnustatud õpetajate pedagoogiliste kogemuste teistele vahendamine.⁶³ Põhiküsimusena

⁵⁴ Eestimaa K(b)P Keskkomitees J. Käisi raamatust “Valitud tööd”. // Nõukogude Kool. 1946, 1, lk 637–638a.

⁵⁵ H. Kurm. Nõukogude Eesti üldharidusliku kooli areng, lk 54.

⁵⁶ H. Kurm. Nõukogude Eesti üldhariduslik kool sõjajärgseil aastail. // Nõukogude Kool. 1955, 7, lk 399.

⁵⁷ ERA R-14–5–12.

⁵⁸ H. Kurm. Nõukogude Eesti üldharidusliku kooli areng, lk. 54.

⁵⁹ ERAF 61–3–15, l 47.

⁶⁰ ENSV Haridusministeeriumi poolt 1949/50. õppeaastaks alg- ja keskkoolides kasutamiseks lubatud õpikute nimestik. Tallinn: Riiklik Kirjastus Rakendustrükiste Kirjastus, 1949.

⁶¹ ERAF 1–102–2, l 9–10.

⁶² H. Kurm. Nõukogude üldharidusliku kooli areng, lk 92.

⁶³ Eesti NSV haridusametuse ajaloo teatmik. I. Üldharidus 1940–1960. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Keskarhiiv, 1987, lk 26.

hakkas Eesti NSV Haridusministeerium tegelema võimule mittesoovitavate isikute eemaldamisega koolitöölt.

Siiani pole mõistetud ja teadvustatud 1940. aastate teisel poolel õpetajaskonnas toimunud puhastustöö tegelikku ulatust. Väino Sirgi, kes on 2004. aasta alguses ajakirjas *Tuna* avaldanud pikema artikli stalinistlikust intelligentsipoliitikast,⁶⁴ väitel olevat alanud õpetajaskonnas väljavahetamine ja massilised repressioonid teistest haritlastest hiljem. Tema arvates intensiivistus see protsess alates 1948. aastast, põhiliselt aga olevat toimunud pärast 1950. aastal toimunud EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumit.⁶⁵

Erinevalt Sirgist võib väita, et õpetajaskonna puhastamine ebasobivatest isikutest algas Eestis vahetult pärast sõja lõppu ning oli kohati väga ulatuslik. Õpetajaskonna puhastamist juhtis Eesti NSV Haridusministeerium, kuigi loomulikult toetas seda EK(b)P Keskkomitee.⁶⁶

Tuleb nentida, et Eesti õpetajaskonna puhastamine nõukogude võimule vastuvõetamatutest pedagoogidest tulenes aastatel 1944–1947 eelkõige kohalikust initsiatiivist. Alles 1948. aasta algul sekkus sellesse küsimusesse tõsiselt ÜK(b)P Keskkomitee, kelle kooliosakonna direktiivide kohaselt pidid Eesti NSV Haridusministeerium ja selle allasutused viima kaadri väljavahetamise lõpule.⁶⁷

Eesti õpetajaskonnas toimunu kajastub nii Eesti NSV Haridusministeeriumi kui EK(b)P Keskkomitee aruannetes. Õpetajaskonna väljavahetamist teostati sageli ilma suurema kisa ja kärata ning mitmesuguseid meetodeid kasutades nii kaudsetel poliitilistel põhjustel (sh omal soovil töölt lahkumine) kui otseselt poliitilistel põhjustel. Tuli ette, et õpetajatele nende sobimatust ei selgitatudki. Näiteks vallandati 1949. aastal ilma põhjust teatamata Tartu kooliõpetaja Marta Pakler.⁶⁸ Haridusministeeriumi aruande kohaselt toimus see poliitilistel põhjustel, teda nimetati kulaku tütreks, kes olevat abistanud ümberasustamisel oma ema.⁶⁹

1944. aasta sügisel töötas Eesti üldhariduskoolides 4405 õpetajat.⁷⁰ Aastatel 1944–1949 läks omal soovil koolist ära 1591 õpetajat.⁷¹ Neist lahkus erinevatel põhjustel (väljaarvatud otseselt poliitiliste põhjuste formuleeringuga) 1948/1949. õppeaastal 645 õpetajat. Seega oli koolist lahkunud enne 1948. aasta suurema lahkumislaine algust ligi tuhat õpetajat ehk ligi veerand 1944. aasta sügisel alustanud õpetajate arvust. Haridusministeeriumi omaaegsete aruannete

⁶⁴ V. Sirk. Haritlaskond osutus visaks vastaseks. Jooni stalinistlikust intelligentsipoliitikast, lk 51–69.

⁶⁵ Samas, lk 56–61.

⁶⁶ F. Kinkar. EK(b)P Keskkomitee pleenumite ja büroo istungite protokollid, lk 113.

⁶⁷ ERAF 61–3–15, l 6.

⁶⁸ Intervjuu Marta Raismaga (Pakler). 04.07.2004.

⁶⁹ ERA R-14–3–398, l 97p.

⁷⁰ F. Kinkar. Komsomoliorganisatsioonid ja õpetajad EK(b)P aktiivsed abilised kultuuritöö ümberkorraldamisel maal (1944–1948), lk 31.

⁷¹ ERA R-14–3–403, l 26.

kommentaari kohaselt tehti ka neile, kelle eemalejäämine koolist olevat poliitilistel kaalutlustel vajalik olnud, sobimatus selgeks ja lubati neil ära minna omal soovil.⁷² Ka parteiajaloolase Feliks Kinkari arvates võeti õpetajate kaadri puhastamise küsimus päevakorda juba alates 1946. aastast seoses ideoloogiaotsustega.⁷³ Kaadrimuutused kajastuvad ka kooliajalugudes. Näiteks vahetusid 1944. aasta oktoobris Saaremaa Keskkoolis tööd alustanud pedagoogidest 1950. aastaks ligi pooled, mõnes aines aga olevat olnud pea igal aastal uus õpetaja.⁷⁴

Aastatel 1948–1949 lahkus koolist haridusministeeriumi andmetel kokku 802 õpetajat, neist otseselt poliitilistel põhjustel 167 õpetajat.⁷⁵ EK(b)P Keskkomitee aruandes EK (b)P VI kongressile märkis Johannes Käbin, et aastail 1946–1950 vallandati, vabastati omal soovil või viidi teisele tööle kokku 4176 õpetajat.⁷⁶ Järelikult lahkus koolist praktiliselt sama palju õpetajaid, kui neid oli 1944. aastal alustanud.

Õpetajaskonnas toimusid neil aastail muutused teisteski NSV Liidu osades, mis olid okupeeritud Teise maailmasõja ajal. Näiteks Daugavpilsis (Lätis) vahetati juba 1945. aastal välja üle 90% sõjaeelse perioodi õpetajatest.⁷⁷

Teise nõukogude okupatsiooni algusest oli Eestis terav puudus eriharidusega õpetajatest. Samaaegselt puhastustööga tegeles haridusministeerium uute, poliitiliselt ustavate õpetajate tööle suunamisega.⁷⁸ Aastatel 1944–1949 täienes õpetajaskond järgmiselt: 1) keskkooli lõpetanud või ka lõpetamata keskharidusega, ilma eriharidusega õpetajate arvel, kelle arv pole täpselt teada;⁷⁹ 2) NSV Liidu teistest liiduvabariikidest saabunud õpetajate arvel, kokku 1179,⁸⁰ neist 671 saabus juba 1946/1947;⁸¹ 3) Eesti pedagoogiliste õppeasutuste või nendega seotud õppeasutuste lõpetanute arvel, kokku 930 (õpetajate seminaride lõpetanud 446, õpetajate instituutide lõpetanud alates 1947. aastast 303, pedagoogiliste klasside lõpetanud 100 ja Tartu Riikliku Ülikooli lõpetanud 81 õpetajat (sh kõige enam kehalise kasvatuse (36) ja inglise keele õpetajaid (28) ja kõigest kolm ajalooõpetajat).⁸²

⁷² Samas

⁷³ F. Kinkar. Komsomoliorganisatsioonid ja õpetajad — EK(b)P aktiivsed abilised kultuuritöö ümberkorraldamisel maal (1944–1948), lk 31.

⁷⁴ K. Rikas, L. Liivamägi. Saaremaa Keskkoolist Kuressaare I Keskkoolini 1945–1990, lk 105.

⁷⁵ ERA R-14-3-398.

⁷⁶ F. Kinkar. Komsomoliorganisatsioonid ja õpetajad — EK(b)P aktiivsed abilised kultuuritöö ümberkorraldamisel maal (1944–1948), lk 31.

⁷⁷ I. Saleniece. Teachers as the Object and Subject of Sovietization in Latvia: Daugavpils (1944–1953). // Edited by Olaf Mertelsmann. The sovietization of the Baltic States, 1940–1956. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio, 2003, pp 201–202.

⁷⁸ ERA R-14-4-43, l 34.

⁷⁹ ERAF 1-1-3-206, l 95.

⁸⁰ ERA R-14-3-403, l 32.

⁸¹ ERA R-14-3-260, l 4–22.

⁸² Samas, l 31.

Torkab silma NSV Liidust tulnud pedagoogide rohkus — nõukogude hariduspoliitika üks oluline siht oligi anda noorte õpetamine isikutele, kes olid spetsiaalselt koolitatud neid kommunistlike ideede vaimus kasvatama. Samad tendentsid ilmnesisid mujalgi, sh Lätis.⁸³

Kõige suurem puudus oli 1940. aastate lõpul ja 1950. aastate algul kõrgharidusega õpetajatest. Ainsa keskkooliõpetajaid andva õppeasutuse Tartu Riikliku Ülikooli lõpetas aastatel 1945–1950 kokku 1190 spetsialisti,⁸⁴ kellest kooli läks tööle 153⁸⁵ (12% lõpetanutest). Õpetajakoolitust TRÜ-s analüüsinud Aleksander Elango kommentaaride kohaselt vaatasid ülikooli lõpetanud tööle pedagoogina kui hädaabinõule, kuhu mindi vastu tahtmist ja ainult siis, kui mujale ei pääsenud.⁸⁶ Ta põhjendas tekkinud olukorda TRÜ-s valitseva hoiakuga eelistada teadlaste ettevalmistamist. Vastuseisu koolitööle võib ka põhjendada noorte eesti haritlaste soovimatusega kasvatada õpilasi nõukogude ideoloogia vaimus.

1948. aastal tõusis päevakorda Tallinna Õpetajate Instituudi muutmine keskkooliõpetajaid koolitavaks õppeasutuseks. Selle mõtte üks algatajaid oli haridusminister Arnold Raud. Tallinna pedagoogiline kõrgkool jäi aga veel asutamata, sest seda ei toetanud ei EK(b)P Keskkomitee ega Eesti NSV Ministrite Nõukogu.⁸⁷

Olukord muutus kardinaalselt alates EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumist 1950. aasta märtsis, mille põhiküsimused olid nõukogude võimule mittesobiv kaadripoliitika ning teadus- ja kultuurisituatsioon. Tauniti maailmasõdade vahelise Eesti Vabariigi ja Lääne-Euroopa eeskujude ning mõjujõu püsimist. Pleenumil kritiseeriti teravalt Tartu Riiklikku Ülikooli, mis polnud suutnud suunata kooli piisaval hulgal õpetajaid. EK(b)P VIII pleenumil kõlama jäänud TRÜ vastane hoiak leidis vastukaja Tallinna Õpetajate Instituudiski.⁸⁸ Asutuse parteikoosolekutel nimetati Tartu Riiklikku Ülikooli kodanliku kultuuri lätteks jms. Üks innukamaid TRÜ kritiseerijaid ja Tallinna Õpetajate Instituudi Pedagoogiliseks Instituudiks muutmise pooldajaid, Kristjan Kure oli aastatel 1940–1941 juhtinud Tartu Ülikooli struktuuri ümberkujundamist nõukogulikuks õppeasutuseks.⁸⁹

Nii hakatigi Tallinna Õpetajate Instituuti kõrgkooliks kujundama. Ülesande lahendamist juhtis Eesti NSV Haridusministeerium.⁹⁰ Kuigi haridusminister

⁸³ I. Saleniece. Teachers as the Object and Subject of Sovietization in Latvia: Daugavpils (1944–1953), pp 202–206.

⁸⁴ Tartu Riikliku Ülikooli ajalugu. 3. Koostanud Karl Siilivask, Hillar Palamets. Tallinn: Eesti Raamat, 1982, lk 208.

⁸⁵ ERA R-14-3-403, l 406.

⁸⁶ TÜ Raamatukogu KHO 141–45, l 90.

⁸⁷ ERA R-14-3-403, l 37.

⁸⁸ ERAF 3725-1-1, l 26–27, 37, 74p; 75, 110; ERAF 3725-1-8, l 38, 94; 3725-6-8, l 113.

⁸⁹ K. Kure. Likvideerida natsionalistide kahjustuse jäljed pedagoogilise kaadri ettevalmistuse alal. // Nõukogude Kool. 1950, 5, lk 319–322.

⁹⁰ ERAF 61-5-2, l 51.

Arnold Raud soovis seda teha juba 1950. aastal, sest muidu ähvardavat keskkooli õpetajate puudusel sulgemine,⁹¹ muudeti Tallinna Õpetajate Instituut kõrgkooliks alles 1952. aastal — Tallinna Pedagoogilise Instituudi nime all. Selleks ajaks oli kõrgharidusega õpetajate osakaal langenud umbes 10%-ni (713), kellest umbes kolmandik omas tööstaaži üle kümne aasta see tähendas omandas kõrghariduse Eesti iseseisvuse ajal.⁹²

1.1.2. Hariduspoliitika elluviimise kontrollimine

EK(b)P-s ja Eesti NSV riigiaparaadis nappis sel perioodil võimekaid tegelasi, kes suutnuksid hariduspoliitikat nõukogude võimu nõuete kohaselt kontrollida. See tulenes põhiliselt asjaolust, et stalinismi ajal eelistati ustavust kompetentsusele. Ilmekas sellekohane näide on haridusministeeriumi vene inspektori Aleksander Reigo juhtum. 1948. aasta novembris toimunud haridusministeeriumi parteikoosolekul tunnistas ta, et on sageli *parema läbilöömise nimel valetanud, hirmutanud julgeolekutöötajana haridusministeeriumi töötajaid julgeolekuorganitega ja joonud maha parteiliikmemaksuks vajaliku raha*.⁹³ Tollaste kommunistide ebaintellektuaalsusele ja madalale haridustasemele on samuti juhtunud tähelepanu ajaloolane ja poliitikategelane Rein Ruutsoo, kelle andmetel oli näiteks tollaste parteikomiteede sekretäridest ligi 40 protsendil vaid algharidus.⁹⁴

Haridusorganite parteilise juhtimise ja järelevalve süsteem jäi sel perioodil üldiselt nõrgaks. Erandiks oli aga haridusministeeriumi parteialgorganisatsioon, mis juhtis suuresti Eesti hariduspoliitikat, summutades isegi haridusministrite (1944–1946 Jüri Nuut, 1946–1950 Arnold Raud, 1950–1951 Leonid Lentsman, 1951–1953 Voldemar Oja) kaasarääkimisvõimalusi.

Linnade ja maakondade parteikomiteed ei suutnud alati jälgida haridusosakondade ja koolide tegevust. Näiteks ei külastanud aastatel 1947–1950 EK(b)P Tartu Linnakomitee esindajad kordagi Tartu Õpetajate Instituuti.⁹⁵ Ometi oli ju tegemist pedagooge ettevalmistava asutusega, mis pidanuks olema partei erilise tähelepanu orbiidis.

Ilmselt erines piirkonniti haridusasutuste ideoloogiline kontroll. Näib, et paremini suudeti rakendada nende järelevalve süsteemi Ida-Virumaa suuremates keskustes, kuhu koondusid nõukogude migratsioonipoliitika tulemusena Nõukogude Liidust tulnud nõukogude poliitikat toetavad elanikud. Nii kurtis

⁹¹ Samas, l 56.

⁹² ERA R-14-3-795, l 281.

⁹³ ERAF 61-3-15, l 68-74.

⁹⁴ R. Ruutsoo. Rahvusliku katastroofi piiril. // K. Haav, R. Ruutsoo. Eesti rahvas ja stalinlus. Tallinn: Olion, 1990, lk 77, 84.

⁹⁵ ERAF 949-5-2, l 5p.

haridusministeeriumi töötaja Karro Narvas olnud kindlustunde kadumist Tallinnas, pidades silmas just juhtivate parteiorganite kontrolli koolielu üle.⁹⁶

Koolides teostatav poliitiline kasvatustöö olenes eelkõige koolide kommunistide arvukusest ja innukusest, mistõttu nõudis Eesti NSV Haridusministeerium järjekindlalt parteialorganisatsioonide rajamist.⁹⁷ Sellele vaatamata jäi õpetajatest kommunistide väike arv probleemiks kogu perioodil. Koolide parteialorganisatsioonide loomiseni jõuti 1940. aastate teisel poolel harva, näiteks Haapsalu 1. ja 2. Keskkoolis (1946), Rakvere 2. Keskkoolis (1946), Rääpina Keskkoolis (1947), Valga 1. Keskkoolis (1947), Tallinna 10. Keskkoolis (1948).

Õpetajate parteilisusest Eesti üldhariduskoolides 1948/1949 õppeaastal anavad ülevaate tabelid 1 ja 2.⁹⁸

Tabel 1. ÜK(b)P ja ÜLKNÜ liikmed Eesti linnakoolide õpetajate hulgas 1948/1949

Linn	ÜK(b)P ja ÜK(b)P kand	% üld- arvust	ÜLKNÜ	% üld- arvust	Par- teitud	% üld- arvust	Kokku õp
Tallinn	86	9,7	27	3,0	773	87,2	886
Tartu	23	7,4	4	1,4	284	91,3	311
Pärnu	17	11,8	11	7,6	116	80,6	144
Narva	19	20,0	9	9,5	67	70,5	95
Kohtla-Järve	4	6,2	9	13,8	52	80,0	65
Kokku	149	10%	60	4,9	1292	86%	1501

Tabel 2. ÜK(b)P ja ÜLKNÜ liikmed Eesti maakoolide õpetajate hulgas 1948/1949

Maakond	ÜK(b)P ja ÜK(b)P kand	% üld- arvust	ÜLKNÜ	% üld- arvust	Par- teitud	% üld- arvust	Kokku õp
Hiiumaa	3	0,9	25	8,1	280	91%	308
Jõgevamaa	11	2,9	23	6,1	340	91%	374
Järvamaa	4	3,6	19	17,2	87	79%	110
Läänemaa	12	3,3	39	10,8	308	86%	359
Pärnumaa	8	2,0	28	6,6	385	91%	421
Saaremaa	15	4,2	26	7,4	310	88%	351
Tartumaa	17	2,0	112	12,5	679	84%	892
Valgamaa	19	3,7	36	7,0	458	89%	513
Viljandimaa	8	0,9	39	4,5	817	95%	864
Virumaa	27	3,7	97	13,3	600	83%	724
Võrumaa	8	2,6	40	13,2	254	84%	302
Kokku	132	3%	484	9%	4518	87%	5218

⁹⁶ ERAF 61-5-2, 158.

⁹⁷ ERAF 61-2-1, 117.

⁹⁸ Tabelite koostamise alus: ERA R-14-3-398, 11-53.

Tabelitest ilmneb, et kokku oli õpetajatest kommuniste 281 (4,1%) ja kommunistlikke noori 544 (8%). Nii linnades kui maal oli kommuniste ja kommunistlikke noori protsentuaalselt sama palju: linnades 14% ja maal 13%. Piirkonniti oli parteilisuse tase õpetajaskonnas teistest märgatavalt kõrgem Järvamaal (21%) ja madalam Viljandimaal (kõigest 5%).

Tollaseid kommunistidest õpetajaid mäletatakse vahel primitiivsetena. Näiteks meenutatakse endise Tallinna Gustav Adolphi Gümnaasiumi õpetaja A. Tislerit niivõrd rumalana, et kommunistliku kasvatuses koha pealt polevat ta kuidagi hästi mõjuda saanud.⁹⁹ Siiski oli neil vähestel kooli kommunistidel suur võim, sest nad andsid aru partei rajooni- või linnakomiteedele, kust omakorda liikus info EK(b)P Keskkomiteesse.

Kommunistide kõrval kontrollisid õpetajaid komnoortest õpilased. Komnoori oli sel perioodil samuti veel vähe, kõikvõimalikud muud õpilasühendused olid 1940. aastate lõpuni koolis komsomolist populaarsemad. Näiteks jäi Abja Keskkooli 23-liikmeline komsomoliorganisatsioon 1948. aastal atraktiivsusest alla Punasele Ristile (146), spordiringile (140) ja lauluringile (102).¹⁰⁰

Pärast EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi tugevnes hariduspoliitika nii partei- kui haridusorganite poolne kontroll õpetajate tegevuse üle. Haridusministeerium tihendas 1950. aastate alguses haridusosakondade kaudu tehtavat kontrolli õpetajate üle, nõudes näiteks 1952. aasta lõpul Tallinna oblasti Täitevkomitee haridusosakonnalt nimekirja Kaitseliitu, Isamaaliitu, Vabadussõjalaste Liitu, Omakaitse ja organisatsioonidesse kuulunud koolitegelastest.¹⁰¹

Õpetajate hindamiseks hakati 1950. aastast haridusosakondade juures pidama hindamisraamatut, kuhu märgiti revideerimisel ilmnevad tugevad ja nõrgad küljed.¹⁰² Küsimuste järgi peeti teistest enam ideoloogilisteks eesti keelt ja ajalugu. Ajalootunnis tehtavat ideoloogilist kasvatustööd pidid aitama selgitada küsimused: kas õpetaja kasutab õppekava õigesti nõukogude patriotismi ja internatsionalismi kasvatamiseks ja eesti ja vene rahva huvide ühtsuse mõistmiseks; kuidas töötatakse ajalootunnis marksismi-leninismi dokumentidega; kuidas suhtuvad õpilased ajaloo ja konstitutsiooniõpetuse tundidesse.

Üldhariduskoolide tegevust kontrollisid peamiselt haridusministeeriumi ja haridusosakonna inspektorid, kuigi seda tehti vähe. Põhjusteks arvati inspektorite vähesus mittetasuva töö tõttu¹⁰³ ja nende liigne seotus erinevate kampaaniate läbiviimisega, mistõttu jäänud otsuste tööülesannete jaoks vähe aega.¹⁰⁴ Koolielus jälgiti õppeainetest rohkem eesti keele, vene keele, geograafia ja ajaloo õpetamist.¹⁰⁵ Neist kõige enam kontrolliti Eesti kirjanduse

⁹⁹ A. Aarelaid. Ikka kultuurile mõeldes. Tallinn: Virgela OÜ, 1998, lk 105.

¹⁰⁰ ERA R-14-4-43, l 34.

¹⁰¹ ERA R-14-5-26.

¹⁰² ERA R-14-4-63, l 1-6.

¹⁰³ ERA R-14-4-3, l 1.

¹⁰⁴ Samas, l 48.

¹⁰⁵ ERA R-14-4-3, 25, 43, 52.

õpetamist.¹⁰⁶ Muuhulgas taheti õpilaste kirjandite kaudu nende meelsust selgitada. Nii kohustas haridusministeerium 1946. aastal kõiki haridusosakondi korraldama koolides kirjandite kirjutamise teemadel: *Võidukas Punaarmee saabus Sinu kodukohta* (7. klassis) ja *Minu osa sotsialistliku ühiskonna hüvangu tõstmisel ja kindlustamisel* (11. klassis).¹⁰⁷ Ideoloogilisi vigu leiti näiteks 1947. aastal Tallinna 10. Keskkooli kirjandites teemal *Elu endale või elu ühiskonnale?*, sest õpilased pidasid õigemaks endale elatud elu.¹⁰⁸ Valga 1. Keskkooli parteiorganisatsioonis tõdeti samuti, et koolis kirjutatakse apoliitilisi kirjandeid.¹⁰⁹

Inspektorid tuginesid arvamuse kujundamisel ka õpilastele. Näiteks mõjutas 1947. aastal Rakvere Õpetajate Seminari inspektor B. Söödi arvamus eesti keele õpetajast kooli komsomolisekretär Kaljo Krell, kelle väitel polnud õpetajal usaldust ja mõju kasvatustöös.¹¹⁰

Eesti NSV Haridusministeeriumi tööd hariduspoliitika elluviimisel pidi kontrollima EK(b)P Keskkomitee, kuid see jäi sel perioodil ilmselt mitmeti pealiskaudseks. Haridusminister Arnold Raud kõneles EK(b)P VIII pleenumil pike-malt EK(b)P Keskkomitee tööst Eesti NSV Haridusministeeriumi juhtimisel. Ta tunnustas sekretär Dmitri Kuzmini tööd haridusministeeriumi kaadripoliitika alal. Propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja Algus Raadik aga polevat andnud ministeeriumile mingeid juhiseid. Teaduse ja õppeasutuste osakonna instruktor Salme Vapper vaid helistavat vahel, jagades pedagoogide vallandamissoovitusi ja hoiatusi nende mittetäitmise korral.¹¹¹

1.2. Sula algusperiood 1953–1958

1.2.1. Hariduselu reformimise algus

Aastatel 1953–1958 suunasid NSV Liidu hariduspoliitikat eelkõige 1952. aastal toimunud NLKP XIX kongressi otsused anda koolis polütehnilist haridust ja hakata üle minema üldisele keskharidusele. Selle aluseks oli arusaam, et majanduse edasine areng sõltub suuresti tööliste haritusest.¹¹² Järgnevatel aastatel vähenes polütehnilise suuna tõttu üldhariduskoolides humanitaarainete (sh ajaloo) osakaal tootmisega seotud õppeainete (keemia, füüsika, matemaatika, bioloogia jt) kasuks.¹¹³

¹⁰⁶ ERA R-14-4-13, l 190–194; R-14-4-25, R-14-4-52.

¹⁰⁷ ERA R-14-5-3, l 77.

¹⁰⁸ ERA R-14-4-25.

¹⁰⁹ ERAF 839-1-5, l 17.

¹¹⁰ ERA R-14-4-25, 12–12p.

¹¹¹ EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. // Akadeemia. 1999, 9, lk 2028.

¹¹² А. В. Пыжиков. Реформирование системы образования в СССР в период “оттепели” (1953–1964), с 95.

¹¹³ V. Aasmaa. Eesti NSV üldharidusliku kooli areng 1951.–1957. a., lk 57–60.

Muutunud oludes jäi Eesti NSV Haridusministeeriumi poolne hariduselu suunamine varasemaga võrreldes passiivseks, sest uuendusi kas ei tahetud, ei juletud või ei osatud teha. Näiteks moodustati küll 1953. aastal haridusministeeriumis 18 ainekomisjoni (á viis liiget),¹¹⁴ kuid pole kirjalikke ega suulisi¹¹⁵ teateid nende tegevusest. Tõenäoliselt ei suutnud Eesti haritlaskonda oluliselt ideoloogiliselt suunata ka EKP Keskkomitee koolide osakonna Venemaa eestlastest juhataja Aleksander Kikas (selles ametis 1951–1956).¹¹⁶

Kõrvuti ideoloogilise kontrolli parandamisega jätkus aga pärast Stalini surma alanud Nõukogude ühiskonna liberaliseerumine. Selles protsessis oli väga oluline 1956. aasta veebruaris toimunud NLKP XX kongress, mille mõju ilmnis Eesti hariduseluski üsna vahetult. Nii sõandasid Eesti NSV Haridusministeeriumi ametnikud, kes polnud veel Eesti hariduspoliitikasse olulisi uuendusi toonud (seni puudusid õpikutes näiteks isegi eesti rahva muinasjutud ja vanasõnad),¹¹⁷ nüüd mitmete Eesti jaoks oluliste mõtetega välja tulla. 1956. aasta märtsis soovitas Haridusministeeriumi parteiorganisatsioon suurendada õppetöös Eestiga seotud ainete (eesti keel ja kirjandus, Eesti geograafia ja ajalugu) osakaalu ja Vene Föderatsiooni õpikute tõlgete asemel originaalõpikute kirjutamise vajadust.¹¹⁸

Pikemas perspektiivis tuleb rõhutada XX kongressil alustatud põhjalikku kesk- ja kõrghariduse reformimist, kuna senised katsed kooli polütehniliseerimiseks olid osutunud ebapiisavateks.¹¹⁹ Nikita Hruštšov nimetaski keskse ülesandena keskkooli kiiret polütehniliseerimist. Selles küsimuses esines kaks põhilist seisukohta. Esiteks ei pidanud polütehnilise hariduse piiramise pooldajad (sh Vene NFSV Pedagoogilise Akadeemia liikmed) vajalikuks üldhariduskoolis kutse andmist, vaid ainult üldise polütehnilise ettevalmistusega tegelemist. Teiseks soovitasid polütehnilise hariduse pooldajad (peamiselt koondunud Hruštšovi kodumaale Ukrainasse, sh pedagoogikateadlane V. A. Suhhomlinski) anda 8.–10. klassi õpilastele mõni tööliseriala.¹²⁰

1957. aasta mais esitas ÜLKNÜ Keskkomitee esimene sekretär A. N. Šelepina ootamatult veel kolmandagi reformikava, milles ta nõudis kooliõpetuse elust irdumise likvideerimist.¹²¹ Tema projekt kujutas endast üldharidusliku kooli äärmusliku polütehniliseerimise varianti. Elluviimise korral tähendanuks see kogu hariduselu ümberkorraldamise viimist absurdini, kuna üldhariduslikuks

¹¹⁴ ERAF 61–11–3, l 51.

¹¹⁵ Intervjuu Hillar Palametsaga. 31.01.2005.

¹¹⁶ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991, lk 475.

¹¹⁷ V. Aasmaa. Eesti NSV üldharidusliku kooli areng 1951.–1957. a., lk 75.

¹¹⁸ ERAF 61–11–1, l 6–10.

¹¹⁹ А. В. Пыжиков. Реформирование системы образования в СССР в период “оттепели” (1953–1964), с 97.

¹²⁰ Samas

¹²¹ Samas

jäänud vaid 7-klassiline kool, keskkool muutunuks töökooliks.¹²² Muuhulgas nõudis Šelepin koolilõpetanute tööerakendamise planeerimist.

Eestis tõusis hariduspoliitika muutmise küsimus rohkem päevakorda 1958. aasta alguses, kui hakati väga tõsiselt kõnelema senise haridussüsteemi vajaka-jäämistest. EKP X kongressil 1958. aasta jaanuaris kritiseeriti Eesti hariduselu ja selle juhtimist (sh haridusministeeriumi tööd).¹²³ Kongressil nõuti noorte ideoloogilise kasvatamise tugevdamist, rõhutades sealjuures eriti ühiskonna-teaduste, kirjanduse, kunsti ja ajaloo tähtsust.¹²⁴ Märgiti vajadust noorte ühis-konna poolse kasvatamise tugevdamiseks internaatkoolide loomise kaudu (sel ajal oli neid Eestis kõigest kolm). Samuti juhiti tähelepanu koolide partei-organisatsioonide nõrkusele, kuna reas koolides neid veel polnudki või siis olid väikesearvulised. ELKNÜ Keskkomitee esimene sekretär ajaloolane Vaino Väljas heitis haridusministeeriumile ette ebapiisavat tegelemist pedagoogilise kaadri valiku ja komsomoli- ja pioneeriorganisatsiooni tugevdamisega. Lõpp-tulemusena nentis ideologiasekretär Leonid Lentsman, et noorte kasvatamine olevat laokile jäänud ning tulevat tugevdada kasvatustööd ka õpetajaskonnas.¹²⁵ Järgnevalt arutati haridusministeeriumi parteiorganisatsioon 3. märtsil 1958 vabariigi hariduselu puudusi.¹²⁶ Juhiti tähelepanu ideoloogilise kasvatustöö nõr-kusele, mille peamise põhjusena nimetati õpetajate vähest suunamist nii kooli kui kõrgemalseisvate partei- ja komsomoliorganite poolt.

Seni kuulus endiselt vähe õpetajaid parteisse, milles haridusministeeriumi kommunistid süüdistasid senist EKP Keskkomitee poliitikat eelistada parteisse agiteerimisel töölisi ja kolhoosnikke. Leiti, et EKP Keskkomitee peaks suunama kohalikke parteikomiteesid looma koolides parteiorganisatsioone.¹²⁷ See polii-tika hakkas vilja kandma mõne aasta pärast 1961. aastal kuulus parteisse 17% õpetajatest,¹²⁸ 1966. aastal aga juba 36%.¹²⁹ Haridusministeeriumis nimetati se-dagi, et ELKNÜ Keskkomitee ei juhtivat koolide komsomolitööd nii nagu vaja.¹³⁰

¹²² А. В. Пыжиков. Реформирование системы образования в СССР в период “оттепели” (1953–1964), с 98.

¹²³ Eestimaa Kommunistliku Partei X kongress. // Noorte Hääl. 1958, 29. jaanuar, 31. jaanuar.

¹²⁴ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aruanne EKP X kongressile. EKP Keskkomitee esimese sekretäri sm. J. Käbini aruandekõne. // Noorte Hääl. 1958, 30. jaanuar.

¹²⁵ Eestimaa Kommunistliku Partei X kongress. // Rahva Hääl. 1958, 31. jaanuar.

¹²⁶ ERAF 61–11–5, l 5–16.

¹²⁷ Samas, l 9.

¹²⁸ V. Sirk. Edasi, selg ees! Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika kahest tahust, lk 56.

¹²⁹ G. Sarri. Koolide parteiorganisatsioonide tähelepanu keskmes on õpilaste maailma-vaate kujundamine. // Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Koostanud G. Sarri. Tallinn: Valgus, 1975, lk 7.

¹³⁰ ERAF 61–11–5, l 9.

Haridusministeeriumi parteilased loetlesid parteitöö puuduste kõrval haridusametnike vajakajäämisi: haridusosakonnad ei toeta haridusministeeriumi, haridusosakonna inspektorid pole piisavalt kasvatustöö küsimustega tegelema, Haridusministeeriumi ainekomisjonide töö pole tasemel.

Rõhutati, et pedagoogilise uurimisinstituudi puudumine takistavat pedagoogika arengut. Üllatavalt polnud Eestis tõesti ainsa liiduvabariigina jõutud taolise institutsiooni loomiseni: kõigepealt rajati 1943. aastal Vene NFSV Pedagoogikateaduste Akadeemia, seejärel allasutustena pedagoogika teadusliku uurimise instituudid, esimeste seas Moldaavias (1946), seejärel mujal, näiteks Lätis 1952 ja Leedus 1958.¹³¹ Need asutused tegelesid kõigi õppe- ja kasvatustööga seotud küsimustega, sh ainete õpetamise meetodikaga. Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi loomisele eelnes poleemika, kas see peab kuuluma Tallinna Pedagoogilise Instituudi või Tartu Riikliku Ülikooli juurde.

Nimelt tegi EKP Keskkomitee 1957. aasta kevadel TRÜ-le ettepaneku koostada 1. juuniks 1957 TRÜ juurde loodava Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi projekt.¹³² Selle projektiga ei nõustunud aga Eesti NSV Haridusministeerium, põhjendades äraütlemist järgmiselt: 1) TRÜ projekt näeb ette, et instituut asub TRÜ juures ja allub ülikooli rektori kaudu Eesti NSV Haridusministeeriumile. Kuna aga TRÜ kuulub tegelikult NSV Liidu Kõrgharidusministeeriumi juhtimise alla, siis ei saavat ülikooli juures asuv instituut juriidiliselt haridusministeeriumile alluda ja tähendaks instituudi kõrvalejäämist Eesti NSV Haridusministeeriumi mõju alt; 2) kõik rahvahariduse juhtivad organid asuvad Tallinnas (haridusministeerium, Tallinna Pedagoogiline Instituut, Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut), kellega kontakteerumine oleks Tartus paiknemise korral raskendatud ja tarbetute kulutustega seotud; 3) instituudi tulevaste töötajate seisukohalt olevat oluline, et vabariigi meetodikute kaader koondub põhiliselt Tallinna. Tartus olevat koostatud vaid kaks õpikut, sh nimetati ajalooõpiku koostajaid (Karl Siilivask, Ellen Plotnik, Marta Lõhmus, Sulev Vahtre, Vilma Trummal, Hilda Moosberg).¹³³ Haridusministeerium soovitas luua Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi Tallinna Pedagoogilise Instituudi juurde, allutades selle Eesti NSV Haridusministeeriumile. Loodav instituut pidi haridusministeeriumi arvates teostama õpetamise ja kasvatamise alast kontrolli.¹³⁴ Instituudi struktuuris nähti ette ka eesti keele, kirjanduse ja ajaloo sektor. Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut loodigi lõpuks 1959. aastal Tallinna Pedagoogilise Instituudi juurde.

Haridusreformi alane diskussioon tipnes Nikita Hruštšovi seisukoha avaldamisega 1958. aasta septembris ajalehes *Pravda*.¹³⁵ Hruštšovi soovitus kaotada

¹³¹ Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980), с 261–272.

¹³² ERA R-14-3-1253, l 1.

¹³³ Samas, l 1–3.

¹³⁴ Samas, l 4.

¹³⁵ А. В. Пыжиков. Реформирование системы образования в СССР в период “оттепели” (1953–1964), с 98.

üldhariduskooli jagunemine astmeteks ning lähitulevikus vanemate klasside õpilaste ettevalmistamine kõrgkooli astumiseks tähendanuks traditsioonilise keskkooli andmise lõppu. Seetõttu tekkis tema plaanile tugev haridusringkondade vastuseis. Kaalukamate vastuväidetega esines Ukraina pedagoogikateadlane V. A. Suhhomlinski, kes polnud nõus äärmustega, eriti polütehniiseerimise ülisuure domineerimisega, mis kahjustanuks humanitaarainete õpetamist, mis olid tema sõnul põhilised patriotismi ja kodanikutunde kasvatajad. Ta tegi ettepaneku jätkata ikkagi keskkoolis õpilaste ettevalmistamist kõrgkooli jaoks, kuid paralleelset koolitada keskkooli lõpetamise järel tööstusesse siirdujaid. Paljude tema ettepanekutega nõustutigi.¹³⁶

NSV Liidu haridussüsteemi reorganiseerimist juhtisid Vene NFSV Pedagoogika Akadeemia ja Vene NFSV Haridusministeerium NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu suunamisel. Selleks, et luua illusiooni Nõukogude Liidu demokraatlikust hariduspoliitikast, toimusid 1958. aastal kogu NSV Liidus aineprogrammide alased arutelud.

NLKP Keskkomitee 1958. aasta novembripleenumil fikseeriti haridusreformi üldsuunad: kommunistliku kasvatuselõhustamine uue inimese kujundamisel ja polütehniline õpetus.¹³⁷ Muuhulgas otsustati ka nõuda ilma tootmistööstaažita humanitaaralade (sh ajaloo) üliõpilastelt õpingute kõrval üks-kaks aastat rahvamajanduses töötamist.¹³⁸ See tähendas hommikupoolikuti töötamist näiteks ehitusel, õhtupoolikuti loengute kuulamist.¹³⁹ Kuigi tootmises töötamine tähendas tudengitele oma eriala omandamisega mitte seotud lisakoormust, näeb Väino Sirk selles positiivse momendina üliõpilaste vanemate sotsiaalse päritolu arvestamise vähenemist — kõik olid nn töölisnoored, mis omakorda oli sammuks edasise liberaliseerumise suunas.¹⁴⁰ Viimati nimetatud otsusest lähtus NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus *Kooli ja elu sidemete tugevdamisest ja haridussüsteemi edasiarendamisest NSV Liidus* 24. detsembrist 1958, mida omakorda sai aluseks liiduvabariikide haridussüsteemi muutmisele järgnevatel aastatel, jäädes keskseks kuni 1964. aastani.

1.2.2. Nõukogudevastaste hoiakute elavnemine üldhariduskoolides

Ühiskonna liberaliseerumisega Stalini surmast alates kaasnes hariduselus üsna avalik vastuseis nõukogude ideoloogiale, mis väljendus koolides eelkõige

¹³⁶ Samas, lk 99.

¹³⁷ S. Lepik. Kaasaja teaduslik-tehnilise revolutsiooni mõjust pedagoogikale, lk 119; *Kooli ja elu sidemete tugevdamisest ning rahvahariduse süsteemi edasiarendamisest meie maal*. NLKP KK pleenumi otsus 12. novembrist 1958. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958.

¹³⁸ *Kooli ja elu sidemete tugevdamisest ning rahvahariduse süsteemi edasiarendamisest meie maal*, 28–32.

¹³⁹ Intervjuu Allan Liimiga. 14.02.2005.

¹⁴⁰ V. Sirk. Edasi, selg ees! Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika kahest tahust, lk 52.

komsomoli- ja pionieriorganisatsiooni liikmeskonna märgatavas vähenemises: komnoorte arv vähenes 11464 liikmelt 1952/1953. õppeaastal 9256 liikmele 1956/1957. õppeaastal,¹⁴¹ pionieride arv langes samal ajal 63049-lt 50750-le.¹⁴² Vene noored astusid komsomoli meelsamini kui eestlased, näiteks olid 1957. aastal Tartus eesti õppekeelega koolides õpilastest umbes 23% komnoored, vene õppekeelega koolides aga 55%.¹⁴³ Kõrgkoolides oli komsomoliorganisatsiooni liikmete arv suurem. Näiteks TRÜ-s kuulus 1955. aasta lõpul komsomoli 60% üliõpilaskonnast.¹⁴⁴

Sarnaselt õpilastega ilmnisid muutused õpetajategi hoiakutes. Haridusministeeriumi inspektorite andmetel vähenes õpetajate poolne poliitiline kasvatus töö nii ainetundides kui klassijuhatajatöös ja huvi poliitilise enesetäiendamise vastu.¹⁴⁵ Kasvatustöös leiti vajakajäämisi Pikaristi 7-klassilises koolis,¹⁴⁶ Tallinna 21. Keskkoolis,¹⁴⁷ Massiaru 7-klassilises Koolis,¹⁴⁸ Rakvere 1. Keskkoolis,¹⁴⁹ Mustvee Keskkoolis,¹⁵⁰ Puurmani Keskkoolis,¹⁵¹ Sompa Keskkooli eestikeelsetes klassides jt koolides.¹⁵² Ka linnade ja rajoonide haridusosakondade ametnikud märkasid õpetajate suurenenud ükskõiksust poliitilise enesetäiendamise osas. Näiteks leiti, et 1955. aastal olevat Tartus õpetajate osalemine ideelis-poliitiliselt kasvatavatel loengutel loium kui eelmisel aastal.¹⁵³ Ideoloogilise kasvatus töö tugevdamiseks soovitasid haridusministeeriumi ametnikud mõelda välja pionieri- ja komsomolitöös uusi huvitavaid töövorme¹⁵⁴ ja lähtuda õpetaja töö hindamisel esmajoones tema osavõtust pionieri- ja komsomolitööst.¹⁵⁵

Eelnevaga võrreldes tugevnes koolide kasvatus töö järelevalve linnade ja rajoonide parteikomiteede tasandil. Näiteks kritiseeriti 1954. aasta alguses toimunud EKP Tartu linnaorganisatsiooni X konverentsil koolinoorte ja üliõpilaste seas tehtava ideoloogilise töö tõsiseid puudusi, nimetades ühe negatiivse näitena Tartu 2. Keskkooli.¹⁵⁶

¹⁴¹ V. Aasmaa. Eesti NSV üldharidusliku kooli areng 1951.–1957. a., lk 118.

¹⁴² Samas, lk 119.

¹⁴³ ERAF, 61–11–3. L 2.

¹⁴⁴ Märkmeid Tartu Riikliku Ülikooli IV komsomolikonverentsilt. // Tartu Riiklik Ülikool. 1955, 14. oktoober.

¹⁴⁵ ERAF 6429–2–1, l 3–4.

¹⁴⁶ ERA R-14–4–199, l 41.

¹⁴⁷ ERA R-14–4–198, l 71.

¹⁴⁸ Samas, l 72.

¹⁴⁹ ERA R-14–4–237. L 73.

¹⁵⁰ Samas, l 134.

¹⁵¹ ERA R-14–4–236, l 92.

¹⁵² ERA R-14–4–252, l 83.

¹⁵³ ERAF 6429–2–1, l 3–4.

¹⁵⁴ ERA R-14–4–223, l 79–83.

¹⁵⁵ ERA R-14–4–236, l 165.

¹⁵⁶ ERAF 6429–1–5, l 32–33.

Tartu 2. Keskkoolis otsiti olukorrale lahendust 25. veebruaril 1954 toimunud parteikoosolekul ELKNÜ Tartu Linnakomitee sekretäri Vaino Väljase abiga. Direktor Karl Loogi sõnul oli kooli üksikutel kommunistidel raske juhtida nii suurt kooli (850 õpilast, üle 60 töötaja). Kuna vanemaid pedagooge ei suudetud enam parteisse meelitada, siis võidi võimalikke parteiliikmeid värvata vaid noorte õpetajate seast. Neid aga ei saavat kool ise valida, vaid nad määratavat haridusosakonna poolt. Loog palus aidata linna parteikomiteel suunata kooli tööle kommunistidest õpetajaid. Hillar Palametsa meenutusel esinenud Tartu 2. Keskkoolis skandaalselt palju läbikukkumisi, mis tõmmanud kriitika õpetuse üldisele tasemele ja juhtimisele, mistõttu vahetunud koolidirektor. Samal aastal määrati Tartu 2. Keskkooli direktoriks Hillar Palamets, kes töötas samaaegselt ajalooõpetajana (6 tundi nädalas).¹⁵⁷ Kuigi eelmine direktor oli palunud saata tööle kommuniste, oli uus direktor Hillar Palamets sel ajal veel parteitu.

1956. aasta sügisest hakkas NSV Liidus — ilmselt suuresti Ungari ülestõusu tõttu taas ideoloogiline surve tugevnema. Liberaalsete mõtteavalduste pidurdamiseks NLKP Keskkomitee poolt on viidanud ka Olaf Kuuli.¹⁵⁸ Ta nimetab ühe selle väite tõendusena 19. detsembril 1956 kinnitatud NLKP Keskkomitee kirja *Parteiorganisatsioonide poliitilise töö tugevdamisest massides ja vaenulike elementide nõukogudevastaste väljaastumist tõkestamisest*, mis saadeti kohalikele parteiorganisatsioonidele. Kirjas kritiseeriti kirjanikke Konstantin Simonovi ja Olga Bergholzi, kes olid kahelnud partei 1940. aastate ideoloogiaotsustes. Samuti nahutati ajaloo- ja filosoofiaalaste ajakirjade toimetuste tööd. Kuuli arvates olevat see kiri olnud hoiatuseks neile, kes lootsid nõukogude ühiskonna ulatuslikumat reformimist. Selle seisukohaga tuleb nõustuda, sest nimetatud kirja mõju on märgatav hariduseluski. Mainitud kirja arutati Eesti haridusametites 1957. aasta jaanuaris (4. jaanuaril haridusministeeriumis, 18. jaanuaril Tartu 2. Keskkoolis, 21. jaanuaril Tartu Õpetajate Instituudis, 28. jaanuaril Türi 1. Keskkoolis jne).¹⁵⁹ Tauniti välisraadiosaadete kuulamist, noorte kirikuskäimist, õpetajate poliitilist passiivsust. Väino Sirk nimetab Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika uue joonena nn pehme sunnipoliitika välja töötamist, mis tähendas intelligentsi tegevuse hoolikat jälgimist.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Intervjuu Hillar Palametsaga. 31.01.2005.

¹⁵⁸ O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969, lk 62–63.

¹⁵⁹ ERAF 6429–3–3, 1–2p; 6429–3–3, 1 1–2p; 5268–5–3, 1 3–4; 949–10–3, 1 1p; 61–11–3, 1 1–6.

¹⁶⁰ Väino Sirk. Edasi, selg ees! Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika kahest tahust, lk 49.

1.3. Sula lõpuperiood 1958–1965

1.3.1. 1958–1959. aasta haridusreformi elluviimine

Sula lõpuperioodil võeti vastu ja viidi ellu uus haridusreform (1958–1959), mis tõi haridusse suuri muutusi. Hariduselu uuendamine tähendas kõigepealt muutusi aineõppes. Kuni 1958. aastani kehtis Eestis ja NSV Liidus kohustuslik 7-klassiline haridus, 1959. aastast algas üleminek kohustuslikule 8-klassilisele haridusele, mis jõudis lõpule 1962/1963. õppeaastal. Aastatel 1959–1965 oli tootmisõpetus ülioluline. Pärast mõningaid katsetusi piirduti ühes koolis 1–2 tootmisprofiiliga. Linnakoolides keskenduti linnaeluga seotud erialadele. Näiteks Tartu 8. Keskkoolis olid tisleri, individuaalõmbleja erialad, Tartu 5. Keskkoolis pagari, kondiitri ja santehniku erialad.¹⁶¹ Maal ja väiksemates linnades seonduisid ametid peamiselt põllumajandusega: Jõgeva Keskkoolis omandati aednik-mehhanisaatori, traktoristi, loomakasvatuse mehhanisaatori, Palamuse Keskkoolis mehhanisaatori ja piimasaaduste töötlemise tehnoloogia eriala, Sadala Keskkoolis traktorist-masinisti eriala, Põltsamaa Keskkoolis loomakasvatuse-, taimekasvatuse- ja põllumajandussaaduste töötlemise eriala¹⁶² jne. Aastatel 1958–1965 kehtis kogu NSV Liidus 11-klassiline haridus, sest koos keskharidusega tuli anda tootmiskvalifikatsioon.

Paralleelselt üldhariduskoolidega lähendati tootmisele kõrgkooli. Juba alates 1957. aastast tuli NSV Liidus uute kõrgkoolidesse vastuvõtueeskirjade kohaselt eelistada keskkooli lõpetamise järel kaks aastat tootmises töötanud või sõjaväes teeninuid.¹⁶³ Nõutava tööstaaži puudumise korral pidid üliõpilased töötama kaks aastat õpingute kõrvalt tööstuses.

1959. aasta aprillis otsustas Vene NFSV Ülemnõukogu Presiidium hakata rajama teatud erialadel (füüsika, võõrkeeled, bioloogia, matemaatika jm) süvendatud õppega erikoole.¹⁶⁴ Vene NFSV eeskujul loodi selliseid koole teisteski liiduvabariikides, kujunedes alternatiiviks tootmisõpetusele. Eestis avati 1961. aastal Tartu 1. Keskkoolis matemaatika eriklass ja Tartu 2. Keskkoolis inglise keele eriklass. NSV Liidus hakati rajama isegi lausa nn näidiskoole, kuhu koondati andekamaid õpilasi ja edukamaid õpetajaid, eraldades neile teiste koolidega võrreldes rohkem raha.¹⁶⁵

Kui 1959. aastal koostati põhiliselt uusi aineprogramme, siis 1960. aastate esimesel poolel oli hariduselu uuendamises kesksel kohal neile vastavate õpikute koostamine. Eestis anti sel ajal välja palju eestikeelset õppekirjandust, sest

¹⁶¹ Tartu koolid läbi aegade. Koostanud A. Nurk. Tallinn: Valgus, 1983, lk 63.

¹⁶² ERA R-14-4-286, l 105–107.

¹⁶³ А. В. Пыжиков. Реформирование системы образования в СССР в период “оттепели” (1953–1964), с 102.

¹⁶⁴ Samas, с 101.

¹⁶⁵ Samas

seda soosis ja nõudis EKP Keskkomitee.¹⁶⁶ Veel 1958. aastal olid haridusministeeriumi kommunistid süüdistanud EKP Keskkomiteed eestikeelse pedagoogilise kirjanduse ilmumise takistamises, sest EKP Keskkomitee oli lubanud seni kirjastada vaid poole soovitud trükistest.¹⁶⁷ Nüüd oli olukord muutunud. EKP Keskkomitee omakorda ei astunud ühtki olulist sammu ilma NLKP Keskkomitee suunamise ja heakskiiduta. Nii pareeriti haridusministeeriumi parteialgorganisatsiooni koosolekul 3. märtsil 1958 etteheidet, nagu ei tahaks haridusministeerium 4. klassi õpikuid ajaloos ja geograafias välja anda NLKP Keskkomitee vastuseisu tõttu.¹⁶⁸

Nii või teisiti alustati Eestis uute õpikute koostamist ja käibel olevate täiustamist ikkagi vastavalt EKP Keskkomitee konkreetsetele juhenditele. 15. mail 1961 arutati EKP Keskkomitee büroo istungil õpikute kirjutamise, kirjastamise ja väljaandmise olukorda. Puuduseks loeti aeglust, EKP Keskkomitee büroo arvates puudus haridusministeeriumil õpikute väljaandmise perspektiivplaan. Kritiseariti suutmatust organiseerida õpikute retsenseerimist. Näiteks toodi geograafia ja ajaloo õpikud, mis kirjutamise ja kirjastamise aegluse tõttu olevat juba enne käibeleva minekut maha jäänud elu nõuetest. Juhiti ka tähelepanu sellele, et haridusministeerium peab ainekomisjone paremini juhtima ja kontrollima. EKP Keskkomitee büroo kohustas haridusministeeriumi tagama õpikute kõrge ideelis-teoreetilise ja meetoodilise taseme. Õpikute ettevalmistamist juhtis Eesti NSV Haridusministeeriumi meetoodika ja õpikute osakond. Uute õpikute koostamisel oli edukamaid haridusministeeriumi matemaatika ainekomisjon (esimees TRÜ õppejõud Olaf Prints).¹⁶⁹

Teiseks haridusreformi põhiosaks oli kommunistliku kasvatustöö süsteemi tugevdamine ja täiustamine, mida mõjutasid suuresti NLKP XXI kongressi (27. jaanuarist 5. veebruarini 1959) otsused, milles määrati partei üheks põhiülesandeks nõukogude inimese kommunistlik kasvatamine. Teise faktorina tuleb arvestada asjaolu, et humanitaarainete õpetamise vajalikkust põhjendati nende tähendusega noorte ideoloogilisel kasvatamisel, vältides seega humanitaarsükli mahu märgatavat vähendamist polütehniliste õppeainete kasuks.

Kommunistliku kasvatusel põhivaldkonnad olid internatsionalism, patriotism, ateism ja töökasvatus. Haridusreform tähendas kõigi õppeainete uute programmide ja õpikute koostamist lähtudes eelkõige kommunistliku kasvatusel printsii- bist. Kuigi kommunistlik kasvatus polnud nõukogude kooli kasvatusel uudne nähtus, hakati nüüd NLKP ja EKP Keskkomitee aktiivsel juhtimisel välja töötama vastavaid juhiseid ja nende täitmise kontrollimise senisest paremini toimivat süsteemi. Ideoloogilise kasvatusel uue efektiivse meetoodina propageeriti inter- naatkoolide rajamist, kuna ainult kollektiivis saavat kujundada kommunistliku

¹⁶⁶ Vt S. Lepik. Õpikute küsimusest EKP otsuste valgusel, lk 231–245; S. Lepik. Õppevahendite probleem EKP tegevuse valgusel, lk 161–177.

¹⁶⁷ ERAF 61–11–5, 18.

¹⁶⁸ Samas, 115.

¹⁶⁹ S. Lepik. Õpikute küsimusest EKP otsuste valgusel, lk 234–235.

ühiskonna kodanikke.¹⁷⁰ Internaatkoolide massilise asutamise aluseks sai 1956. aasta septembris vastu võetud NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu vastav otsus.¹⁷¹

Kõigepealt tõusis hariduspoliitikas ateistliku kasvatustöö osakaal. Lembit Raid märgib, et EKP Keskkomitees tõusis noorsoo ateistlik kasvatus sagedamini päevakorda 1958. aastast alates.¹⁷² Suurt tähelepanu pööras ateistlikule kasvatustööle EKP X kongress. Ateismiküsimusi hakati tihti käsitlema nii EKP Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonnas, EKP Keskkomitee bürool kui ka pleenumitel.

Uuele haridusreformile vastavad ateistliku kasvatustöö põhisuunad Eestis andis EKP Keskkomitee büroo otsus 17. märtsist 1959 *Usuvastase töö parandamise abinõudest vabariigis*, järgides seega täpselt üleliidulisi suundumusi. Haridusorganeid kohustati nõudma aineõpetamise seostamist ateistliku temaatikaga. Haridusministeeriumi ülesandeks seati metoodiliste artiklite kogumiku koostamine ja ateistliku kasvatustöö kogemuste vahetamine erialases perioodikas, vastava juhendi koostamine. Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut ja Tallinna Pedagoogiline Instituut pidid korraldama õpetajate vastavat koolitust.

Teine kommunistliku kasvatuselooline osa oli internatsionalism, mille intensiivistamist nõuti märtsis 1959 vastu võetud EKP Keskkomitee büroo otsusega *Internatsionalistliku kasvatustöö parandamisest vabariigi koolides*.¹⁷³ Selles seati internatsionalistlikule kasvatustööle kolm suunda: aineõpetuses, klassi- ja koolivälises töös ja pedagoogide ettevalmistuses. EKP Keskkomitee kohustas partei- ja haridusorganeid süstemaatiliselt suunama ja kontrollima koolide internatsionalistlikku kasvatustööd. Haridusministeerium pidi täiendama vene õppekeelega koolide programme teemade ja materjaliga, mida peeti vajalikuks neile Eesti ajaloo, kultuuri ja olustiku tutvustamiseks.

1960. aastate esimesel poolel võeti vastu veel rida kommunistliku kasvatuseloolset otsuseid. Neist üks kaalukamaid oli NLKP Keskkomitee otsus 9. jaanuarist 1960 *Parteipropaganda ülesandest tänapäeva tingimustes*.¹⁷⁴ Selles esitati tervikuna uue inimese kasvatamise nõue ning toodi ka ära vastavad kasvatustöö suunad nagu usu kasvatamine partei ja rahva üritusse, kollektivismi, tööarmastuse, sotsialistliku internatsionalismi ja nõukogude patriotismi ning uue ühiskonna moraali kõrgete põhimõtete kasvatamine, võitlus apoliitilisuse, natsionalismi, kodanliku ideoloogia ja mineviku igandlike nähtuste vastu. Eriti

¹⁷⁰ А. В. Пыжиков. Реформирование системы образования в СССР в период “оттепели” (1953–1964), с 100.

¹⁷¹ Samas

¹⁷² L. Raid. Eestimaa Kommunistliku Partei tegevusest ateistliku kasvatustöö suunamisel vabariigi noorsoo hulgas aastail 1957–1965, lk 107.

¹⁷³ ERAF 1–198–24.

¹⁷⁴ NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. V, 1959–1965. Tallinn: Eesti Raamat, 1974, lk 36–55.

tõsteti esile vajadust kõrgemates koolides tõhustada marksismi-leninismi õppimist.

1961. aasta oktoobri lõpul toimunud NLKP XXII kongress võttis vastu partei uue programmi ja kavandas täpsemad ülesanded kommunistliku ühiskonna rajamisel. Kasvatustöö suunad olid: teadusliku maailmavaate kujundamine, kommunistliku moraali võidulepääsemine, töökasvatus, proletaarse internatsionalismi ja sotsialistliku patriotismi arendamine, inimisiksuse igakülgne ja harmooniline arendamine, kapitalistlikest iganditest jagusaamine, kodanliku ideoloogia paljastamine.¹⁷⁵

Selle kongressi järel täiustati ideoloogilist kasvatustööd ja selle teostamise kontrolli koolides veelgi. Kongressi suuniseid arutasid Eesti õpetajad 8. jaanuaril 1962 Tallinnas.¹⁷⁶ EKP Keskkomitee ideoloogiasekretär Leonid Lentsman rõhutas kommunismiehitamisega seotud kõrgendatud nõudmisi ideoloogiatoole. Kuna ideoloogiatoos olevat kõige olulisem nn uue inimese kasvatamine, siis pööratakse ka koolile järjest suuremat tähelepanu. Kooli oluline ülesanne oli kommunistliku maailmavaate kujundamine kõigi õppeainete kaudu. Lentsmani arvates ei tulnud koolid veel selle ülesandega hästi toime. Lentsman kritiseeris teravalt koolide inspektoreid, kes kontrollivat koole eelkõige metoodika seisukohalt, jättes ideoloogilise kasvatustöö jälgimisi tagaplaanile. Näitena tõi ta Narva inspektorite koostatud aktid, milles leiduvat palju metoodilisi ja üldmajanduslikke küsimusi (sh andmed laste lõunatoidu kohta), kuid laste maailmavaatelisest kasvatamisest tundides märgitavat vaid üksikuid sõnu.

NLKP Keskkomitee pleenumi otsuses *Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest* 21. juunist 1963¹⁷⁷ tugevnes ideoloogiline surve veelgi, sellele viitab ka Olaf Kuuli.¹⁷⁸ Eesti NSV hariduselus väljendus see rohkem ateistliku kasvatusel puhul. Põhjalikult jälgiti ateistliku kasvatustöö teostamist noorsoo hulgas EKP Keskkomitee VII pleenumil 9. juulil 1963 ja VI pleenumil 9. märtsil 1965. Lembit Raidi arvates ei jõutud küll veel kogu vabariigis kindla süsteemi loomiseni ateistlikus töös.¹⁷⁹ Põhiraskus lasus sel alal aga haridussüsteemile.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961, lk 115.

¹⁷⁶ ERAF 1–4–2847, l 114–137.

¹⁷⁷ NLKP Keskkomitee pleenumi otsused: juuni 1963. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.

¹⁷⁸ O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969, lk 96.

¹⁷⁹ Lembit Raid. Eestimaa Kommunistliku Partei tegevusest ateistliku kasvatustöö suunamisel vabariigi noorsoo hulgas aastail 1957–1965, lk 108.

¹⁸⁰ Samas, lk 108.

1.3.2. Hariduspoliitika elluviimise kontrollimise tõhustamine

Hariduselu sisulise uuendamise ja suunamise kõrval täiustati 1950. aastate lõpust alates kontrolli üldhariduskoolide tegevuse üle partei- ja haridusorganite poolt. Kõigepealt intensiivistus hariduselu parteiline kontroll. Selle eelduseks oli EKP tugevnemine 1950. aastate lõpul ja 1960. aastate esimesel poolel nii arvuliselt (keskmiselt astus Eestis parteisse 4000 inimest aastas, 1964. aastal aga koguni 4817 inimest)¹⁸¹ kui liikmete haridustasemelt (1953 oli neist kõrgharidusega liikmeid 8%, 1964 15,4%).¹⁸²

Olaf Kuuli arvates astusid eestlased 1950. aastate lõpust alates aktiivsemalt parteisse kohanemise tõttu kehtiva võimuga, soovist nõukogude süsteemi muuta ja inimsõbralikumaks teha ning karjerismist.¹⁸³ Nende põhjuste kõrval tuleb aga kindlasti arvestada ka parteisse astumisega kaasnevaid soodustusi välisreiside, paremate töökohtade jms näol ning EKP poolset aktiivset mõjutustööd parteisse astumisel. Eriti oluliseks peeti koolide direktorite ja ajalooõpetajate astumist NLKP liikmeks. 1965. aastal kuulus 55% ajalooõpetajatest NLKP ridadesse.¹⁸⁴ Jääb vaieldavaks, kas tegemist oli sisemise veendumuse või pealesurutud samuga. Tollase Tartu 1. Keskkooli direktori Allan Liimi sõnul sai ta 1956 direktoriks parteituna, astudes NLKP-sse kolm aastat hiljem. Parteitu koolidirektoriga koole olevat kontrollitud teistest koolidest rangemalt, samuti saanud parteiline koolijuht paremini oma õppeasutusele vajalikke ressursse välja kaubelda.¹⁸⁵ Inno Obrami arvates kujunesid alates 1950. aastate lõpust koolide õppe- ja kasvatustöö ja koolide parteiorganisatsioonide töö analüüs üheks EKP rajoonikomiteede büroode koostisosaks.¹⁸⁶

1960. aastate algusest alates tegelesid linnade ja rajoonide parteikomiteed tõepoolest hoolsalt haridusküsimustega. Nii osalesid kohalike parteikomiteede esindajad 1960–1961 tihti ka haridusministeeriumi poolsetel koolide inspekteerimistel.¹⁸⁷ Kohalike parteikomiteede juurde hakati looma EKP Keskkomitee eeskujul koolide osakondi.

Üks esimesi oli EKP Rakvere Rajoonikomitee, kus loodi mittekoosseisuline koolide osakond 1961. aasta oktoobris.¹⁸⁸ EKP Rakvere Rajoonikomitee arvates oli nimetatud osakonda vaja selleks, et suurendada kontrolli koolide ja lasteasutuste töö ning nende poolt partei ja valitsuse direktiivide ellurakendamise

¹⁸¹ Olaf Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969, lk 112.

¹⁸² Samas, lk 114.

¹⁸³ Samas, lk 113.

¹⁸⁴ Hillar Palamets. Põhijooni ajaloo õpetamise arengust Nõukogude Eesti üldhariduslikus koolis 1940–1965, lk 17.

¹⁸⁵ Intervjuu Allan Liimiga. 14. 02. 2005.

¹⁸⁶ I. Obram. EKP tegevus õppiva noorsoo kasvatamisel rahvaste sõpruse ja proletarise internatsionalismi vaimus (aastail 1956–1961), lk 224.

¹⁸⁷ ERA R-14-4-263, l 50; R-14-4-271, l 1-2, 26, 50, 59.

¹⁸⁸ ERAF 1-4-2847, l 26.

üle. Tuli parandada sidet ja koostööd partei rajoonikomitee, täitevkomitee haridusosakonna, rajooni tootmisõpetuse nõukogu ja rajooniajalehe vahel. Kooliosakond pidi korraldama üks-kaks korda kuus osakonna nõupidamisi, et kuulata koolide direktorite, parteisekretäride, õppealajuhatajate jt informatsiooni, töötada välja osakonna tööplaan, jagada järgneva kuu ülesandeid instruktoritele (neid oli kokku 9, enamasti õpetajad). Tähtsamate küsimuste arutamiseks otsustati kutsuda nendele nõupidamistele partei rajoonikomitee ideoloogilise töö sekretär ja haridusosakonna juhataja.¹⁸⁹ EKP kõrval hakkas 1960. aastate esimesel poolel järjest suuremat rolli kooli kasvatustöö suunamisel ja kontrollimisel etendama ELKNÜ.

Vastavalt EKP Keskkomitee nõuetele hakkas Eesti haridusinstituutsioonide poolne kontroll õppetöö ideoloogilise külje üle tugevnema. Haridusministeeriumi inspektorid nõudsid nüüd kohalike haridusosakondade inspektoritelt kooli õppe-kasvatustöö vaatlemist eelkõige kommunistliku kasvatusseisukohast, mis pidi sisaldama internatsionalismi, nõukogude patriotismi ja ateismi.¹⁹⁰ Sealjuures pidid inspektorid täpselt järgima kõiki kõrgemate instantside määrusi, juhendeid ja käskkirju.

Partei suunistest lähtudes hakkas haridusministeerium 1950. aastate lõpust aktiivsemalt kommunistliku kasvatusseisukohaga tegelema. Kõigepealt elavnes haridusministeeriumi huvi ateistliku kasvatusseisukohaga vastu. 1959. aasta mais rõhutati haridusministeeriumi parteiorganisatsioonis ateistlikus kasvatuses eriti ajalooõpetajate osa.¹⁹¹ 1960. aastate esimesel poolel koostati haridusministeeriumis hulganisti kommunistliku kasvatusseisukohaga juhendeid, mis hõlbustaksid haridusreformi teostamist Eestis. Noorte maailmavaadet pidi kujundama ka ühiskonnaõpetus, mida hakati Eesti NSV üldhariduskoolides õpetama alates 1962/1963. õppeaastast.

Tihenes eri instantside vaheline koostöö hariduspoliitika suunamisel ja kontrollimisel. Üks suuremaid ideoloogilisi intsidente leidis aset Rakvere 1. Keskkoolis seoses sini-must-valgete lintide lehvitamisega koolimajas 1962. aasta aprillis.¹⁹² 4. mail 1962 toimunud kooli parteikoosolekul osalesid EKP Keskkomitee teaduse, kultuuri ja koolide osakonna juhataja asetäitja Gustav Sarri, EKP Keskkomitee instruktor Kaas, Eesti NSV haridusminister Ferdinand Eisen, haridusministeeriumi inspektor Lembit Annus, EKP Rakvere Rajoonikomitee mittekoosseisulise koolide osakonna juhataja asetäitja Männilo, Rakvere Rajooni TSN Täitevkomitee haridusosakonna inspektor Rämna ja Riikliku Julgeoleku Komitee Rakvere rajooni volinik Saks.¹⁹³ Õpilaste eksimuses otsiti süüdlasi lastevanemate kasvatusseisukohast, kellele nähti ette julgeolekutöötaja Saksa loeng poliitilisest valvsusest. Nimetati nimeliselt nii püüdliselt ja hingega ideologi-

¹⁸⁹ ERAF 1-4-2847, 126-33.

¹⁹⁰ ERA R-14-4-237, 176.

¹⁹¹ ERAF 61-11-7, 110.

¹⁹² ERAF R-14-4-284, 13.

¹⁹³ ERAF 585-1-6, 17-12.

list kasvatustööd teostavaid õpetajaid (Zahhorova, Molotok, Kulbas jt) kui ka selle vastaseid (Heino Karus, Ethel Uduvere). Kõige viimasena võttis sõna haridusminister Eisen. Ta leidis, et antud juhtum polevat juhuslik, kuna kommunistlikel kasvatajatel (sh pioneerijuhil) pole õpilastele vajalikku mõju. Ta hoiatas ka juhtimise liialduste eest, näiteks komsomolikomiteel pidavat jääma mulje, et ta ise otsustab.¹⁹⁴

Lõpetuseks tuleb nimetada veel üht üleliidulist hariduselu suunamisega seonduvat tendentsi. Hariduse ümberkorraldamise raames soositi NSV Liidu aastatel 1958–1964 koolide juhtimises detsentraliseerimist, mis tähendas kõigile haridusasutustele suurema otsustusõiguse lubamist. Näiteks võis 8-klassilisi koole rajada ka kohaliku nõukogude võimuorgani loaga, keskkooli asutamiseks vajati nõusolekut vabariigi tasemel.¹⁹⁵

1.4. Stagnatsiooni algusperiood 1965–1977

1.4.1. Hariduselu tsentraliseerimine 1960. aastate teisel poolel ja vastuseis sellele Eesti NSV-s

NSV Liidu hariduspoliitika muutus taas 1960. aastate kesksajal. Uue hariduspoliitika suunad andis NLKP XXIII kongress, mis võttis vastu otsuse üleminekuks üldisele keskharidusele. NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus 10. novembrist 1966 *Üldhariduslike keskkoolide töö edasise parandamise abinõudest* konkretiseeris selle realiseerimise teed koostada uued aine programmid ja õpikud.¹⁹⁶

Järgneva 1966–1967 haridusreformiga kaasnes hariduselu juhtimise ja kontrollimise mehhanismi senisest tugevam tsentraliseerimine NSV Liidus. Seda on toonitanud ka omaaegne Eesti NSV haridusminister Ferdinand Eisen.¹⁹⁷ Kui varasematel aastatel täitis NSV Liidu koolide tsentraalse juhtimise rolli NLKP Keskkomitee koolide sektor, siis 1966. aastast hakkasid seda ülesannet täitma peamiselt NSV Liidu Haridusministeerium ja NSV Liidu Pedagoogika Akadeemia. See oli väga oluline muutus hariduspoliitikas. Eiseni sõnul ei küsitud NSV Liidu Haridusministeeriumi loomiseks liiduvabariikide haridusministeeriumide vaid parteikeskkomiteede arvamust. EKP Keskkomitee sellega kohe nõustuski.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Samas, l 12.

¹⁹⁵ А. В. Пыжиков. Реформирование системы образования в СССР в период “оттепели” (1953–1964), с 101.

¹⁹⁶ NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. VI, 1966–1968. Tallinn: Eesti Raamat, 1975, lk 126–134.

¹⁹⁷ F. Eisen. Kaksikümmend aastat Tõnismäel, lk 959.

¹⁹⁸ Samas, lk 963.

10. novembril 1966 vastuvõetud määrusest lähtudes moodustati NSV Liidu Teaduste Akadeemia ja NSV Liidu Pedagoogika Akadeemia komisjonid, kes töötasid välja uued õppeprogrammid.¹⁹⁹ NSV Liidu Pedagoogika Akadeemia koostatud üldalustest ja tüüpprojektidest lähtudes koostati Eestis üldhariduskooli uued programmid.²⁰⁰ Eestis tehti programmid algõpetuse, emakeele ja kirjanduse, vene keele ja võõrkeele, Eesti NSV ajaloo ja Eesti NSV geograafia kohta.²⁰¹ Eisen märgib, et Eesti NSV Haridusministeerium viitas ohule kujundada NSV Liidu Haridusministeerium tsentraliseerivaks käsuaparaadiks juba 1967. aasta veebruaris.²⁰²

1964. aastal jõuti NSV Liidus arusaamisele, et tootmisõpetus keskkoolis enast ei õigusta, kuna nii sel moel antav üldharidus kui ka kutseharidus jäid puudulikuks.²⁰³ Tootmisõpetuse tegeliku likvideerimiseni läks veel aega. Nii pöördusid 1967. aasta jaanuaris Tallinna koolide direktorid EKP Keskkomitee esimese sekretäri Johannes Kåbini, Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja Arnold Greeni ja haridusminister Ferdinand Eiseni poole palvega lõpetada Eesti NSV koolides tootmiserialade õpetamine 9.–11. klassis alates 1. septembrist 1967 ja tegid ettepaneku õpetada 9.–10. klassi tüdrukutele õmblemist, kodundust ja hügieeni, poistele aga autoõpetust ning 11. klassis kõigile elektrotehnika ja sotsialistliku tootmise aluseid, kuna polütehnilise õpetuse sisuks ei saavat olla üksikute erialade tutvustamine.²⁰⁴

Tootmisõpetuse kaotamisega kaasnes hariduselus veel üks muudatus. Kõik NSV Liidu koolid, mis olid seoses tootmisõpetusega tehtud 11-klassiliseks, otsustati NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega 12. augustist 1964 muuta 10-klassiliseks, kaasaarvatud Eesti koolid. Eesti jaoks tähendas see suuri probleeme aja leidmisel mitmete oluliste ainete, sh emakeele ja Eesti ajaloo õpetamiseks. Haridusminister Eiseni taotlusele lubada 11-klassilist eestikeelset keskkooli seisis vastu NLKP Keskkomitee koolide sektori juhataja isiklikult, põhjendades seda nõukogude kooli ühtsuse põhimõttega.²⁰⁵ Eiseni toetajad, Eesti kirjanikud (Aadu Hint, Jaan Kross, Paul Rummo, Kersti Merilaas, Einar Maasik, Robert Vaidlo) tõstasid probleemi Eesti ajakirjanduses. Nad selgitasid, et kuna eestikeelse kooliõpetuse maht on erinevalt Vene NFSV-st rahvuslike ainete tõttu (eesti keel ja kirjandus, eesti ajalugu) suurem, siis tähendaks siin 10-klassiline kool teadliku mahajäämuse organiseerimist Vene NFSV-ga võrreldes.²⁰⁶ See-

¹⁹⁹ O. Nilson. Uute programmide ellurakendamine eeldab kindlat ettevalmistust. // Nõukogude Kool. 1968, 9, lk 647–649.

²⁰⁰ Suur Oktoober ja Eesti kool. // Nõukogude Õpetaja. 1966, 14. oktoober.

²⁰¹ O. Nilson. Uute programmide ellurakendamine eeldab kindlat ettevalmistust, lk 647.

²⁰² F. Eisen. Kaksikümmend aastat Tõnismäel, lk 963.

²⁰³ Samas, lk 961.

²⁰⁴ ERA R-14-4-312, l 29.

²⁰⁵ F. Eisen. Kaksikümmend aastat Tõnismäel, lk 961.

²⁰⁶ Kas 10 või 11 klassi? // Sirp ja Vasar. 1965, 12. märts.

peale võtsid 11-klassilise eestikeelse kooli kaitseks sõna mitmed kollektiivid (sh Eesti Raadio segakoor) ja üksikisikud (näiteks arst professor Mihkel Kask).²⁰⁷

EKP Keskkomitee eesotsas ideoloogiasekretär Leonid Lentsmaniga oli oma vastuseisus solidaarne NLKP Keskkomiteega. Visa võitluse tulemusena õnnestus siiski saada otsus Eestis 11-klassilise keskkooli lubamise kohta. 5. augustil 1965 ilmus NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus õppeaja kohta Leedu, Läti ja Eesti üldhariduslikes koolides. Otsustav oli seejuures Leedu parteijuhtide pooldav otsus, mis mõjutas ka Eesti parteijuhte meelt muutma ning viis lõpptulemusena eelpoolnimetatud NSV Liidu partei ja valitsuse määruseni.²⁰⁸ 1965. aasta sügisel toimusid haridussüsteemis ja õppekava-des seega järjekordsed muudatused: vähenes tootmisõpetuse osa, suurenes vene keele tundide arv, ajalooõpetuses mindi kahekentsentriliselt õpetamiselt üle lineaarsele süsteemile.²⁰⁹

Uued programmid eeldasid muudatusi ka õpetajate kvalifikatsioonis. Pedagoogikategelased pidasid üldisele keskharidusele ülemineku eelduseks õpetajate head haridustaset. 1968. aastal oli 5.–11. klassi õpetajatest 65%-l kõrgharidus. Õpetajakutse oli vähepopulaarne ning kaadri voolavus kohati suur.²¹⁰ Vastupidise näitena tuleb tuua Tartu keskkoolide ajalooõpetajate püsiv kaader.²¹¹

Kui 1960. aastate esimesel poolel olid liiduvabariigid saanud mõnevõrra vabamalt otsustada oma haridusküsimuste üle, siis nüüdsest see kadus. Eesti hariduselus avaldus tsentralisatsiooni negatiivne mõju sel ajal kõige valusamalt originaalõpikute väljaandmise piiramises. 1958–1959 haridusreformiga lubati liiduvabariikides rohkem õpikuid koostada. Eestis tehtigi seda väga aktiivselt: 1960. aastate keskpaiku kasutati üldhariduskoolides 97 (ligi 75%) originaal- ja 33 tõlkeõpikut.²¹² Seoses üleminekuga uutele programmidele tuli taas koostada uued õpikud. Kuigi NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus 10. novembrist 1966 kohustas uute õpikute kirjastamist juhtima nii NSV Liidu Haridusministeeriumi kui ka liiduvabariikide haridusministeeriume,²¹³ hakati tegelikkuses tasahilju kohalikke huviseid kitsendama. Eesti pedagoogikategelased sellega ei leppinud.

11. mail 1967 pöördusid TRÜ pedagoogikakateedri juhataja dotsent Heino Liimets ja dotsent Inge Unt originaalõpikute kaitseks kirjaga NSV Liidu Ministrite Nõukogu esimehe Aleksei Kossõgini poole.²¹⁴ Nad kritiseerisid 1966–1967 haridusreformi, mis olevat vastuoluline ja teaduslikult puudulikult läbi mõeldud. Unt ja Liimets kirjutasid, et kooli tundvad inimesed ei saa olla stabiilsete

²⁰⁷ Kõnelusi koolikorralduse teemadel. // Sirp ja Vasar. 1965, 26. märts.

²⁰⁸ F. Eisen. Kaksikümmend aastat Tõnismäel, lk 961–963.

²⁰⁹ Intervjuu Allan Liimiga. 21.02.2005.

²¹⁰ ERA R-14-4-328, l 78–88.

²¹¹ Intervjuu Allan Liimiga. 21.02.2005.

²¹² ERA R-14-3-2419, l 25.

²¹³ NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. VI, 1966–1968. Tallinn: Eesti Raamat, 1975, lk 128–129.

²¹⁴ ERA R-14-3-2269, l 14–17.

õpikute vastu, seetõttu olevat ka NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu otsus väga hinnatav. Samas juhtisid nad aga tähelepanu juhtivate NSV Liidu haridustegelaste väidetele ajakirjanduses, nagu oleksid stabiilsed õpikud seotud ühtsete õpikutega kogu NSV Liidu jaoks.²¹⁵ I. Unt ja H. Liimets kahtlesid ühtsete õpikute kehtestamise otstarbekuses. Nad olid nõrдинud, et selle küsimuse arutellu ei kaasatud liiduvabariikide pedagooge ja teadlasi. Inge Undi meenutuste järgi koostasid kirja teksti haridusminister Ferdinand Eisen ja Heino Liimets, tema ja Liimetsa roll seisnenud nõ riski enese peale võtmises.²¹⁶ Haridusminister tahtis jätta muljet, et soov pärineb pedagoogikateadlastelt, mitte haridusministeeriumist.²¹⁷ Kui Ferdinand Eisen olevat tahtnud midagi läbi suruda, olevat ta tavaliselt palunud toetust kas Arnold Greenilt või loomingulistelt liitudelt, eriti Eesti NSV Kirjanike Liidult. Antud juhul tajunud ta vajadust vägevama toetuse järele. Kuigi kardeti EKP Keskkomitee reageeringut — sellest asutusest mööda minnes ei tohtinud nõukogude valitsusega kirjavahetust pidada — lõppes kirjalugu soodsalt: Aleksei Kossõgin lubas jätkata Eestis originaalõpikute koostamist.²¹⁸ Paraku jäi nimetatud kirja tegelik mõju originaalõpikute koostamise jätkamise suhtes tagasihoidlikuks, sest Nõukogude valitsuse edasiste sammudega jätkati originaalõpikute avaldamise kitsendusi. NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega 3. juulist 1967 tehti NSV Liidu Haridusministeeriumile ülesandeks määrata kindlaks õpikute ja õppeabinõude nimestik, mille väljandmine oli lubatud NSV Liidu Haridusministeeriumile või vabariigi haridusministeeriumidele.²¹⁹ Sellest määrusest lähtudes saatis NSV Liidu Haridusministeerium 16. oktoobril 1967 laiali ringkirja, mille järgi kõik uued stabiilsed õpikud jagati kaheks: 1) üleliidulise tähtsusega õpikud ja õppevahendid, mille väljandmist lubab NSV Liidu Haridusministeerium ja 2) õpikud ja õppevahendid, mille väljandmist lubavad vabariikide haridusministeeriumid.²²⁰ Liiduvabariikide haridusministeeriumid võisid kinnitada ainult algõpetuse, emakeele ja kirjanduse, liiduvabariikide ajaloo ja geograafia, kunstilise ja muusikalise kasvatuse õpikuid.²²¹ NSV Liidu Haridusministeeriumi kolleegiumi otsusega 18. novembrist 1967 määrati kindlaks stabiilsete õpikute käsikirjade läbi vaatamise ja kinnitamise kord. Kuna Eesti NSV Haridusministeeriumi poolseid märkusi NSV Liidu Haridusministeerium ei arvestanud, siis võttis Eisen selles küsimuses sõna NSV Liidu Haridusministeeriumi juures olevas keskkoolide nõukogus 8. detsembril 1967 ja vestles NSV Liidu tippharidustegelastega, sh ka haridusministri Mihhail Prokofjeviga.²²² Selgus, et NSV Liidu Haridusministeer-

²¹⁵ ERA R-14-3-2269, l 15.

²¹⁶ Intervjuu Inge Undiga. 02.02.2005.

²¹⁷ Inge Unt. Teadusest praktikasse. // Haridus. 2005, 2, lk 21.

²¹⁸ Samas

²¹⁹ F. Eisen. Kaksikümmend aastat Tõnismäel, lk. 964.

²²⁰ Samas

²²¹ Samas

²²² ERA R-14-3-2419, l 26.

riumi kompetentsi määratud õpikute koostamist ei peeta liiduvabariikides vajalikuks ega soovitavaks.

Järgnevalt saatsid Eesti NSV Kirjanike Liidu liikmed (kokku 59 kirjanikku ja kirjandustegelast (Lennart Meri, Juhan Smuul, Friedebert Tuglas, Ain Kaalep, Jaan Kross, Arvo Valton, Max Laosson, Nigol Andresen jt) 22. veebruaril 1968 protestikirja Eesti NSV haridusministrile Eisenile, EKP Keskkomitee esimesele sekretärile J. Käbinile, Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitjale A. Greenile ja ajalehe *Izvestija* toimetusele.²²³ Eisen arvab oma mälestustes ekslikult, et kiri sattus enne Moskvat EKP Keskkomiteesse,²²⁴ tegelikult saatsid kirjanikud selle sinna ise.

Kirja kirjutamist põhjendati otsusega koolide originaalõpikud põhilises osas keelustada. Autorid märkisid: *Kuidas kujutleda meie laste maailmapildi kujunemist, kui nad geograafias ei alusta koduümbruse, koduvabariigi oma silmaga nähtavate reaaside tundmaõppimisega? Või kui ajalooõppimisel jääb tagaplaanile või hoopis tundmatuks esivanemate töö ja võitlus sünnimaa pinnal, mille mõistmist toetavad originaalõpikuis käsitatavad lähedased, oma silmaga nähtud ajaloomälestised? Ka botaanika, zooloogia ja koguni keemia (põlevkivi!) on tulvil koduümbruse elemente, millest lähtumise vajadus on pedagoogiline aabitsatõde. Need muudavad õpitava lastele lähedasemaks, mida ei saa kuigivõrd samaväärselt teha parimadki tsentraliseeritud korras valminud õpikud, kus lähtutakse paratamatult meie lastele kaugetest ja tundmatutest geograafilistest, ajaloolistest, bioloogilistest jne reaasidest. Koduümbruse ja rahvalike teaduste ignoreerimine õppetöös õhnestab nõukogude patriotismi aluseid ja kultiveerib juurteta küünikuid ja kosmopoliite.*²²⁵

Haridusminister Ferdinand Eisen pidi nimetatud kirja kirjutamise seisukohti selgitama Johannes Käbinile ja Arnold Greenile. Eisen õigustas originaalõpikute koostamise soovi kõigepealt Eestis kehtiva pikema õppeajaga — 11-klassiline õppeaeg tingib õppematerjali erineva jaotuse klasside vahel. Paljud õpikud (näiteks botaanika viiendas ja kuuendas, zooloogia kuuendas ja seitsmendas, füüsilise geograafia algkursus viiendas, ajaloo algkursus neljandas klassis jt) peaksid arvestama kohalikke looduslikke, majanduslikke ja ajaloolisi tingimusi.²²⁶ Haridusminister selgitas, et Eesti NSV Haridusministeerium ei taotlevat kõigi õpikute (sh näiteks NSV Liidu ajaloo, üldajaloo, ühiskonnaõpetuse, üldbioloogia, astronoomia) õpikute koostamist kohapeal. Kõne all olid 18 Eestis koostatud aineõpikut, mille koostamine võeti nüüd NSV Liidu Haridusministeeriumi pädevusse.

Eiseni arvates takistaks õpikute koostamise koondamine ühte keskusesse vabariigi pedagoogide loominguulisi otsinguid. Haridusminister tõstatas küsimuse, et kui NSV Liidu Haridusministeerium lubab mõnes aines kahe-kolme paral-

²²³ Samas, l 33–36.

²²⁴ F. Eisen. Kaksikümmend aastat Tõnismäel, lk 965.

²²⁵ ERA R-14-3-2419, l 33–34.

²²⁶ Samas, l 27.

leelse üleliidulise õpiku kinnitamist, siis võiks seda rakendada ka vabariigis. Eiseni sõnul tekitaks seniste originaalõpikute ja töövihikute asendamine paljude õpetajate seas arusaamatust, mis võiks omakorda esile kutsuda väärarusaamasisid ja soodustada natsionalistlike meeleolude ülessoojendamist.²²⁷

Ometi pidi haridusministergi nentima, et kujunenud olukorras teeb NSV Liidu Haridusministeeriumi direktiiv 16. oktoobrist 1967 kõnealuste õpikute koostamise ja väljaandmise vabariigis võimatuks. Eisen palus EKP Keskkomiteed toetada õpikute väljaandmist vabariigis. EKP Keskkomitee polnud nõus ning kutsus Eiseni sõnul õpikute küsimust lahendama NSV Liidu Haridusministeeriumi esindaja. Kuna kohale saabunud haridusministri asetäitjale M. Kondakovile õnnestus selgitada eesti originaalõpikute vajalikkust, siis lõpptulemusena õnnestus Eestis säilitada oma õpikud. Eiseni meenutusel oli see NSV Liidus haruldane — veel 1974. aastal olevat NLKP Keskkomitee koolide sektori instruktor Koževnikov imestanud, et mõnel liiduvabariigil on oma õpikud ja nõudnud õppekirjanduse unifitseerimist.²²⁸

1.4.2. Formalismi levik hariduselus 1960. aastate lõpul ja 1970. aastate esimesel poolel

Kuigi korduvalt on rõhutatud 1968. aasta kevadel toimunud Praha ülestõusu mõju nõukogude ühiskonnale ja kultuurielule, millega kaasnes ulatuslik ideoloogiline surve,²²⁹ ei tähendanud see enam suuremaid muutusi hariduspoliitikas.

Hariduspoliitikas oli 1960. aastate lõpust kuni 1970. aastate kesksaigani keskseks teemaks üleminek üldisele keskharidusele ja sellest tulenevalt õpetajakoolituse arendamine. Nii üleliidulisel kui kohalikul tasandil võeti 1960. aastate lõpul ja eriti 1970. aastate esimesel poolel vastu ridamisi üldsõnalisi ja formaalseid otsuseid, mis sisuliselt erilisi uuendusi üldise keskhariduse idee ees ei lisanud.

Olulisim seadus oli NSV Liidu Ülemnõukogu poolt 19. juulil 1973 vastu võetud *NSV Liidu ja liiduvabariikide haridusseadusandluse alused*.²³⁰ Vastavalt sellele võttis Eesti NSV Ülemnõukogu 26. aprillil 1974 vastu Eesti NSV haridusseaduse, milles kinnitati kohustuslik 8-klassiline kooliharidus ja sätestati vajadus viia ellu keskharidus.²³¹ Kuna seoses kohustusliku keskharidusega kasvas vajadus ka vastava tasemega õpetajate järele, siis ilmus sel perioodil õpetaja-

²²⁷ ERA R-14-3-2419, l 32.

²²⁸ F. Eisen. Kaksikümne aastat Tõnismäel, lk 966–967.

²²⁹ Vt O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969, lk 126–127; R. Ruutsoo. Kas murtud hammastega stalinism või inimnäoline sotsialism, lk 98–100; M. Laar, U. Ott, S. Endre, Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991, lk 66.

²³⁰ NSV Liidu ja liiduvabariikide haridusseadusandluse alused. // Rahva Hääli. 1973, 22. juuli.

²³¹ Eesti NSV haridusseadus. Tallinn: Eesti Raamat, 1974.

koolituse alaseid dokumente rohkesti: NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus 20. juunist 1972 *Noorte üldisele keskharidusele ülemineku lõpuleviimisest ja üldharidusliku kooli edasiarendamisest*,²³² NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus 18. juulist 1972 *Abinõudest kõrgema hariduse edasiseks täiustamiseks meie maal*²³³ jpt. Praktiliselt kõikide tollaste otsuste ja määruste sisu oli sarnane ja tähendas sõnade tegemist hariduse parandamise teemal.

Ideoloogilist kasvatustööd võeti samuti üha formaalsemalt. Näiteks korraldati internatsionalismi kasvatamise eesmärgil erinevast rahvusest laste sõprusfestivalidele. Allan Liimi sõnul polevat põhjust näha sõprusfestivalides taunimisväärsust, kuigi need teenisid kindlat ideoloogilist eesmärki. Õpilastele olevat sõprusfestivalid meeldinud, kuna nende vahendusel pääsesid ka Eesti õpilased teiste liiduvabariikide koole külastama, tekkisid isiklikud kontaktid (elati perekondades), mis jäänud mõnelgi juhul püsima ka pärast kooli lõpetamist.²³⁴

Haridusministeeriumis tõsteti eriti esile 1969. aastal toimunud rahvusvahelist pioneerilaagrit Vääna-Jõesuus deviisi all *Balti meri — rahu ja sõpruse meri*, kus osalesid pioneerid Poolast, Saksa Demokraatlikust Vabariigist, Soomest, Vene NFSV-st, Balti liiduvabariikidest.²³⁵ Nimetatud laagris 13-aastase poisina viibinud Mati Lauri meenutusel oli see põnev ja hästi organiseeritud lasteüritus, kus tegelikult nõukogude ideoloogia pealesurumist ei tajutud.²³⁶ Vene keele asemel suhtlesid eesti ja soome lapsed näiteks eesti ja soome keeles, ülelaagristel üritustel lauldi sageli saksa keeles jm. Muuseas lisis Eesti pioneeritööle atraktiivsust omaaegse skaudiatribuutika (vilenöörid jms) kasutamine, mida mujal NSV Liidus ei tehtud. Näib, et kuigi väidetavalt toimus pioneeritöö kaudu laste ideoloogiline kasvatamine, muudeti see sageli hoopiski huvitavaks lastepäraseks tegevuseks, mis kooliellu vajalikku vaheldust tõi.

1.5. Stagnatsiooni süvenemise periood 1977–1985

1.5.1. Ideoloogilise surve tugevnemine hariduselus

Nõukogude ühiskonnas algasid uued muutused ideoloogilise surve tugevnemise suunas alates 1970. aastate teisest poolest, kuna sellega taheti ilmselt piiri panna kogu NSV Liidus elavnevale rahva rahulolematusele kehtiva režiimiga. Nõukogude Liidu tollastele kriisimärkidele on viidanud ka Vladimir Kozlov, võrreldes

²³² NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. VIII, 1972–1975. Tallinn: Eesti Raamat 1982, lk 91–98.

²³³ Samas, lk 119–127.

²³⁴ Intervjuu Allan Liimiga. 21.02.2005.

²³⁵ ERA R-14-4-342, l 11–20.

²³⁶ Intervjuu Mati Lauriga. 10.11.2004.

situatsiooni sula lõpuperioodiga 1960. aastate esimesel poolel.²³⁷ Ta kirjutab, et kui brežnevismi tippajal 1969–1977 ei fikseeritud NSV Liidus ühtki suuremat massirahutust, siis 1977–1981 toimus neid mitmel pool riigis, näiteks Tuula oblastis jm. Sealjuures astusid tema sõnul areenile varasemaga võrreldes märksa vähem haritumad, aga valitsusele ohtlikumad jõud.²³⁸

Üks esimesi ja põhilisi valdkondi, kus ideoloogilise surve tugevnemine ilmes, oli kool, kuna kasvatustöö kaudu taheti kehtiva sotsiaal-majandusliku olukorraga rahulolematuid tõenäoliselt vaigistada. Hariduspoliitika muutustele valmistas konkreetsemalt pinda ette NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus 22. detsembrist 1977 *Üldhariduskoolide õpilaste õpetamise, kasvatamise ja tööks ettevalmistamise edasisest täiustamisest*, mis käsitles eelkõige kasvatusküsimusi.²³⁹ Määruses tehti NSV Liidu Haridusministeeriumile ja liiduvabariikide ministeeriumidele ülesandeks pöörata peamiselt tähelepanu tööõpetuse ja kutseõpetuse parandamisele, lisaks veel kutsesuunitlusele ja õppekoormuse vähendamisele. Kasvatustööga seonduvad ülesanded esitati ÜLKNÜ Keskkomiteele, komsomoli liiduvabariikide keskkomiteedele, liiduvabariikide parteide keskkomiteedele ning linna- ja rajooni parteikomiteedele. Ideoloogilist kasvatustööd peeti eriti tähtsaks: *kasvavale põlvkonnale tuleb kõrvalekalduvatult sisendada kommunistliku moraali printsiipe ja norme*. Määruses nõuti uutes õppekavades ja õpikutes senisest veelgi laialdasemalt rakendada põhimõtteid õpilaste kasvatamiseks nõukogude patriotismi ja internatsionalismi vaimus.²⁴⁰

Miks oli neid põhimõtteid vaja taas rõhutada? Nõukogude hariduspoliitikat uurinud Joseph Zajda näeb põhjust selles, et senised nõukogude kooli õppekavad ei kujundanud õpilastes kõigest hoolimata siiski nõukogude ühiskonnas nõutud moraalseid, ideoloogilisi ja sotsiaalseid väärtusi.²⁴¹ Tegelikult võib selles näha juba marke nõukogude süsteemi lagunemisest, mida küll veel püüti takistada ideoloogilise surve tuntava tugevdamisega.

EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu võtsid 20. märtsil 1978 vastu analoogilise määruse *Üldhariduslike koolide õpilaste õpetamise ja kasvatamise ning nende tööks ettevalmistamise edasisest täiustamisest*. Neid otsuseid analüüsides juhtis EKP Keskkomitee 1978. aasta märtsis tähelepanu hariduselu puudustele: ainetunde ei kasutatavat piisavalt kasvatuseks ja rida partei linna- ja rajoonikomiteesid tegelevat vähe koolide küsimustega.²⁴²

²³⁷ В. А. Козлов. Крамола: инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневе. 1953–1982 годы. // Отечественная история. 2003, 3, с 106–107.

²³⁸ Samas, с 106.

²³⁹ NLKP NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. IX, 1975–1977. Tallinn: Eesti Raamat, 1985, lk 541–551.

²⁴⁰ Samas

²⁴¹ J. Zajda. Recent curriculum reforms in soviet schools. // Curriculum and Teaching. 1990, 5, 1–2, pp 80–95.

²⁴² ERAF 1–4–6471, L 2–9.

Alates 1978. aastast suurenes vene keele tähtsus NSV Liidu haridus- ja kultuuripoliitikas. Samal aastal võtsid NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu vastu järjekordse määruse vene keele õpetamise parandamisest, millest lähtudes suurendati vene keele tundide arvu ja tõsteti vene keele õpetajate palku. 19. detsembril 1978. aastal arutas EKP Keskkomitee büroo vene keele õpetamist, kus võeti vastu suur ülisalajane otsus üleliidulise määruse elluviimiseks.²⁴³ 1979. aasta mais võttis NLKP Keskkomitee vastu otsuse *Ideoloogi töö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest*.²⁴⁴ Selles nimetati, et NSV Liidu tulevik sõltub suuresti ideoloogi töö edukusest. NSV Liidu Haridusministeeriumile, NSV Liidu Kõrg- ja Keskerihariduse Ministeeriumile, NSV Liidu Riiklikule Kutsehariduskomiteele ja NSV Liidu Pedagoogika Akadeemiale tehti ülesandeks tegeleda rohkem kasvatustöö küsimustega. Selles otsuses märgiti, et rahvusvahelisel areenil olevat teravnendud ideoloogiline võitlus, mistõttu olevat vajalik propaganda ja agitatsiooni kõrge tase ja leppimatu võitlus natsionalismi vastu.²⁴⁵ Rõhutati ka propaganda ja agitatsiooni ründava iseloomu vajalikkust ning nõuti klassivaenlaste paljastamist.

Hariduselu ideoloogiline suunamine ja kontroll intensiivistus Eestis 1980. aasta septembris ja oktoobris toimunud venestuspoliitika vastaste noorterahutuste järel.²⁴⁶ Ühe esimese sammuna korraldati Eesti koolides inspekteerimised *teemal Ideelise kasvatuse olukorrast*, et saada ülevaade õpilaste meelsusest. Näiteks toimus Tartu koolides taoline inspekteerimine 1.–31. oktoobrini.²⁴⁷ Kõik Tartu linna haridusosakonna poolt korraldatud inspekteerimised toimusid väga täpse juhendi kohaselt. Tuli järgida koolikohustuse täitmist ja õpilaste kasvatustöö taset. See oli senise Tartu haridusosakonna üks põhjalikumaid inspekteerimisi, mis toimus spetsiaalse hindamisjuhendi kohaselt ja mis jäi aluseks ka järgnevatel aastatel koolide revideerimistel.

Kuna 1980. aastate alguses lähtuti inspekteerimistel NSV Liidu Haridusministeeriumi *Kooli hindamise kriteeriumidest* (kinnitatud 17. augustil 1976), siis tõendab Eestis uute hindamisjuhendite koostamine seda, kui tõsiselt võtsid haridus- ja parteiorganid õpilaste meeleavaldusi.²⁴⁸ NSV Liidu Haridusministeeriumi kolleegium jõudis uute üldhariduskoolide hindamise kriteeriumite kinnitamiseni alles 16. aprillil 1982.²⁴⁹ Võimalik, et nimetatud õpilasrahutused hirmutasid Eesti haridus- ja parteitegelasi nii, et püüti Eesti hariduspoliitikas isegi NSV

²⁴³ ERAF 1–4–5353, 1 1–3, 40–43.

²⁴⁴ NLKP Keskkomitees. NLKP Keskkomitee otsus “Ideoloogi töö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest.” // Rahva Hää. 1979, 6. mai.

²⁴⁵ Ideoloogi töö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest. NLKP KK otsus. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.

²⁴⁶ Vt lähemalt: M. Laar, U. Ott, S. Endre. Teine Eesti. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991, lk 76–77.

²⁴⁷ TAMA 20–1–1051, 1 57–68.

²⁴⁸ TAMA 20–1–1106, 1 69–70.

²⁴⁹ TAMA 20–1–1280.

Liidust karmimat poliitikat teostada. Oli ju ideoloogilise kasvatusvajakajäämisi Eestis siinsest ajaloost tulenevalt NSV Liidust rohkem.

Inspektorid leidsid õpilaste kasvatuses puudujääke ja soovitasid olukorra parandamiseks suunata ideelis-poliitilise kasvatustöö peatähelepanu sellele, et õpilased mõistaksid *õigesti* Kommunistliku Partei poliitikat.²⁵⁰ Kuna nõuded olid ühtsed, võib arvata, et sarnaseid inspekteerimisi korraldati teisteski linnades ja rajoonides. Samas tuleb aga tõdeda, et siinkohal näitena toodud Tartu linna haridusosakonna inspektorite soovitusel ja märkused võisid olla ka lihtsalt reetoorika.

Haridusministeeriumi parteikoosolekul arutati 1980. aasta sügise õpilasarutusi 23. oktoobril.²⁵¹ Tõenäoliselt arvestati järelduste tegemisel oktoobris teostatud ideoloogilise kontrolli tulemusi. Märgiti, et kuigi nõukogude kool peab kasvatama ideoloogiliselt, näitavat viimase kuu sündmused, et oodatud kasvatustulemusi pole siiski saavutatud.²⁵² Haridusminister Elsa Gretškina (selles ametis alates 22. juulist 1980) nägi haridusministeeriumi puudusi selles, et see polevat seni suutnud määrata ideoloogilise kasvatuspõhisuundi ja mõjutada koolitöö kaudu noort põlvkonda. Tema sõnul tegelevat koolijuhid rohkem majandusküsimuste kui õppekasvatustöö probleemidega.²⁵³ Seejärel kinnitati ideelis-poliitilise kasvatustöö tõhustamise plaan.

Järgnevalt võtsid vastavaid otsuseid vastu ka kohalikud riigivõimuorganid. Näiteks võib tuua Tartu Linna RSN Täitevkomitee otsuse 9. detsembrist 1980 *Ideelis-kõlbelisest kasvatuses üldhariduskoolides*.²⁵⁴ Nende otsuste täitmist kontrollisid haridusosakonnad.

Lõpuks võttis EKP Keskkomitee büroo 16. detsembrist 1980 vastu otsuse *Noorte kommunistliku kasvatamise abinõudest*,²⁵⁵ kus jagati kokkuvõtvalt juhi- ja õpetajate ideoloogilise kasvatustöö parandamiseks ja tugevdamiseks. Kõige tähtsamaks loeti nüüd õpetaja rolli, otsustades tõmmata rohkem õpetajaid parteisse ja saata õppima marksismi-leninismi ülikooli. EKP Keskkomitee büroo tõstis ideoloogilise kasvatusetööstajate eesliinile ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetajad, nõudes nende suunamist ka partei linnade- ja rajoonikomiteedelt.²⁵⁶ Üsna ilmselt eelnes antud otsusele vastav NLKP Keskkomitee korraldus, sellekohaseid vihjeid võib välja lugeda ka haridusminister Elsa Gretškina tollastest arvamused.²⁵⁷

EKP Keskkomitee büroo otsusest lähtuvalt arutati 22. detsembril 1980 haridusministeeriumi parteikoosolekul pedagoogilise kaadri olukorda ja uute

²⁵⁰ TAMA 20-1-1051, 1 68.

²⁵¹ ERAF 61-11-44, 1 92-100.

²⁵² Samas, 1 95.

²⁵³ Samas, 1 95-96.

²⁵⁴ TAMA 20-1-1107, 1 8.

²⁵⁵ ERAF 1-4-6852, 1 1.

²⁵⁶ Samas, 1 8-16p.

²⁵⁷ ERAF 61-11-45, 1 1-27.

õpetajate ettevalmistamist.²⁵⁸ Õpetajate ideoloogilises enesetäiendamises leiti suuri puudusi, kuna 61% õpetajatest ei omandanud haridusministeeriumi andmetel parteilist haridust marksismi-leninismi ülikoolis.²⁵⁹

Rõhutati, et noortele ei meeldivat õpetaja elukutse. Näiteks Tallinna Pedagoogilisest Instituudist suunatavat juba aastaid kooli pingerea viimaseid. Õpetajakutse vähese populaarsuse olulisemate põhjustena nimetati korteriprobleemi ja keskmisest madalamat palka.²⁶⁰ Suuremat puudust tunti vene keele, matemaatika, füüsika, kehalise kasvatuse ja tööõpetuse õpetajatest. Haridusministeeriumi parteikoosolekul nõuti, et TRÜ-s, Tallinna Pedagoogilises Instituudis ja Tallinna Riiklikus Konservatooriumis parandataks üliõpilaste seas tehtavat ideoloogilist kasvatustööd ja tõstetaks nende ettevalmistust nii aineõpetaja kui kasvatajana.²⁶¹

Kaadriprobleemile juhiti tähelepanu 1980. aastate alguses teisteski haridusinstituutsioonides. Nii märkisid Tartu haridusosakonna inspektorid, et koolielu olevat näidanud — kuidas programme ka ei täiusta, lahendab küsimuse ikkagi õpetaja, tema pedagoogiline meisterlikkus, aine tundmine, laste psühholoogia mõistmine.²⁶²

1980. aastate alguses seonduvad NSV Liidu ja Eesti hariduspoliitika reaalsed muutused kõigepealt õppeprogrammide muutustega, millega hakkasid tegelema NSV Liidu Haridusministeerium ja Pedagoogika Akadeemia.²⁶³ Alates 1980/1981. õppeaastast õpetati koolis nn täiustatud programmide kaudu. Ainete uuendatud programmid töötati välja üleliiduliste tüüpprogrammide alusel ja kinnitati NSV Liidu Haridusministeeriumis.²⁶⁴ Põhilised muudatused puudutasid emakeelt, kirjandust, vene keelt, võõrkeelt ja matemaatikat.²⁶⁵ Põhimuudatused seisnesid ainetundide arvu vähendamises (kõige enam võõrkeeltes) ja kohustuses seostada ainematerjali omandamist eelkõige ideoloogilise kasvatustööga.

NSV Liidu Haridusministeeriumi nõuetest lähtudes koostas Eesti NSV Haridusministeerium perspektiivplaani aastateks 1981–1985.²⁶⁶ Selles nähti ette oluliselt parandada humanitaarainete kaudu tehtavat ideoloogilist kasvatustööd.²⁶⁷ Keskkomitee büroo tõstis esiplaanile ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse

²⁵⁸ ERAF 61–11–44, l 107.

²⁵⁹ Samas, l 108.

²⁶⁰ Samas, l 112.

²⁶¹ Samas, l 116–118.

²⁶² TAMA 20–1–1215, l 31.

²⁶³ NSV Liidu Haridusministeeriumi soovitusel tööks täiustatud programmidega. // Nõukogude Õpetaja. 1981, 22. august.

²⁶⁴ Mentorirubriik. // Nõukogude Õpetaja. 1980, 5. aprill.

²⁶⁵ Samas

²⁶⁶ Eesti NSV Haridusministeeriumi perspektiivplaan NLKP XXVI kongressi otsuste elluviimise kohta aastatel 1981–1985. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1981.

²⁶⁷ Samas, lk 9.

õpetajate panuse ideoloogilises kasvatustöös, haridusministeerium nõudis kirjanduse õpetamise tõhusamat kontrollimist üldhariduskoolides.

Võimalik, et ühe tõuke andis koolide kirjandusõpetuse ideoloogiliseks kontrolliks Tartu 2. Keskkooli almanahhi lugu 1979. aasta kevadel. Tartu 2. Keskkooli parteiorganisatsiooni andmetel sattus kooli almanahh (ametlikult ilma autorite ja toimetajata) ühe endise õpilase kaudu TRÜ-sse ja sealt KGB kätte.²⁶⁸ Almanahhi kirjutistele heideti ette natsionalismi ja antikommunismi. Tartu haridusosakond tegi korralduse leida autorid ja kontrollida Tartu 2. Keskkooli kirjanduse, ajaloo ja ühiskonnaõpetuse tunde. Õpetajatest tehti almanahhi eest vastutavaks eesti keele õpetaja Helgi Rivis, kes kooli kommunistide arvates oli teadlik *ideeliselt ähmaste ja kunstiliselt tasemelt küündimatute* tööde esinemisest õpilastööde kogumikus, aga ei informeerinud sellest direktsooni. Järgnevalt kontrollisid Tartu koolide õpetajad 14.–19. maini 1979. Tartu 2. Keskkooli õpilaste kirjalikke töid eesti keelest ja kirjandusest.²⁶⁹ Leiti, et Rivis polevat täitnud õpetaja peamist, *kommunistliku kasvatus ülesannet*. Lõpptulemusena Helgi Rivis vallandati, kuigi tema kaitseks astusid välja ka ta õpilased.

1980. aastate algul tugevnes hariduspoliitikas järsult ateistlik kasvatustöö. Ametlikult põhjendati seda NLKP Keskkomitee otsusega 26. aprillist 1979 *Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest*, kus nimetati, et on vaja tugevdada võitlust usuliste eelarvamustega. Sellest lähtudes koostas tuntud ateistlike kirjutiste autor Kuulo Vimmsaare 1980. aastal vastavalt Eesti NSV Haridusministeeriumi kolleegiumi otsusele 7. maist 1980 ateismi fakultatiivkursuse programmi 11. klassile (35 tundi).²⁷⁰ Varasem ateismikursuse programm oli koostatud 1969. aastal.

Peagi laienes aktiviseerunud ateismipropaganda kogu ühiskonnale — EKP Keskkomitee büroo võttis 2. märtsil 1982 vastu otsuse *Ateistliku kasvatustöö tugevdamisest vabariigi elanikkonna hulgas*.²⁷¹ Otsuses nenditi, et kiriku aktiivsus (sh eriti baptistid ja Jehoova tunnistajad) olevat viimasel ajal tõusnud.²⁷² EKP Keskkomitee büroo pidas ateistliku kasvatustöö põhiprobleemideks haridusministeeriumi ja kõrghariduse ministeeriumi ebapiisavat ateistlikku kasvatustööd üliõpilaste seas, ateistide kaadri ja kirjanduse vähesust. Aastatel 1982–1985 otsustati tugevdada ateistlikku kasvatustööd eriti naiste, laste ja noorte seas.²⁷³ Selle eest vastutas EKP Keskkomitee ideoloogiakomisjon (esimees Kuuno Vimmsaare, liikmed Enn Anupõld, Lembit Raid, Andres Raa, Fred Oper jt). EKP Keskkomitee büroo tahtis taastada Tartu kui Lõuna-Eesti ja osaliselt kogu Eesti juhtiva teadusliku ateismi keskuse maine.²⁷⁴

²⁶⁸ ERAF 6429–3–30.

²⁶⁹ TAMA 20–1–995, l 137–138.

²⁷⁰ ERA R-14–3–4778, l 16–18.

²⁷¹ ERAF 1–4–7024, l 1.

²⁷² Samas, l 2.

²⁷³ Samas.

²⁷⁴ Samas, l 26.

Ulatusliku ateistliku kasvatustöö teostamisse kaasati ka ajakirjandus. Nii näiteks kohustati ajalehte *Rahva Hää!* avaldama vastavaid artikleid rubriigis *Ateism ja religioon* jne.²⁷⁵ Eesti pedagoogilises ajakirjanduses arutati pidevalt koolide ateistliku kasvatustöö küsimusi.²⁷⁶

1982. aastal koostasid NSV Liidu Haridusministeeriumi ja NSV Liidu Pedagoogika Akadeemia mitmeid ateistliku kasvatustöö juhised, milles nõuti ateistliku kasvatustöö võimaluste maksimaalset rakendamist ainetundides, tunnivälises töös ja individuaalses töös õpilastega,²⁷⁷ mida koheselt tutvustati eestikeelses ajakirjanduses.²⁷⁸ Eesti koolides tuli 1983. aastal lähtudes NSV Liidu Pedagoogika Akadeemia Presiidiumi ja NSV Liidu Haridusministeeriumi kolleegiumi poolt heakskiidetud kirjust *Teaduslik-ateistlik kasvatus on õpilaste kommunistliku kasvatuses koostisosa* koostada eriplaanid.²⁷⁹

1980. aastate algusest pidid koolide inspektorid hakkama hoolikamalt kontrollima koolides teostatavat ateistlikku kasvatustööd. Näiteks ilmusid Tartu koolide klassijuhatajate tööplaanid tunnid *Usust ja ebausust, Usu kahjulikkusest, Miks mõned inimesed usuvad jumalat?, Usu ja kommunistliku moraali vastandlikkusest* jne. Tõenäoliselt jäid need tunnid paljuski paberile. Nii märkis isegi haridusminister Elsa Gretškina sellealast formalismi ja kampaanialikkust, kuna koolide ateismialased üritused koondusid plaanide järgi sageli detsembrikuu teise poolde — jõulude eelsele ajale.²⁸⁰

Pärast Brežnevi surma NLKP Keskkomitee peasekretäriks tõusnud Juri Andropovi ajal püüti hakata vähendama ideoloogiatöö vajakajäämisi ja formalismi. Juba 1982. aastal NLKP Keskkomitee novembripleenumil peetud ettekandes *Kuuskümmend aastat NSV Liitu* nõudis Andropov haridusorganitelt ideoloogilise töö edendamist. Sellest lähtudes omistati noorte ideoloogilise mõjutamise põhiroll humanitaarainetele — ajaloo, ühiskonnaõpetuse, Nõukogude riigi ja õiguse aluste, geograafia, vene keele ja kirjanduse ning emakeele tundidele.

NSV Liidu Haridusministeerium saatis 13. jaanuaril 1983 liiduvabariikide haridusorganitele kirja, milles jagati metoodilisi juhiseid aktuaalse parteipoliitika tutvustamiseks õpilastele ja sellest lähtuva internatsionalistliku kasvatustöö

²⁷⁵ Samas, l 8.

²⁷⁶ A. Ehalu. Päevakorral teaduslik-ateistlik kasvatustöö. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 19. märts; E. Kasesalu. Kasvatame ateiste. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 2. aprill; V. Ehatamm. Ateistlik maailmakäsitlus ja noored. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 7. mai; K. Vimmsaare. Võimsa ja vastuolulise ajastu poeg. Ideoloogiavõitlus M. Lutheri 500. sünniaastapäeva ümber. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 11. juuni jne.

²⁷⁷ Научно-атеистическое воспитание — важное направление идеологической работы. // Преподавание истории в школе. 1982, 5, с 27–37.

²⁷⁸ V. Ehatamm. Ateistlik maailmakäsitlus ja noored. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 7. mai.

²⁷⁹ TAMA 20–1–1215, l 114–116.

²⁸⁰ Käskkirjad ja juhendid koolidele. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1983, lk 19.

intensiivistamiseks.²⁸¹ Järgnevalt võttis EKP Keskkomitee büroo 22. märtsil 1983 vastu otsuse *Koolinoorte kommunistliku kasvatuse tugevdamise abinõudest aastatel 1983–1985*.²⁸² Plaanis nimetati konkreetsed ülesanded aastate kaupa, märkides ka selle teostajad (haridusministeerium, EKP Keskkomitee teaduse ja õppeasutuste osakond ja propaganda ja agitatsiooniosakond, Eesti NSV Ülemnõukogu noortesajade komisjon, Eesti NSV Ministrite Nõukogu). Hariduspoliitikas olid partei erilise tähelepanu all vene keele osatähtsuse suurendamine, ateistlik kasvatustöö ja perekonna mõju ideoloogilisele kasvatustööle. EKP Keskkomitee büroo nägi ette kohalike parteiorganite suuremat kontrolli hariduselu üle. Selleks, et selgitada parteikomiteedes tehtavat vastavat tööd, tuli uurida ja analüüsida ühe EKP rajoonikomitee kogemusi töös pedagoogilise kaadriga, milleks valiti EKP Võru Rajoonikomitee.²⁸³

1983. aastal arutati NSV Liidus ja Eestis õpetajakoolituse parandamist. 12.–14. mail 1983 korraldas NSV Liidu Haridusministeerium Moskvas üleliidulise konverentsi teemal *Pedagoogilise kaadri ettevalmistamise ja noore õpetaja ametialase kujundamise täiustamise teed*.²⁸⁴ Seal märgiti, et pedagoogilise kaadri ettevalmistamise parandamiseks kehtestatakse 1983/1984. õppeaastal uued õppeplaanid, et parandada tulevaste õpetajate kasvatustöö alast ettevalmistust. Nähti ette vastavad uued kursused (kasvatustöö meetodid jms). Kohe tõusis õpetajate ettevalmistamise küsimus päevakorda ka EKP Keskkomitees. 1983. aasta juulis toimunud EKP Keskkomitee XI pleenumil tõstatas Karl Vaino muuhulgas küsimuse vajadusest analüüsida, kuidas on kõrgkoolides korraldatud tulevaste õpetajate erialane ja poliitiline ettevalmistus.²⁸⁵

Järgmisi juhiseid hariduselule andis NLKP Keskkomitee 1984. aasta aprillipeenium, kus võeti vastu otsus *Üldhariduskoolide ja kutsekoolide reformi põhisuundadest*. See tähendas uut koolireformi. EKP Keskkomitee büroo jagas vastavalt sellele 14. augustil 1984 ülesanded Eesti NSV Haridusministeeriumile ja Kõrgharidusministeeriumile, EKP Keskkomitee agitatsiooni- ja propagandaosakonnale, EKP Keskkomitee teaduse ja kooli osakonnale, ELKNÜ Keskkomiteele jt institutsioonidele.²⁸⁶ 1984. aasta koolireform tähendas kõigepealt struktuurilisi muutusi. Põhikooli moodustasid nüüdsest 5.–9. klass ja keskkooli 10. ja 11. klass, klassi õpilaste suurim lubatud arv vähendati 1.–9. klassis seniselt 35-lt 30-le ning 10. ja 11. klassis 25-le. Samas väärtustati taas rohkem töö- ja

²⁸¹ Üldhariduskoolide õpilaste tutvustamisest NLKP Keskkomitee, NSV Liidu Ülemnõukogu ja Vene NFSV Ülemnõukogu ühise, NSV Liidu moodustamise 60. aasta-päevale pühendatud piduliku istungi materjalidega ning koolikollektiivide osalemisest nende suuniste täitmisel. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 19. veebruar ja 26. veebruar.

²⁸² ERAF 1–4–6852, 12–7p.

²⁸³ Samas.

²⁸⁴ L. Levald. Pedagoogilise kaadri ettevalmistamine ja noorte õpetajate adaptatsioon. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 11. juuni.

²⁸⁵ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee XI pleenumilt. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 23. juuli.

²⁸⁶ ERAF 1–4–7029, 12–4p.

ideoloogilist kasvatust. Joseph Zajda rõhutab, et pärast 1984. aasta haridusreformi süvenes Nõukogude hariduselus kriis ning NSV Liidu haridussüsteem vajab reaalselt reformi, mis suudaks tõepoolest hariduselu kriisist välja tuua.²⁸⁷

1985. aastaks oli NSV Liidus ja Eestis välja kujunenud hariduselu suunamise ja kontrollimise hästi töötav süsteem. Üleideologiseeritud hariduspoliitika elluviimisel Eestis ilmnisid kaks põhitendentsi. Esiteks hakkasid õpetajad aasta-aastalt järjest rohkem täitma neile esitatavaid ideoloogilisi nõudeid. See väljendus muuhulgas õpetajatest kommunistide arvu kasvus, mis näitab EKP Keskkomitee poliitika edukust endale võetud eesmärkide täitmisel.

Õpetajate parteisse astumine kiirenes alates EKP Keskkomitee büroo otsusest 16. detsembrist 1980 *Noorte kommunistliku kasvatamise tugevdamise abinõudest*.²⁸⁸ Kui 1980. aastal võeti parteisse 150 õpetajat, siis 1981 juba 178 ja 1982. aastal 177.²⁸⁹ Näiteks Tallinna üldhariduskoolide õpetajatest kuulus parteisse 1981. aastal 24,5% õpetajatest²⁹⁰, 1984. aastal aga juba 31%.²⁹¹ Tallinna ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetajatest olid 1981. aastal parteis 52%²⁹², 1984. aastal juba 72%²⁹³, mis oli juba väga kõrge protsent.

Sama tendents ilmnis ka üksikutes koolides. Näiteks Tartu 2. Keskkoolis oli 1982. aastal parteis 16 õpetajat 65-st (u 25%), Tartu 14. Keskkoolis oli 1984. aastal parteis 14-st õpetajat 66-st (21%). See näitab teatud määral õpetajate kohanemist ideoloogiliste nõuetega. Samas tuleb aga arvestada, et tugevnes surve parteisse astumiseks, milleks eraldati ka õpetajatele rohkem kohti.

Samal ajal tugevnes õpilaste seas vastumeelsus nõukogude ideoloogia suhtes. Nii vähenes koolides komsomoliorganisatsiooni liikmeskond. Näiteks langes Tartu 2. Keskkooli komsomoliorganisatsiooni liikmete arv 79%-lt 1979. aastal²⁹⁴ 64%-le 1982. aastal,²⁹⁵ Tartu 14. Keskkoolis aga vähenes komnoorte arv 77,8%-lt 1981. aastal²⁹⁶ 52,5 %-le 1985. aastal.²⁹⁷ Võib arvata, et need polnud erandlikud näited, vaid sama protsess toimus teisteski Eesti koolides.

²⁸⁷ J. Zajda. Curriculum Reforms and education policy in post-communist Russian Schools. // Curriculum and Teaching. 1998, 13, 1, p 77.

²⁸⁸ ERAF 1–4–6852, 19.

²⁸⁹ Samas.

²⁹⁰ ERAF 1–4–6842, 120.

²⁹¹ Samas, 139.

²⁹² Samas.

²⁹³ Samas.

²⁹⁴ TAMA 20–1–995, 1129.

²⁹⁵ TAMA 20–1–1107, 143.

²⁹⁶ Samas.

²⁹⁷ TAMA 20–1–1339, 19.

1.6. Kokkuvõte

NSV Liidu hariduspoliitika alusdokumendid töötas välja NLKP. Kui Stalini ajal võeti vastu üksikuid, siis järgnevatel aastatel — eriti alates 1960. aastate lõpust — arvukalt juhiseid. Ideoloogilist kasvatustööd tuli ju jätkuvalt tõhustada, kuna sellel polnud soovitud tulemusi.

Eesti kõrgeim parteiorgan, EK(b)P Keskkomitee juhtis hariduspoliitikat, jagades ettekirjutusi, kinnitades õppeprogramme, õpikute käsikirju jm. EKP Keskkomitee kontrollis 1940. aastate teisel poolel hariduselu hilisema ajaga võrreldes veidi vähem, mistõttu sai teatud määral säilitada rahvuslikke traditsioone. Tõenäoliselt etendas selles üsna suurt rolli EK(b)P Keskkomitee ametnike (sageli venelaste või Venemaa eestlaste) vähene orienteerumine Eesti haridusküsimustes. Hiljem täitsid EKP Keskkomitee juhid NLKP Keskkomitee haridusalaseid juhiseid hoolikalt, näitamata seejuures oma algatust seista eesti rahvuslike huvide eest. Kui üleliiduliselt lubati 1950. aastate lõpust 1960. aastate keskpaigani liiduvabariikides suuremat iseotsustamist, siis võimaldas seda ka EKP Keskkomitee, soodustades muuhulgas originaalõpikute koostamist. Samamoodi reageeris EKP Keskkomitee seejärel toimunud hariduselu tsentraliseerimisele: ta nõustus 11-klassilise üldhariduskooli muutmisega 10-klassiliseks, originaalõpikute vähendamiseks jmt. EKP Keskkomitee omapoolne haridusalane ettevõtlikkus ilmnis alles alates 1980. aastate algusest seoses venestuspoliitika süvenemisega, mil rahva rahulolematusele vastukaaluks rakendati meetmeid ideoloogilise kasvatustöö intensiivistamiseks.

Teisel tasandil juhtis Eesti hariduspoliitikat Eesti NSV Haridusministeerium. näidates reaalses tegevuses Eesti arengu seisukohalt nii positiivses kui negatiivses mõttes kohati suurt initsiatiivi, samas jälle passiivsust. Hariduspoliitika elluviimine sõltus kõige enam kooliõpetajate maailmavaatelisest taustast, erialastest teadmistest ja didaktilistest oskustest. Seepärast oligi kogu Nõukogude perioodil hariduselu põhiküsimuseks pedagoogiline kaader. Aastatel 1944–1950 viidi Eesti NSV Haridusministeeriumi juhtimisel ja EK(b)P Keskkomitee toetusel Eestis läbi väga ulatuslik õpetajaskonna puhastamine Nõukogude võimule mittesoovitatavatest isikutest. Lahkunute asemele tuli 1940. aastate teisel poolel palju Venemaa eestlastest ja venelastest õpetajaid mujalt NSV Liidust (umbes 1200), kes asusid tööle suurematesse linnadesse. Samuti hakati Eestis ette valmistama Nõukogude koolile sobivaid õpetajaid.

See, kui suurt tähtsust omas tollaste ühiskondlike juhtfigureide tegevus, ilmneb selgesti haridusministrite puhul. Näiteks kasutas Ferdinand Eisen 1960. aastate esimesel poolel vabamaid olusid originaalõpikute väljaandmiseks ning võitles 1960. aastate teisel poolel väga edukalt sellealaste piirangute kaotamise eest. Seevastu Elsa Gretškina püüdis 1980. aastate alguses teostada kohati isegi karmimat hariduspoliitikat, kui see üleliiduliselt toimus.

NSV Liidu hariduspoliitikas oli humanitaarainetel — eriti ajalool, ühiskonnaõpetusel, vene keelel ja kirjandusel, eesti keelel ja kirjandusel — noorte

kommunistlikul kasvatamisel väga tähtis roll. Vaid 1950. aastatel vähenes üldhariduskoolides polütehnilise suuna tõttu ajutiselt humanitaarainete osakaal tootmisega seotud õppeainete (keemia, füüsika, matemaatika, bioloogia jt) kasuks. 1958–1959 haridusreform nägi ette humanitaarainete senisest suurema seotuse ideoloogilise kasvatusena. 1960. aastate esimesel poolel tugevneski koolis õpilaste poliitiline mõjutamine ateismi, internatsionalismi, patriotismi jms aktiivse propageerimise kaudu.

1960. aastate teisel poolel ja 1970. aastate alguses nõukogude ühiskonnas levinud formalism puudutas ka humanitaarainete õpetust. Sõnades rõhutati endiselt nende õppeainete kaudu teostatavat kasvatustööd, tegelikkuses jäi paljugi paberile. Seda võimaldasid eelkõige illusioon kommunistliku ideoloogia võidukäigust ja bürokraatia, mistõttu hariduselu kontroll ja selle olukorrast tehtavad järeldused jäid sageli pealiskaudseks. 1970. aastate teisel poolel hakati nõukogude võimuladvikus nägema nõukogude ühiskonnas kriisimärke. NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu otsustasid lahendada kujunenud situatsiooni, tugevdades ideoloogilist kasvatustööd, mis ilmnes hariduses selgelt alates 1977. aastast.

Hariduses oli ideoloogiline surve eriti intensiivne aastatel 1979–1980, mis seejärel veidi vaibus ning hoogustus taas Juri Andropovi tõusuga NLKP Keskkomitee peasekretäriks 1982. aasta novembris. Venestuspoliitika süvenemisega tõusis hariduspoliitika tähelepanu keskpunkti uuesti humanitaarainete — eeskätt ajaloo, ühiskonnaõpetuse, vene keele ja kirjanduse, emakeele ja kirjanduse — roll noorte maailmavaate kujundajana. Nüüd võimendusid kõik kommunistliku kasvatusena seonduvad nõuded (ateism, internatsionalism, patriotism jms) ja kontroll täitmise üle, mida võib pidada sügavas kriisis oleva nõukogude hariduspoliitika lõpueelseks agooniaks.

TEINE PEATÜKK

Ajalooõpetuse programmilised ja ideoloogilised nõuded

2.1. Stalinismi sõjajärgne periood 1944–1953

2.1.1. Eesti NSV ajalooõpetuse nõuded ja eripära 1944–1948

Stalinismi aegne ajalooõpetus tugines 1930. aastatel vastu võetud juhistele, millest olulisim oli Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee määrus 16. maist 1934 ajaloo õpetamise kohta NSV Liidu koolides. Selle direktiivi kohaselt tuli ajalugu õpetada *elaval ja huvipakkuval kujul tähtsamate sündmuste ja faktide esitamisega nende kronoloogilises järgnevuses koos ajalooliste isikute iseloomustamisega*.²⁹⁸ Sealtpaale hakati ajalooõpikutes kasutama Vene ajaloo asemel nimetust NSV Liidu ajalugu, mille käsitlus muudeti patriootilisemaks. Senise tuntud ajaloolase Mihhail Pokrovski asemel asus NSV Liidu ajaloo õpikuid koostama Anna Pankratova.²⁹⁹ Ajalooõpetuse keskse eesmärgina määratleti õpilaste identiteedi- ja moraaliteadvuse kujundamine.

Eestis lähtuti ajalooõpetuse ümberkorraldamisel üleliidulisest ajalooõpetamise süsteemist, kuid esimestel sõjajärgsetel aastatel erinesid Eesti ajalooõppingud Vene NFSV omadest. Vene NFSV-s õpetati 1940. aastate teisel poolel ajalugu 3.–7. klassini 1934. aasta ja keskkoolis 1940. aastal kehtestatud programmi järgi. Kehtis lineaarne printsiip, mille kohaselt alustati ajaloo õppimist vanaajast ning lõpetati uusima ajaga keskkoolis. Kokku oli ajalootunde 817, neist 366 tundi NSV Liidu ajalugu ja 451 tundi üldajalugu.³⁰⁰ 1947. aastal üritas Vene NFSV Pedagoogika Akadeemia muuta ajaloo õpetamise süsteemi kontsentriliseks, mis tähendanuks kogu ajalookursuse läbimist kaks korda 7-klassilises koolis ja keskkoolis. See ei õnnestunud väidetavalt seetõttu, et programmide projektid oleval mõeldud 11-klassilisele koolile, aga NSV Liidus kehtis reeglina 10-klassiline koolikorraldus.³⁰¹

Ajalookursuses peeti kõige vajalikumaks NSV Liidu ajalugu, selle ideoloogilisest tähtsusest kirjutasid Eesti ajaloometoodikud sageli ajakirjas *Nõukogude Kool*.³⁰² Tulenedes Teise maailmasõja mõjust ja selle tähendusest NSV Liidu

²⁹⁸ Ajaloo õppimisest. Tallinn: Riiklik Kirjastus Poliitiline Kirjandus, 1949, lk 21.

²⁹⁹ A. Viires. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes, lk 33.

³⁰⁰ Л. П. Бущик. Очерк развития школьного исторического образования в СССР, с 261–262.

³⁰¹ Samas, с 350.

³⁰² E. Morgen. NSV Liidu ajaloo õpetamise põhilised ülesanded ja iseloom. // Nõukogude Kool. 1946, 2, lk 107–112; H. Moosberg. NSV Liidu ajalugu — võimas relv meie noorsoo kasvatamisel. // Nõukogude Kool. 1946, 6, lk 342–350; A. I. Stražev. Ajaloo õpetamine koolis — meie noorsoo ideelis-poliitilise ja kõlbelse kasvatuse võimas relv. // Nõukogude Kool. 1947, 8/9, lk 483–492; A. Lambakahar. NSV Liidu rahvaste ajalugu. // Nõukogude Kool. 1948, 2, lk 85–90.

jaoks oli juba sõja ajal (see jätkus sõjajärgsetel aastatel) hakatud NSV Liidus ajalooõpetuses ja ajalooõpikutes rõhutama Vene ja NSV Liidu sõjaajalugu, et näidata vene rahva rolli rahvaste vabastamisel.³⁰³ Samuti oli ülioluline Stalini koht ajaloos. Need sammud tähendasid kooli ajalooõpetuse eesmärkides moraaliteadvuse kujundamise osakaalu suurendamist.

Ajaloo õpetamise sisuline ümberkorraldamine algas Eesti NSV üldhariduskoolides esialgse õppekava koostamisega 1944/1945. õppeaastaks, mis jäi õpetamise aluseks kuni 1946. aasta programmini. Neil aastail tegelesid ENSV Haridusministeeriumi ülesandel üldhariduskoolide ajaloo õppekavade ja -programmide koostamisega peamiselt TRÜ ajaloo osakonna õppejõud: Hans Kruus, Jaan Konks, Lydia Roots, Richard Kleis, Hilda Moosberg³⁰⁴ ja Julius Madisson.³⁰⁵ Nii NSV Liidus tervikuna kui Eesti NSV-s oli ajalooõpetuse põhiülesanne sama — nõukogude patriotismi kasvatamine, mida tuli teha eeskätt NSV Liidu ajaloo kaudu.³⁰⁶ 1946. aasta programmis eristusid selgelt kõige olulisema teemana Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon (20 tundi)³⁰⁷, mis varjutas kaugelt teise ideoloogiliselt tähtsa, aga ajaliselt pika perioodi — NSV Liidu ajalugu 1922. aastast tänapäevani (sh Suur Isamaasõda) 17 tundi.³⁰⁸ Seega domineeris identiteediteadvuse kujundamine. Sarnase joonena kasutati kõikides koolides ka tsentraalselt koostatud ja rahvuskeeltesse tõlgitud ajalooõpikuid, mille sisu vastas nõuetele.

Erinevused puudutasid vormilist poolt: ajalooõpetuse mahtu ja temaatilist esitamist erinevates vanuseklassides. 1946. aasta Eesti NSV ajaloo programmi kohaselt tuli 4.–7. klassides õpetada üksnes NSV Liidu ajalugu ning õppeaasta lõpuks jõuda 4. klassis Ivan IV-ni, 5. klassis 1861. aasta talurahvareformini, 6. klassis Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsioonini ja 7. klassis kaasajani. NSV Liidus aga õpetati neis klassides NSV Liidu ajaloo kõrval ka vanaaega ja keskaja.³⁰⁹

Eestis tuli keskkoolis õpetada vanaaega, keskaega, uusaega ja NSV Liidu ajalugu,³¹⁰ Vene NFSV-s aga uus- ja uusimat aega ning NSV Liidu ajalugu. Eestis püüti erinevalt Vene NFSV-st jätkata algusest peale Eesti Vabariigis

³⁰³ Л. П. Бущик. Очерк развития школьного исторического образования в СССР, с 315–328.

³⁰⁴ A. Kits. Humanitaarainete õpetamisest Eesti NSV keskkoolides Suure Isamaasõja järel, lk 50.

³⁰⁵ EAA 5311–5–9, l 82, 97–99.

³⁰⁶ Keskkooli õppekavad. Ajalugu. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus, 1946, lk 3–4.

³⁰⁷ Keskkooli õppekavad. Ajalugu. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1946, lk 40, 53.

³⁰⁸ Samas, lk 54–55.

³⁰⁹ Samas, c 261–262.

³¹⁰ Üldharidusliku keskkooli õppekava 1944/45. õppeaastaks. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1944, lk 13.

kehtinud kahe kontsentrilist ajaloo õpetamise korraldust,³¹¹ mida järgis eriti 1946. aastal vastuvõetud ajalooprogramm. Selle kohaselt tuli õpetada 4.–7. klassides NSV Liidu ajalugu koos Eesti NSV ajaloo ja üldajaloo elementaarkursust, 8. klassis vana- ja keskaega, 9. klassis uusaja esimest perioodi, 10. klassis uusaja teist perioodi ja NSV Liidu ajalugu vanematest aegadest kuni 19. sajandi lõpuni ja 11. klassis NSV Liidu ajalugu 20. sajandil ja uusimat ajalugu.³¹²

Erinevused püsisid ka õpetuse mahu osas: Eestis 660 tundi, Vene NFSV-s 817 tundi. Mahust tulenedes õpetati Eestis üldajalugu märksa vähem kui Vene NFSV-s (318 tundi ehk 133 tundi vähem). NSV Liidu ajalugu (sh Eesti ajalugu) õpetati Eestis 342 tundi ehk 24 tundi vähem. Kõige kardinaalsemalt erinesid Vene NFSV-s ja Eesti NSV-s ajaloo elementaarkursuse programmid algklassides: Vene NFSV-s õpetati 3.–4. klassis 120 tundi NSV liidu ajalugu, Eestis aga 4. klassis 30 tundi üldajalugu ja 35 tundi NSV Liidu ajalugu.

Esimestel sõjajärgsetel aastatel erinesid Eesti koolid teistest NSV Liidu omadest veel kohaliku ajaloo õpetamise poolest. NSV Liidus tervikuna (erandiks Balti liiduvabariigid) ei õpetatud seda kuni 1959. aastani. Seepärast kujunes üheks probleemsemaks valdkonnaks Eesti ajaloo õpetamise korraldamine. 1945. aasta juunis palus Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaat TRÜ ajaloolastel kirjutada Eesti NSV 11. klassi Eesti ajaloo 35-tunnilise kursuse kava.³¹³ Seejärel aga peatati EK(b)P Keskkomitee büroo otsusega 9. septembrist 1945 *Ajaloo õpetamisest Eesti NSV koolides* kohaliku ajaloo õpetamine kuni marksistliku õpiku väljaandmiseni.³¹⁴ Sama korraldusega moodustati Eesti ajaloo programmi ja õpiku koostamise komisjon, kuhu kuulusid Tartu Riikliku Ülikooli professorid Hans Kruus (õpiku toimetaja), Richard Kleis, Harri Moora ja dotsent Hilda Moosberg ning Eesti NSV Haridusministeeriumi metoodik Villem Orav.³¹⁵ Nimetatud ülesannete täitmisega oli väga kiire: programm tuli esitada juba sama aasta 15. septembriks ja õpiku teesid 15. novembriks ning selle käsikiri 15. jaanuariks 1946.³¹⁶

Sõjajärgse stalinismi perioodi ajaloo programmidest ainsana figureeris 1946. aasta omas Eesti ajaloo temaatika, mis pikiti NSV Liidu ajaloo vahele ning vaid üksikutel juhtudel võib tuvastada konkreetselt siinsele ajaloole lubatud tunde. Tõenäoliselt oli see programmi autorite teadlik taktika, et mitte liigselt rõhutada rahvusliku ajaloo suurt mahtu ning äratada tähelepanu parteiinstitutsioonide silmis. Tegelikult mindi ju selle programmiga mööda EK(b)P Keskkomitee

³¹¹ Keskkooli ja gümnaasiumi 1938. aasta õppekavade seletuskirjad. Tallinn, 1940, lk 39–41.

³¹² Keskkooli õppekavad. Ajalugu. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1946.

³¹³ EAA 5311–5–9, 182, 97–99.

³¹⁴ ERAF 1–4–206, 111.

³¹⁵ Samas, 112.

³¹⁶ Samas.

büroo otsusest 9. septembrist 1945. Sellele, et Eesti ajalugu võimaldati õpetada üsna palju, viitavad nii õpetatavate teemade loetelud kui vahel märgitud tunnid. Näiteks nähti 6. klassis ette ainuüksi teoorjuse ajale 7 tundi ja rahvuslikule ärkamisajale 9 tundi.³¹⁷

2.1.2. Eesti NSV ajalooõpetuse ühtlustamine Vene NFSV nõuetega

Eesti ajalooõpetuse erinevused püsisid lühikest aega. 1948. aasta märtsis avaldati EK(b)P Keskkomitee ajakirjas *Eesti Bolševik* anonüümne artikkel, milles nimetati, et õpilaste maailmavaate kujundamisel on eriline koht ajalool, kirjandusõpetusel ja NSV Liidu ning Eesti NSV konstitutsiooni tundmaõppimisel. Ajaloo õpetamises esinevate puudustena toodi esile mineviku ja oleviku seoste *ekslik esitamine*, ajaloolise materjali esitamise *kuiv, ühetooniline ja ebahuvitav stiil* ja selle *madal ideeline* sisu.³¹⁸ Puuduste peamise põhjusena nimetati ülalmainitud 1946. aasta ajaloo programmi, mille üldine iseloom olevat võimaldanud anda ajalooõpetajatele materjali käsitlemisel suured vabadused.³¹⁹

1948. aastal asendatigi senine ajaloo programm uuega. Ajalooõpetuse teise põhiülesandena lisandus 1946. aasta programmis nimetatud patriotismi kasvatamisele kommunisti moraalsete-intellektuaalsete omaduste kujundamine.³²⁰ Seega toonitati nüüdsest identiteedi- ja moraaliteadvust.

Püsima jäi kursuse jagamine kaheks kontsentraks, kuid esimene kontsenter ei alanud enam neljandas, vaid viiendas klassis. Uue programmiga suurendati ajalooõpetuse mahtu 122 tunni võrra kokku 748 tundi, millest NSV Liidu ajaloole kuulus 405 tundi (54,1%) ja üldajaloole 343 tundi (45,1%).³²¹ Üldmahtu tõsteti ainult 8.–11. klassi ajalootundide arvel, kus nüüdsest õpetati ajalugu varasema 363 tunni asemel juba 485 tundi.

NSV Liidu ajaloo osakaalu suurendati kokku 63 tunni võrra, millest ligi poole (35 tundi) moodustasid neljanda klassi ajalootunnid. Selle aja jooksul tuli neljanda klassi õpilastele anda põhjalik ülevaade NSV Liidu ajaloo, pühendades seejuures hulga tunde Stalini isikule: *J. V. Stalini noorusaastad ja juhtiv osa Taga-Kaukaasia töölisliikumises, Stalini töotusvanne, Stalin — Lenini töö suur jätkaja, Stalin NSV Liidu uue konstitutsiooni looja, Stalin — suur väepealik ja NSV Liidu rahvaste juht* jne.³²² Lisaks kasvas hüppeliselt kahe teema tundide arv: 32 tundi (12 tundi varasemast enam) õpetati Suurt Sotsialistlikku Oktoobri-

³¹⁷ Keskkooli õppekavad. Ajalugu. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1946, lk 39.

³¹⁸ Ajaloo ja kirjandusloo õpetamisest Eesti NSV koolides. // *Eesti Bolševik*. 1948, 5, lk 7–22.

³¹⁹ Samas, lk 15–16.

³²⁰ Alg- ja keskkooli programmid. Ajalugu. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1948.

³²¹ Samas.

³²² Samas, lk 56–58.

revolutsiooni ja 13 tundi Suurt Isamaasõda (u 10 tundi rohkem). Sealpeale tähtsusust varasemast märksa enam ka NSV Liidu ajaloo periood 1922–1941.³²³

1949. aasta programmis kasvas Eesti NSV-s ajalooõpetuse maht 795 tunni- ni³²⁴ ehk 43 tunni võrra võrreldes 1948. aasta ajalooõpetusega. Põhiliselt suurendati ajaloo õpetamist neljandas klassis (66 tunnilt 99 tunnile) ja kordamistundide arvu (kokku oli neid juba 73).³²⁵ NSV Liidu ajaloo tundide kogumahtu pole võimalik täpselt määratleda, kuid see jäi enam-vähem samaks võrreldes eelneva programmiga.

Pärast EK(b)P VIII pleenumit polnud vaja teha suuremaid programmiilisi muutusi, sest programmid olid juba 1948–1949 tugevdatud ideoloogilistest nõuetest lähtuvalt ümber töötatud. Ajaloo õppekava muudeti 1950. aastal sarnaselt Vene NFSV-ga lineaarseks. Seda põhjendati sellega, et kuna Eestis ei koostatud esimese kontsentri (5.–7. klassini) vastavaid ajalooõpikuid, siis otsustas haridusministeerium alates 1950/1951. õppeaastast ka 5.–7. klassis minna üle Vene NFSV-s kasutatavale programmile ja õpikutele.³²⁶

Üllatavalt arutati samal ajal Vene NFSV-s hoopiski ajalooõpetuse muutmist lineaarselt kontsentriks.³²⁷ Nimelt tegi Vene NFSV Haridusministeerium 1950. aastal ettepaneku anda 5.–7. klassis elementaarne ja keskkoolis süstemaatiline ülevaade NSV Liidu ajaloo kohta. Nii see ettepanek kui ajalookursuse mahu kärpimise plaan läbi ei läinud.³²⁸

Üleminek uuele ajalooõpetusele toimus Eestis järkjärgult. 1950/1951. õppeaastal tuli 6.–8. klassides forsseeritult läbi võtta nii vanaaja kui keskaja kursus.³²⁹ Alates 1951. aasta sügisest hakkas uus programm täies ulatuses kehtima, püüdes väiksemate muudatustega kuni 1959. aastani. Neljandates klassides säilis NSV Liidu ajaloo elementaarkursus. 5.–11. klasside ajalookursus moodustas ühtse terviku. Uue programmi kohaselt õpetati viiendates klassides Vana-Idamaa ja Vana-Kreeka ajalugu, kuuendates klassides Vana-Rooma ajalugu ja keskaja esimest perioodi, seitsmendates klassides keskaja teist ja kolmandat perioodi, kaheksandates klassides uusaja esimest perioodi, üheksandates klassides uusaja teist perioodi ja NSV Liidu ajalugu vanematest aegadest kuni 1613. aastani, kümnendates klassides NSV Liidu ajalugu 1613. aastast kuni 19. sajandi lõpuni, üheteistkümnendates klassides NSV Liidu ajalugu 20. sajandil

³²³ Alg- ja keskkooli programmid. Ajalugu. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1948.

³²⁴ Alg- ja keskkooli programmid. Ajalugu. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1949.

³²⁵ Samas.

³²⁶ ERA R-14-5-12.

³²⁷ Л. П. Бущик. Очерк развития школьного исторического образования в СССР, с 351–352.

³²⁸ Samas.

³²⁹ Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1950/51. õppeaastaks. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950.

ning uusimat aega.³³⁰ Hilisematest muudatustest tuleb nimetada maailma ajaloo uusima aja perioodi väljajätmist ajaloo программist alates 1952. aastast.³³¹

Stalinismi lõpuajaks õpetati ajalugu Eesti NSV koolides kokku 753 tundi,³³² millest pea poole (364 tundi ehk 48,3%) moodustas NSV Liidu ajalugu. Vene NFSV-s oli perioodi lõpuks ajalootunde kogu koolikursuse ulatuses vähendatud 709 tunnini aastas.³³³ NSV Liidu ajaloo tähtsust näitab ka asjaolu, et kuni 1948/1949. õppeaastani sooritati keskkooli ajaloo lõpueksam üldajaloos,³³⁴ sealtpeale NSV Liidu ajaloos. Tõsi, üldajaloo eksami puhulgi domineerisid NSV Liidu ajaloo teemad — iga pileti neljast küsimusest kolm.

2.1.3. Eesti ajaloo õpetamise kaotamine üldhariduskoolides

Kõige valusamalt puudutasid muutused Eesti ajaloo õpetamist. 1948. aasta sügisel kinnitatud uue ajaloo programmi kohaselt lubati küll Eesti ajalugu õpetada 4. klassis ja 11. klassi NSV Liidu ajaloo kursuse raames. Seda lubati aga taas juhul, kui valmib vastav Eesti ajaloo õpik.³³⁵ Kuna seda ei koostatud, siis Eesti ajalugu tegelikult enam ei õpetatudki.³³⁶

Miks õpikut ei ilmunud, pole selge. Hilda Moosbergi arvates hakkas töö õpikuga lihtsalt venima,³³⁷ Ants Viires peab tõenäoliseks Hans Kruusi ja parteiajaloolaste vahelisi lahkkelisid, mistõttu polevat koostöö laabunud.³³⁸ Need argumentid pole siiski veenvad. Uue Eesti ajaloo käsitluse ilmumist peeti nõukogude ideoloogia seisukohalt niivõrd tähtsaks, et koostajate erimeelsused oleks üsna ilmselt suudetud lahendada. Tõenäoliselt ei tahetud eesotsas õpiku toimetaja Hans Kruusiga nimetatud marksistlikku Eesti ajaloo versiooni lihtsalt kirjutada. Õpiku kõrval jäeti täitmata ju teinegi tellimustöö — *Eesti kodanlik vabariik 1918.–1940. aastal*, mistõttu arutati seda isegi EK(b)P V kongressil 1948. aasta

³³⁰ Samas.

³³¹ Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1952/53. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952.

³³² Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1952/53. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952, lk 9–42; Algkoolide programmid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953, lk 54–58.

³³³ H. Kurm. Nõukogude Eesti üldharidusliku kooli areng, lk 55.

³³⁴ Keskkoolide küpsuseksamite piletid 1948/49. õppeaastaks. Tallinn: Riiklik Kirjastus Rakendustrükiste Kirjastus, 1949, lk 14–24.

³³⁵ J. Käis. Meie koolid saavad uued programmid. // Nõukogude Õpetaja. 1948, 14. august.

³³⁶ H. Palamets. Põhijooni ajaloo õpetamise arengust Nõukogude Eesti üldhariduslikus koolis 1940–1965, lk 10.

³³⁷ H. Moosberg. TRÜ ajaloo-osakonna nõukogulikuks kujunemine 1944–1946. Mälestuskilde ja mõtisklusi. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, VII. Tartu, 1979, lk 140.

³³⁸ A. Viires. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes, lk 45.

detsembris.³³⁹ Üsna ilmselt ei suudetud siin veel luua intelligentsi ideoloogilise mõjutamise tõhusat süsteemi, sest 1940. aastate teisel poolel püüdsid vältida temaatilisi ettekirjutusi teisedki eesti kultuuritegelased, sh kirjanikud.³⁴⁰

Pärast EK(b)P VIII pleenumit tõusis nimetatud õpik taas päevakorda. EK(b)P Keskkomitee büroo otsusega 21. septembrist 1950 *Eesti NSV ajaloo õpiku koostamisest Eesti NSV keskkoolidele* määrati selle toimetajaks Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi direktor Gustav Naan ja autoriteks TRÜ õppejõud Hilda Moosberg ja Artur Vassar, EK(b)P Partei Ajaloo Instituudi direktor Joosep Saat, EK(b)P Keskkomitee Vabariikliku Parteikooli ajaloo kateedri juhataja Abe Liebman ja Viktor Maamägi Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudist.³⁴¹ Õpiku projekt tuli esitada 15. detsembriks 1950 ja käsikiri 1. märtsiks 1951.³⁴²

Need autorid marksistliku Eesti ajaloo käsitluse kirjutamisega enam ei venitanud. Makett ilmus 1951. aasta lõpul ja saadeti ülevaatamiseks kõigile ministeeriumidele ja nimekamatele partei- ja kultuuritegelastele.³⁴³ Teosest kõneldi loomulikult ka õppeasutustes. Näiteks TRÜ Üliõpilaste Teadusliku Ühingu ajalooring arutas seda õpikut 18. detsembril 1951. aastal (osales 41 inimest).³⁴⁴ Raamat ilmus Gustav Naani toimetusel 1952. aastal, olles kooliõpikuna kasutamiseks liiga mahukas ja ülitendentslik. Paraku tuli seda järgnevatel aastatel ikkagi teha.

1949. aasta suvel likvideeriti Eesti ajaloo kateeder — NSV Liidu Kõrgema Hariduse ministri käskkirjaga 3. juunist 1949 ühendati see NSV Liidu ajaloo kateedriga.³⁴⁵ Eesti ajaloo kateedri likvideerimine tulenes kindlasti üleliidulisest hariduspoliitikast, mille eesmärgiks oli ühtlustada ajaloolaste ettevalmistamist kõrgkoolides. Nimelt koolitasid ajaloolasi (ja ajalooõpetajaid) NSV Liidus 1949. aastal 144 kõrgemat õppeasutust (31 ülikooli ja 112 pedagoogilist instituuti), millest peaaegu pooled (78) asusid Vene NFSV-s või selle autonoomsetes vabariikides, kus rahvuslik ajalugu tähendas venelaste ajalugu, millega tegelesid nagunii NSV Liidu ajaloo kateedrid.³⁴⁶ Isegi kahes suuruselt järgmises NSV Liidu vabariigis, Ukrainas ja Valgevenes, ei huvitunud 1940. aastate teisel

³³⁹ Estimaa Kommunistliku (bolševike) Partei V kongress. // Rahva Hääl. 1948, 25. detsember.

³⁴⁰ Vt lähemalt: A. Raudsepp. Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis. // Muutuste mehhanismid Eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid 1999. Koostajad M. Laak ja S. Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000, lk 136–148.

³⁴¹ ERAF 1–4–1028, l 168.

³⁴² Samas, l 168.

³⁴³ ERAF 1–59–2, l 31.

³⁴⁴ EAA 5304–1–2, l 182.

³⁴⁵ EAA 5311–1–93, l 113.

³⁴⁶ В. Яцунски. Изучение местной истории в СССР. // Вопросы истории. 1949, 8, с 74–75.

poolle kohaliku ajaloo uurimisest.³⁴⁷ Tõenäoliselt polnud sellega tegelemine populaarne mitmetes teisteski liiduvabariikides, mida võimaldab väita põlisrahvusest õpetlaste vähesus. Näiteks moodustasid nad 1946. aastal Usbeki NSV-s 38,6% ja Turkmeenia NSV-s 28,5% teadlastest.³⁴⁸ Kokku leidis Vene NFSV-s, Ukraina NSV-s ja Valgevene NFSV-s ajaloolasi koolitavaid õppeasutusi 103 ehk 71,5% kõigist vastavatest kõrgkoolidest. Järelikult oli Tartu Riikliku Ülikooli rahvusliku ajaloo kateeder üsna erandlik, mis totalitaarses Nõukogude Liidus tegelikult polnudki lubatud

Eesti ajaloo kateedri sulgemisele järgnes 1949. aasta sügisel Eesti ajaloo väljajätmine üldhariduskooli programmist.³⁴⁹ Rahvusliku ajaloo õpetamine lõpetati 1940. aastate lõpul ja 1950. aastate algul teisteski Balti liiduvabariikides. Näiteks Leedus kaotati rahvusliku ajaloo õpetamine seoses 1949/1950. õppeaastal vastuvõetud ajaloo programmiga.³⁵⁰

Rahvusliku ajaloo õpetamise kaotamises Baltikumis võib näha ühest küljest külma sõja otseseid mõjusid. Võitluses kapitalistliku süsteemiga tuli tugevdada ideoloogilist kasvatust, et näidata sotsialistliku süsteemi üleolekut ning kasvata selle pooldajaid. Teiseks tuleb kindlasti arvestada NSV Liidu hariduspoliitika ühtlustamist. Kolmandaks elavnes alates NSV Liidu kõrgema hariduse ministri käskkirjast 26. maist 1949 *Suurtest puudustest Leningradi Ülikooli humanitaarteaduskondade õppe- ja kasvatustöös*³⁵¹ 1949. aasta kevadest üleliiduline humanitaarainete vastane poliitika.

Kohalik initsiatiiv rahvusliku ajaloo õpetamise lõpetamisele kaasa aitamises jääb veel mitmeti ebaselgeks. Igatahes ei leppinud sellega kõik EK(b)P juhid. Nii märkis EK(b)P Keskkomitee esimene sekretär Johannes Käbin EK(b)P VI kongressil 18. aprillil 1951: *Täiesti ebanormaalne on, et vabariigi koolid seni ajani ei ole varustatud eesti kirjanduse ajaloo ja Eesti ajaloo programmide ja õpikutega.*³⁵²

³⁴⁷ Samas, lk 76.

³⁴⁸ В. Е. Носов. Некоторые вопросы формирования интеллигенции в 1945–1958 гг. // Из истории советской интеллигенции. Главный редактор М. П. Ким. Москва: Мысль, 1966, с 90–91.

³⁴⁹ Alg- ja keskkooli programmid. Ajalugu. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1949.

³⁵⁰ Ю. Пилкаускас. Проблемы обучения истории Литвы в общеобразовательной средней школе Литовской ССР. Автореферат наук. Вильнюс, 1967, с 19.

³⁵¹ EAA 5311–1–93, 194.

³⁵² Eestimaa K(b)P Keskkomitee sekretäri sm. Käbini aruandekõne Eestimaa K(b)P Keskkomitee tööst. // Rahva Hääl. 1951, 18. aprill.

2.2. Sula algusperiood 1953–1958

2.2.1. Ajalooõpetuse reformimise algus

Nõukogude Liidus tervikuna jäi kooli ajalooõpetamise süsteem kuni 1950. aastate lõpuni sisuliselt selliseks nagu see oli 1930. aastate lõpul ja 1940. aastate algul kujundatud.³⁵³ Kuigi kooli ajalooõpetuse põhilised muutused leidsid aset NSV Liidu pärast NLKP XX kongressi,³⁵⁴ alustati selle reformimisega juba varem.

Üleliidulised ajalooõpetuse uuendused seisnesid aastatel 1954–1957 peamiselt NSV Liidu ajaloo kursuse mahu olulises kärpimises. See tulenes üldisest humanitaarainete tundide vähendamisest, et anda tunde polütehnilisele õpetusele.³⁵⁵ 1957. aastaks kahanes Vene NFSV-s ajalooõpetuse maht 620 tunnini.³⁵⁶ Sisulise uuendusena hakati Vene NFSV-s alates 1956. aastast³⁵⁷ ja Eesti NSV-s alates 1957. aastast³⁵⁸ õpetama keskkoolide lõpuklassides välisriikide uusima aja kursust (maailma ajalugu pärast Esimest maailmasõda). Ilmselt suuresti seetõttu vähendati Vene NFSV-s NSV Liidu ajaloo mahtu 205 tunnini (33% programmist).³⁵⁹ Ajalooõpetuse mahulisi muutusi Eesti NSV-s näitab tabel 3.³⁶⁰

Tabel 3. Ajalootundide arv Eesti NSV üldhariduskoolides 1954–1957

Õppeaasta	Ajalootunde kokku	NSV Liidu % mahust ajaloo tunde	Üldajaloo % mahust tunde
1954/1955	650	337	51,8
1955/1956	659	337	51,1
1956/1957	646	337	52,2

³⁵³ Р. Б. Вендровская. Становление и развитие исторического образования в советской школе, с 61.

³⁵⁴ Samas, с 62.

³⁵⁵ Л. П. Бущик. Очерк развития школьного исторического образования в СССР, с 357.

³⁵⁶ Н. А. Николаев. О постановке исторического образования в средней школе. // Вопросы истории. 1959, 5, с 207–221.

³⁵⁷ Л. П. Бущик. Очерк развития школьного исторического образования в СССР, с 386.

³⁵⁸ Keskkooli programmid 1958/59. õppeaastaks. NSV Liidu ajalugu, uusaeg, uusim aeg. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk 54.

³⁵⁹ Н. А. Николаев. О постановке исторического образования в средней школе. // Вопросы истории. 1959, 5, с 207–221.

³⁶⁰ Tabeli koostamise alus: Algkooli programmid 1954/55. õppeaastaks. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954; Keskkooli programmid 1955/56. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955; Keskkooli programmid 1956/57. õppeaastaks. NSV Liidu ajalugu. Üldajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956; Keskkooli programmid 1956/57. õppeaastaks. Vanaaeg. Keskaeg. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956. Algkooli programmid 1954/55. õppeaastaks. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954; Keskkooli programmid 1954/55. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954.

Kui ajalooõpetuse üldmaht oli nii Eesti NSV-s kui Vene NFS-s enam-vähem sama, siis Eestis õpetati NSV Liidu ajalugu märgatavalt, — koguni 132 tundi — rohkem. Osaliselt võib seda kindlasti seletada sooviga leida aega Eesti ajaloo jaoks,³⁶¹ kuid tuleb arvestada ka Eesti NSV Haridusministeeriumi ametnike konservatiivsusega.

Ajalooõpetuse mahu muutuste kõrval täienesid ajaloole kui õppeainele esitatavad ideoloogilised nõuded. Uuendusena pöörati alates 1954. aastast ajaloo õpetamises ateistlikule kasvatustööle rohkem tähelepanu. Selle aluseks oli NLKP Keskkomitee otsus *Suurtest puudustest teaduslik-ateistlikus propagandas ja selle parandamise abinõudest* 7. juulist 1954, milles rõhutati nõuet tagada ajaloo õpetamise ateistlik sisu.³⁶²

Eestis võeti seda ülesannet tõsiselt. Ajalooõpetajate nõupidamisel Tartus 1955. aasta märtsis kõneles Narva 2. Keskkooli ajalooõpetaja Aime Öngo teemal *Teaduslik-ateistliku maailmavaate kasvatamine ajalootundides*. Ta soovitas ajalootunnis aktiivset pealetungi religioonile ja õige marksistliku maailmavaate kujundamist.³⁶³ Temast kujunes hiljem innukamaid ajalootunni kaudu tehtava ateistliku kasvatustöö propageerijaid. Eriti alates NLKP XX kongressist nõuti ateismi tugevdamist.³⁶⁴ Ateistliku kasvatustöö hoogustamist soodustas kiriku mõju tugevnemine vabariigis, eriti noorsoo hulgas.³⁶⁵ Seepärast hakkas EKP Keskkomitee nõudma uute, nõukogulike traditsioonide loomist ja rakendamist vastukaaluks kiriklikele kombetalitustele. Esimese uue tavana loodi 1957. aasta suvel vastukaaluna leeriõpetusele keskkoolilõpetanute suvepäevade tähistamise traditsioon, millest sai alguse ulatuslikum ilmalike kombetalituste väljatöötamine.³⁶⁶

Lembit Raidi sõnul ei teostanud üldhariduskoolid sel perioodil veel noorte süstemaatilist ateistlikku kasvatust. Tema arvates loodeti materialistliku maailmavaate formeerumist aineõpetuse kaudu. Aastail 1956–1958 toimunud vabariiklikel haridusnõupidamistel ei käsitletud ateistliku kasvatuse küsimusi kordagi.³⁶⁷

NLKP XX kongressi järel asus Vene NFSV Haridusministeerium läbi vaatama ajalooõpetuse kaudu tehtava ideoloogilise kasvatustöö sisu. Nii kõrvaldati ajalooõppogrammidest ja -õpikutest J. Stalini isikukultuse ilmingud, hakati aga

³⁶¹ Vt lähemalt: 2.2.2. Eesti ajaloo õpetamise taastamine üldhariduskoolides.

³⁶² NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. IV, 1954–1960. Tallinn: Eesti Raamat, 1974, lk 51–56.

³⁶³ EAA 5311–28–47, 16.

³⁶⁴ L. Raid. Eestimaa Kommunistliku Partei tegevusest ateistliku kasvatustöö suunamisel vabariigi noorsoo hulgas aastail 1957–1965. // Töid NLKP ajaloo alalt. XIII, 367. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975, lk 105.

³⁶⁵ Samas, lk 106.

³⁶⁶ Vt lähemalt: L. Raid. Olustikutraditsioon ja ateistlik kasvatustöö (1957–1965). // Töid NLKP ajaloo alalt. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, V, 203, lk 191–207.

³⁶⁷ L. Raid, Eestimaa Kommunistliku partei tegevusest ateistliku kasvatustöö suunamisel vabariigi noorsoo hulgas aastail 1957–1965, lk 108.

rohkem toonitama NLKP rolli.³⁶⁸ Alates 1956/1957. õppeaastast omandas ajaloo programmides omaette teemana olulise koha NLKP kongresside käsitlemine.³⁶⁹

2.2.2. Eesti ajaloo õpetamise taastamine üldhariduskoolides

Rahvuslikku ajalugu hakati 1950. aastatel taas õpetama Eestis ja Lätis, kus ka kogu ajaloo õpetamises erinevalt Vene NFSV-st oli tehtud parandusi juba *sula* alguses. Eesti hariduselu ühed tundlikumad küsimused olid Eesti ajaloo puudumine koolikursuses ja Eesti ajaloo nõukogulikud käsitlused. Ajaloo moonutused ajendasid koolinoori isegi nõukogudevastastele väljaastumistele. Aastatel 1953–1956 loodi õpilasrühmitusi üle kogu Eesti.³⁷⁰

Tallinna 22. Keskkooli põrandaaluse noorteorganisatsiooni *Kotkad* liige Erik Udam väitis 1955. aasta detsembris toimunud kohtuistungil, et teda ajendanud nõukogudevastast lendlehte kirjutama muuhulgas mittenõustumine 1940. aastal Eestis toimunud sündmuste kajastamisega ajalooõpikus.³⁷¹ Ta soovis tõestada, et õpikus kirjutatu on vale ning püüdis õhutada kaasõpilastes rahvuslikku vaimu.³⁷² Tartu organisatsiooni *Eesti Noorte Malev* põhikirjas rõhutati samuti, et ühenduse eesmärgiks oli õppida tundma ka Eesti ajalugu.³⁷³ Põrandalune grupp *Kotkas* võttis Eesti ajaloo objektiivse käsitluse populariseerimist veelgi tõsisemalt: Jaan Isotamm koostas Eesti ajaloo konspektid, mille järgi Taivo Uibo ja Enn Tarto harisid huvilisi.³⁷⁴

Eesti ajaloo õpetamise taastamise koolis tõstatasid vahetult peale Stalini surma Tartu Riikliku Ülikooli ajaloolased. Antud teemat arutati avalikkuses esimest korda põhjalikumalt 1954. aasta kevadel toimunud TRÜ ajaloo osakonna poolt korraldatud esimesel ajalooõpetajate nõupidamisel Tartus. Siinsed ajaloolased leidsid tuge Lätist, kus jõuti uue Läti ajaloo õpiku maketi ja programmi (kokku 40 tundi) koostamiseni juba 1954. aastal, mida 1954/1955. õppeaastal katsetati kümnes Läti koolis.³⁷⁵

1955. aastal koostas TRÜ ajaloo osakonna õppejõud Karl Laigna Eesti ajaloo programmi ja seletuskirja üldhariduskoolidele. Kuigi Eesti NSV Haridusministeerium seda ametlikult ei kinnitanud, prooviti osades Tartu koolides selle

³⁶⁸ П. Бущик. Очерк развития школьного исторического образования в СССР, с 371.

³⁶⁹ Keskkooli programmid 1956/57. õppeaastaks. Vanaaeg. Keskaeg. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956.

³⁷⁰ M. Laar, U. Ott, S. Endre. Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Tallinn: SE & JS Meedia- Kirjastuskompanii, 1996, lk 58–59.

³⁷¹ Ilmselt pidas ta silmas 1952. aastal ilmunud G. Naani toimetatud Eesti NSV ajalugu.

³⁷² V. Niitsoo. Vastupanu 1955–1985. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk 21.

³⁷³ Samas, lk 32.

³⁷⁴ Samas, lk 46.

³⁷⁵ EAA 5311–28–73, l 18p–19p.

järgi õpetada. Võimalik, et lätlaste eeskujul soovitati piirduda 40-tunnilise kursusega, sest selline maht oli NSV Liidu kõrgemate institutsioonide poolt loa saanud. NSV Liidu ajaloo kateeder kaalus võimalusi õpetada koolides Eesti ajalugu eraldi kursusena (Marta Lõhmus), või NSV Liidu ajaloo raames (Leida Loone).³⁷⁶ Viimane seisukoht tähendas seda, et ka vormiliselt toonitati Eesti kuulumist Venemaa / NSV Liidu koosseisu.

Haridusministeerium oli hoolimata avalikkuse survest ajalooõpetuse uuen-damise küsimuses passiivne. 21–23. märtsil 1955 toimunud teisel ajalooõpetaja- jate nõupidamisel Tartus kritiseerisid Laigna ja Siilivask haridusministeeriumi, kes olevat küll sõnades tunnustanud Eesti ajaloo õpetamise vajadust, kuid kin-nitanud programmid ja juhised, kus on sellest mööda mindud.³⁷⁷ Ühe juhendiga olevat haridusministeerium lubanud Eesti ajalugu õpetada NSV Liidu ajaloo raames. Teisega see lubadus tühistati, kuna kästi Aleksandra Pankratova koos-tatud õpikutest välja jätta enamik osadest, kus kõneldi Baltimaadest.³⁷⁸

Seoses Eesti ajaloo õpetamise vajadusega kerkis teisel ajalooõpetajate nõu-pidamisel küsimus, kust leida aega Eesti ajaloo õpetamiseks. Mitmed ajaloo-õpetajad nõustusid Karl Laigna ettepanekuga kärpida selleks NSV Liidu ajaloo programmi. Samuti soovitati lühendada Eesti Vabariigile ettenähtud neli tundi, mida peeti selle perioodi jaoks paljuks. Tehti ka ettepanek haridusministeeriu-mile NSV Liidu ajaloo programmide täiendamiseks ja vastavate Eesti NSV üks-ikute osade sisseviimiseks. Kuigi 1956. aasta kevadel õpetati juba pooltes Eesti koolides Eesti ajalugu, ei kinnitanud Eesti NSV Haridusministeerium ikka veel Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateedri koostatud vastavat program-mi ja kaaskirja.³⁷⁹

Võimalik, et Eesti NSV Haridusministeerium ei saanud Eesti ajaloo prog-rammi kinnitamiseks nõusolekut vastavatele NSV Liidu institutsioonidelt, sest haridusjuhid põhjendasid parteikoosolekutel ministeeriumi selleaegseid tege-matajätmissi NLKP Keskkomitee vastuseisuga.³⁸⁰ Arvestada tuleb muidugi ka haridusministeeriumi poolset huvipuudust, sest sealsel parteikoosolekul arutati ajaloo õpetamise küsimust alles 13. juunil 1957, mil soovitati anda välja ajaloo lugemikke.³⁸¹

Lähtudes TRÜ ajaloolaste soovitusel koostada Eesti ajalooõpik tegi hari-dusministeerium siiski ülikoolile ametliku ettepaneku, mille kohaselt pidi õpik valmima 1956. aastal ja trükkis ilmuma 1957. aasta alguses.³⁸² 14. veebruaril 1956 arutati NSV Liidu ajaloo kateedris Eesti NSV ajaloo õpiku kirjutamist, nimetades koostajatena järgmisi õppejõude: Vilma Trummal (vanim aeg),

³⁷⁶ Samas.

³⁷⁷ EAA 5311–28–47, 18.

³⁷⁸ Samas, 1 28–47.

³⁷⁹ EAA 5311–28–52, 1 11–48.

³⁸⁰ ERAF 61–11–5, 1 15.

³⁸¹ ERAF 61–11–3, 1 34.

³⁸² EAA 5311–28–52, 1 42.

Sulev Vahtre (13.–17. sajand), Jaan Konks (18. sajandi algus), Leida Loone (18. sajandi teine pool – 19. sajandi esimene pool), Hillar Palamets (19. sajandi teine pool), Hilda Moosberg (20. sajandi algus), Karl Siilivask (1917–1925, 1940–1945), Ellen Plotnik (1925–1940) ja Marta Lõhmus (Teise maailmasõja järgne periood).

Kuna uue Eesti ajaloo õpiku järele oli vajadus väga suur, siis otsustati pea samaaegselt anda välja ka Gustav Naani koostatud ja 1952. aastal avaldatud Eesti NSV ajaloo parandatud trükk. Selle õpiku teise väljaande makett tekitas 1956. aasta lõpul Eestis suurt poleemikat. NSV Liidu ajaloo kateedris arutati seda 15. ja 16. oktoobril 1956.³⁸³ Väljaannet kritiseeriti väga teravalt ja emotsionaalselt, tuues välja arvukalt vigu Eesti ajaloo vanemas käsitluses, eriti eesti-vene suhete kujutamises.

Üks kriitilisemaid esinejaid, Julius Madisson märkis teema *Eesti liitumine Vene riigiga* käsitlemise kohta: *Ei ole antud marksistlikku sõjakunsti analüüsi. Venemaa abi eestlastele on väga rõhutatult esile tõstetud ja pole näidatud vene vürstide ja feodaalide klassiiseloomu. Leedulaste osa ei ole siin üldse nimetatud. Sõjasündmuse jälgides jääb mulje, et kogu aeg vajavad eestlased abi ja venelased on need, kes abistavad.*³⁸⁴

Jüri Linnus sõnas: *Üldmulje jääb selline, et liiga palju on käsitletud laene slaavlastelt, nii etnograafia, kui ka kultuuri alal. Vähe on alla kriipsutatud eesti omapära, teistelt naaberriikidelt saadud mõjustustest aga pole üldsegi räägitud. Leidub eestlaste tegevusele ja tööle mitterahvapäraseid nimetusi näit. (lk. 106) "...keedeti õlut" pro "pruuliti õlut".*³⁸⁵

Ellen Plotnik kritiseeris maketis esitatud arvamust, mille kohaselt *kogu sõjajärgsel perioodil Eesti NSV on saavutanud majanduslikku ja kultuurilist edu ainult tänu vennasvabariikide abile, eesti rahva enda saavutusi aga ei tõsteta esile, ei näidata, et kõigi raskuste kiuste on eesti rahvas ometi tõusnud välja-paistvale kohale teiste nõukogude rahvaste peres ja nendega täiesti võrdne, ega pole mingi "rahvas-ülalpeetav."*³⁸⁶ Lõpptulemusena ei soovitanud TRÜ NSV Liidu ajaloo kateeder seda ajalooamatut trükis avaldada.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis toimus TRÜ ajaloolaste osalemisel arutelu antud maketi üle. 18.–20. oktoobril 1956. Sealsegi diskussiooni üheks võtmeküsimuseks oli Vene-Eesti suhete kajastamine. Julius Madisson ei pidanud piisavalt tõendatuks Eesti maade kuulumist muistse Vene riigi koosseisu ja hindas liialdatuks vene abi eestlastele muistses vabadusvõitluses 13. sajandil.³⁸⁷

Kõige ägedamalt esines Hans Kruus, kes võrdles Vana-Vene vürstide poliitikat nõukogude riigi omaga. Eeskätt häiris teda venelaste *ajaloolise õiguse* toonitamine

³⁸³ EAA 5311–28–44, 189–106.

³⁸⁴ Samas, 192.

³⁸⁵ EAA 5311–28–44, 193.

³⁸⁶ Samas, 1105.

³⁸⁷ Samas, 190–92.

Eestis läbi aegade. Ta tõi näiteks Punaarmee loosungi *Võitle, seltsimees, vene maa-de eest!* kasutamise Eesti *vabastamisel* 1944. aastal. Nii olevat tahetud äratada vene võitlejates rahvuslikke tundeid Eesti maa vastu. Kruusi arvates osutusid eestlased nii saksa kui vene *ajaloolise õiguse* kohaselt ilma maata rahvaks.

Teravat poleemikat tekitas rahvusliku liikumise käsitlus, mille kohta võttis sõna Karl Siilivask.³⁸⁸ Ta tunnustas valgustajatest estofiilide Luce, Körberi jt tegevust eestikeelse kirjanduse väljaandmisel, kaitses Johann Voldemar Jannseni teeneid kultuuriloos, soovitas märkida ka Jakob Hurda osa jm.

Arutelu võttis kokku EKP Keskkomitee vastav komisjon (liikmed Vsevolod Arhangel'ski, Eduard Inti, Valdar Leede, Abe Liebman, Aleksander Panksejev, Adolf Päss) 2. märtsil 1957.³⁸⁹ Lõppjärelendusena märgiti, et osadel ajaloolastel polevat piisavat ideelis-teoreetilist ettevalmistust, kusjuures eriti halb olevat Hans Kruusi mõju noortele ajaloolastele.³⁹⁰ Leiti lausa, et ajaloolaste vastastikuste suhete ja loominguliste sidemete korrastamiseks olevat vaja viivitamatut EKP Keskkomitee poolset sekkumist.

Kui TRÜ ajaloolased olid Eesti ajaloo õpetamise küsimuses väga aktiivsed, siis Tallinna Pedagoogilise Instituudi ajaloo osakond liitus Eesti ajaloo õpetamise poleemikaga alles 1956. aasta sügisel. Kuna seoses ettevalmistustega Eesti ajaloo taastulitamiseks üldhariduskoolide õppekavasse pidid sinise ajaloo osakonna õppejõud haridusministeeriumi korraldusel koostama Eesti NSV ajaloo õpetamise metoodika, siis tuli neil kontakteeruda TRÜ ajaloo osakonnaga, kus tegeleti nii Eesti NSV ajaloo programmi kui ka õpiku koostamisega.³⁹¹

Ajalooõpetajate neljandal nõupidamisel 22.–23. märtsil 1957 esines taas ettekandega Karl Siilivask *Mõningaid probleeme Eesti ajaloo õpetamisel keskkoolides*.³⁹² Aruteludes selgus, et Eesti ajalugu (kokku 22 tundi) on hakatud koolis laialdasemalt õpetama. Probleemina nimetati haridusministeeriumi poolset vähest kontrolli Eesti ajaloo õpetamise üle, mistõttu paljud õpetajad polevat Eesti ajalugu veel üldse õpetanud. Olukorra parandamiseks soovitati Eesti NSV ajaloo õpik hiljemalt 1957. aastal välja anda ja haridusministeeriumil asuda koostama uut NSV Liidu ajaloo programmi.

Aastatel 1954–1957 toimunud arutelude ja tehtud töö tulemusena hakati 1957/1958. õppeaastal Eesti ajalugu õpetama Eesti koolides ametliku programmi järgi, mida oli eelnevalt katsetatud Tartu koolides juba 1956/1957. õppeaastal.³⁹³ Eesti ajalugu võis õpetada 40 tundi, kuigi Hillar Palamets tegi ettepaneku suurendada seda 8–12 tunni võrra.³⁹⁴

³⁸⁸ Samas, l 96–97.

³⁸⁹ ERAF 1–169–26.

³⁹⁰ Samas, l 16–17.

³⁹¹ ERA R-2191–1–47, l 13–15.

³⁹² EAA 5311–28–58.

³⁹³ H. Palamets. Mõtteid Eesti NSV ajaloo õpetamise metoodika üle keskkoolis. // Nõukogude Kool. 1957, 11, lk 685.

³⁹⁴ Samas, lk 688.

2.3. Sula lõpuperiood 1958–1965

2.3.1. Ajaloo õpetamise ümberkorraldamine 1958–1960

1958–1959. aasta haridusreformiga kaasnesid ajalooõpetuses suured muudatused. Alustati võimaluse andmisest vastavate ettepanekute tegemiseks liiduvabariikidele. 1958. aasta märtsiks pidid kohalike haridusministeeriumide ainekomisjonid koostama uue ajaloo programmi projektid, mis omakorda tuli esitada aruteluks.³⁹⁵ Eestikeelses ajakirjanduses jäi ajalooõpetuse uuendamise alaste sõnavõtude arv tagasihoidlikuks. 1958. aasta alguskuudel soovitati vähendada programmide mahtu ja keerukust, asendada neljandas klassis õpetatav NSV Liidu ajalugu Eesti ajaloo, sh kodukohta looga.³⁹⁶

Järgnevalt koostas Vene NFSV Pedagoogika Akadeemia kaks ajalooõpetamise ümberkorraldamise alast projekti. Esimese variandi kohaselt soovitati õpetada 5.–8. klassini NSV Liidu ajaloo elementaarkursust koos lühikese ülevaatega välisriikide ajaloost, 9.–11. klassini anda süstemaatiline ülevaade NSV Liidu ajaloost ja maailma ajaloost, kusjuures põhitähelepanu tulnuks suunata uuele ja uusimale ajale.³⁹⁷ Teise võimalusena soovitati 5.–6. klassini õppida vanaaega ja keskaega, 7. ja 8. klassis NSV Liidu ajalugu koos NSV Liidu konstitutsiooniga ja 9.–11. klassis süstemaatiliselt uue ja uusima aja NSV Liidu ajaloo kursust.³⁹⁸

Projektidele järgnesid nii ajalooteadlaste kui ajalooõpetajate poolsed arutelud.³⁹⁹ Samal ajal ilmus ka Eesti ajakirjanduses reformikohaseid sõnavõtte, näiteks soovitas Valter Haamer õpetada ajalugu kahes kontsentris: esimeses astmes (5.–8. klassini) anda NSV Liidu ajalugu koos Eesti ajaloo, lisaks veidi üldajalugu, teises astmes (9.–11. klass) üldajalugu.⁴⁰⁰

19. septembril 1959. aastal avaldati ajakirjanduses Vene NFSV Pedagoogika Akadeemia lõppvariant ajaloo õpetamisest koolis.⁴⁰¹ NSV Liidus 1934. aastast kehtivat ajaloo õpetamise korraldust soovitati muuta järgmiselt: 4. klassis

³⁹⁵ Reintop, H. Uuest ajaloo programmi projektist. // Nõukogude Õpetaja. 1958. 4. jaanuar.

³⁹⁶ E. Tajur. Uusima ajaloo programmist. // Nõukogude Õpetaja. 1958, 11. jaanuar ja 18. jaanuar; V. Haamer. Kõneleme ajaloo õpetamisest. Mida kiiremini, seda parem. // Nõukogude Õpetaja. 1958, 5. aprill.

³⁹⁷ П. Бушик. Очерк развития школьного исторического образования в СССР, с 417.

³⁹⁸ Samas.

³⁹⁹ Vt näiteks: Н. А. Николаев. О постановке исторического образования в средней школе. // Вопросы истории. 1959, 5, с 207–221; Ф. А. Гаврилов, К. А. Тимофеев. Всероссийское совещание по вопросу об историческом образовании в восьмилетней и средней школе. // Вопросы истории. 1959, 6, с 163–179.

⁴⁰⁰ V. Haamer. Ajaloo õpetamise ümberkorraldamisest. // Nõukogude Õpetaja. 1959, 17. jaanuar.

⁴⁰¹ Ajaloo õpetamisest koolis. // Nõukogude Õpetaja. 1959, 19. september.

NSV Liidu ajaloo episoodilised jutustused, 5. klassis vanaaeg (70 tundi), 6. klassis keskaeg (70 tundi), 7. ja 8. klassis NSV Liidu ajaloo elementaarkursus koos välisriikide uus- ja uusima ajaloo (kokku 180 tundi, sellest 110 tundi NSV Liidu ajalugu). 9.–11. klassis soovitati õpetada süstemaatilist NSV Liidu ajaloo (170 tundi) ja uusaja ning uusima ajaloo kursust (kokku 160 tundi). Uue projekti järgi tuli ajalootunde kokku 728 tundi,⁴⁰² mis oli 108 tundi rohkem varasemaga (620 tundi) võrreldes.⁴⁰³ Vähenesid vanaaja ja keskaja kursuse mahud (mõlemad 30 tundi, kokku 60 tundi), mille arvel suurendati 60 tunni võrra uusaja ja uusima aja kursust (seniselt 170 tunnilt 230 tunnile).⁴⁰⁴ Peamine ajaloo kursuses oli NSV Liidu ajalugu, mille tundide arv kasvas 108 tundi (varem 205 tundi, nüüd kokku 358 tundi (8.–11. klassini 280, lisaks 4. klassis 78 tundi). NSV Liidu ajaloo kursusesse kuulus nüüdsest laiendatud kohaliku ajaloo käsitlemine, mille õpetamise kord soovitati kohapeal kindlaks määrata. Muutused puudutasid eelkõige kontsentrilisele ajalooõpetusele üleminekuga seotud uuendusi, mille kohaselt õpetati 8-klassilise põhikooli kursuses NSV Liidu ajalugu sissejuhatavalt ja keskkooli kursuses süstemaatiliselt. Lisaks tuli juurde uue ainea liidu vabariikide ajalugu.

EKP Keskkomitees toimus ajaloo programmi alane nõupidamine samuti 19. septembril 1959. aastal, millest võtsid osa parteijuhid (sh EKP Keskkomitee teaduse, kultuuri ja kooli osakonna juhataja Eduard Inti), haridusjuhid (sh haridusminister Arnold Green, haridusministeeriumi koolivalitsuse juhataja Kipper), ajalooõpetajad (näiteks Tiia Tint), TRÜ esindaja aspirant ja ajalooõpetaja Hillar Palamets.⁴⁰⁵ Koosolekul soovitati kasutada NSV Liidu ja Eesti NSV ajaloo ühtset õpikut, suurendada keskkoolis veelgi NSV Liidu ajaloo tundide arvu jm. Otsustati korraldada konkurss neljanda klassi ajaloo õpikule. Toonitati, et ajaloo programmis tehtud muudatused vastavad üldjoontes Vene NFSV Pedagoogika Akadeemia seisukohtadele.

Hillar Palamets soovitas suurendada märgatavalt Eesti ajaloo tunde: senise 40 tunni asemel kogu ajalookursuses pakkus ta esimeses astmes (põhikoolis) 30–36 tundi ja teises astmes (keskkoolis) 40–50 tundi ehk kokku 70–86 tundi.⁴⁰⁶ Palametsa soovitusel võinuksid ajaloo programmi proportsioonid jaguneda järgmiselt: 50% NSV Liidu ajalugu, 30% üldajalugu ja 20% Eesti NSV ajalugu.⁴⁰⁷ Tegelikult tema ettepanekuid ei arvestatud. 26. septembril 1959 toimus haridusministeeriumi ajaloo ainekomisjonis koosolek.⁴⁰⁸ Seal kritiseeriti

⁴⁰² Ф. А. Гаврилов, К. А. Тимофеев. Всероссийское совещание по вопросу об историческом образовании в восьмилетней и средней школе, с 165.

⁴⁰³ Н. А. Николаев. О постановке исторического образования в средней школе, с 209.

⁴⁰⁴ Samas.

⁴⁰⁵ EAA 5311–28–61, l 70–71p; A. Ebrok, Nõupidamine ajaloo õpetamise küsimustes. // Nõukogude Õpetaja. 1959, 26. september.

⁴⁰⁶ H. Palamets. Arvamusi ja soove. // Nõukogude Õpetaja. 1959, 26. september.

⁴⁰⁷ H. Palamets. Ajaloo õpetamisest. // Rahva Hää. 1958, 16. detsember.

⁴⁰⁸ EAA 5311–28–61, l 71.

mitteajaloolaste (jääb ebaselgeks, kes need olid) poolt koostatud neljanda klassi ajaloo programmi.

TRÜ NSV Liidu ajaloo ja üldajaloo kateedrid arutasid keskkooli ajaloo uut programmi 1. oktoobril 1959.⁴⁰⁹ Peeti soovitavaks tutvuda ka teiste liiduvabariikide programmide projektidega ja nende kogemusi Eestis arvestada. Julius Madissoni häiris keskaja tundide tuntav vähendamine 6. klassi kursuses, mistõttu jäi välja ka näiteks Hansa Liidu temaatika.

NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määruses *Mõningastest muudatustest ajaloo õpetamisel koolides* 8. oktoobrist 1959 fikseeriti uus ajaloo õpetamise korraldus NSV Liidus. Kõige olulisemaks peeti NSV Liidu kaasaegse etapi õpetamist ja NLKP juhtiva rolli rõhutamist ning kinnitati kontsentriiline ajalooõpetus. Liiduvabariikide partei keskkomiteedele ja ministrite nõukogudele tehti ülesandeks läbi vaadata kohaliku ajaloo õpetamise küsimus.⁴¹⁰ Seega võitis ajalooõpetuses Vene NFSV Pedagoogika Akadeemia poolt soovitatud kontsentriiline õpe. Uue ajalooõpetamise süsteemiga loodeti eelkõige tõsta noorte teadmisi NSV Liidu (sh liiduvabariikide) ajaloost ja süsteemsemat ajalooülevaadet mõlema kooliastme lõpetanutele.⁴¹¹

Teine tähtis dokument oli NLKP Keskkomitee *otsus Parteipropaganda ülesandeist tänapäeva tingimustes* 9. jaanuarist 1960,⁴¹² mis võeti ajalooõpetuse kaudu tehtava ideoloogilise kasvatustöö aluseks.⁴¹³ Selles rõhutati ajaloo kui üldhariduskooli juhtiva ideoloogilise distsipliini rolli. Ajalooõpetajalt nõuti ideoloogiatöö parandamist ajalootunnis, pöörates kommunistlike veendumuste kasvatamisel tähelepanu eelkõige ateismile ja internatsionalismile. Selles märgiti, et seoses kommunismi ehitamisega kasvab ideoloogilise töö tähtsus. Kommunistliku ideoloogia propageerimise aluseks peeti kommunistliku partei ja NSV Liidu ajaloo tähtsamate küsimuste õpetamist. Nõuti natsionalismi ja rahvaste erandlikkuse vastast võitlust, tauniti eri rahvaste ajaloo ja NSV Liidu rahvaste vaheliste suhete moonutamist.

Nendest dokumentidest lähtudes võttis EKP Keskkomitee büroo 26. aprillil 1960 vastu *otsuse Ajaloo õpetamisest Eesti NSV koolides*.⁴¹⁴ 18. maist 1960 võttis EKP Keskkomitee vastu määruse *Ajaloo õpetamisest Eesti NSV koolides*.⁴¹⁵ Kehtestati kahekontsentriiline õpetus, mis põhiliselt puudutas NSV Liidu ajalugu ja välisriikide uus- ja uusimat aega. Eesti ajaloole otsustati eraldada aga hoolimata esitatud suurematest soovidest vaid 40 tundi. Määruses kinnitati, et

⁴⁰⁹ Samas, l 70–71p.

⁴¹⁰ П. Бушик. Очерк развития школьного исторического образования в СССР, с 424–427.

⁴¹¹ Samas, с 425.

⁴¹² Parteipropaganda ülesandeist tänapäeva tingimustes. NLKP KK otsus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

⁴¹³ Ajaloo õpetamine kasvatagu õpilasi ideeliselt. // Nõukogude Õpetaja. 1960, 22. oktoober.

⁴¹⁴ ERAF 1–198–46.

⁴¹⁵ EAA 5311–28–74, l 2–6.

marksistlik-leninliku maailmavaate kujundamisel peab otsustavalt tõusma ajaloo õpetamise kasvatuslik osatähtsus.

Ajaloo õpetamise põhiliseks ülesandeks pidi olema noorsoo kasvatamine ideelisuse ja kommunistliku moraali vaimus, sisendades leppimatust kodanliku ideoloogia vastu, nõukogude patriotismi ja proletaarse internatsionalismi süvendamine, õpilaste ettevalmistamine aktiivseteks ühiskonnaliikmeteks. Neljanda klassi ajalookursuse episoodilised jutustused NSV Liidu ajaloost pidid äratama huvi NSV Liidu ajaloost vastu. Samuti pidi ajaloo õpetamine *teravalt ja põhimõttekindlalt paljastama kodanlik-natsionalistlikke kontseptsioone* Eesti ajaloo küsimustes, kasvatama *poliitilist valvsust* ja nõukogude rahvaste sõpruse ja vendluse *ülevat tunnet*. Keskkooli ajalookursuse ülesanne oli kujundada arusaamist ühiskonna arenemise seaduspärasustest ja kujundada veendumust kapitalismi hukkamise ja kommunismi võidu paratamatusest.⁴¹⁶ Seega määras EKP Keskkomitee kindlaks nii ajalooprogrammide kui ajalooõpikute sisu, mida järgnevalt täpselt järgiti.

Programmide ja õpikute küsimusega hakkas alates 1959. aastast süstemaatilisel tegelema ka haridusministeeriumi ajaloo ainekomisjon.⁴¹⁷ Allan Liimi sõnul arutati aastatel 1959–1960 ainekomisjoni koosolekutel põhjalikult erinevate klasside ajalooprogramme, kaasates ajalooõpetajaid laiemaltki. Paraku polnud ajaloo ainekomisjonil suurt sõnaõigust.⁴¹⁸

Uutele ajalooprogrammidele üleminek algas 1959/1960. õppeaastal, kui katseliselt õpetati uute programmide järgi neljandas ja viiendas klassis. Suuremaid muutusi tehti neljandas klassis, kus senine NSV Liidu ajaloo süstemaatiline elementaarkursus asendati jutustustest koosneva NSV Liidu ajaloo episoodilise kursusega, millest 50% võis olla liiduvabariigi ajalugu.⁴¹⁹

Eesti ajalugu oli ette nähtud 40 tundi. Hillar Palametsa sõnul õpetati Eesti ajalugu nõ varjatult veel NSV Liidu ajaloo kursuse teiste teemade, näiteks Liivi sõja ja Põhjasõja juures, mis toimusid suures osas Eesti aladel. Samuti käsitleti pärisorjuse kaotamist Venemaal, millele eelnes ülevaade pärisorjuse kaotamisest Balti kubermangudes.⁴²⁰

Katseliselt rakendati uut ajalooprogrammi 1960/1961. õppeaastal Võru rajoonis, kuna seal kehtestati (esimese rajoonina Eestis) üldine 8-klassiline koolikohustus.⁴²¹ Seoses sellega otsustas Võru Rajooni Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee haridusosakond EKP Võru Rajoonikomitee algatusel teha 8-klassilise kooli õppeprogrammides muudatusi. Ajaloos vähendati seitsmenda

⁴¹⁶ Vt lähemalt: 2.3.2. Ajalooõpikud.

⁴¹⁷ L. Levald. Ülevaade vabariikliku ajalookomisjoni tegevusest. // Eesti NSV ajaloo käsitlemisest NSV Liidu ajaloo üldkursuses. Koostanud S. Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1968, lk 86.

⁴¹⁸ Intervjuu Allan Liimiga. 14. 02. 2005.

⁴¹⁹ Samas, l 180.

⁴²⁰ Intervjuu Hillar Palametsaga. 31. 01. 2005.

⁴²¹ ERA R-14-4-273, l 83.

klassi kursuses keskaja tunde 66-lt 15-le ja lisati 51 tundi NSV Liidu ajalugu; 8. klassi kursuses õpetati varasema 66 tunni uusaja asemel 66 tundi NSV Liidu ajalugu.⁴²²

Kokku õpetati 1964/1965. õppeaastal ajalugu 800 tundi linnakoolides ja 788 tundi maakoolides,⁴²³ millest NSV Liidu ajaloole (sh Eesti NSV ajalugu) kuulus linnakoolides 333 tundi ehk 41,6% mahust, maakoolides 330 tundi ehk 41,9% mahust. Seega oli NSV Liidu ajaloo osa võrreldes 1958–1959 koolireformi eelse ajaga umbes 4% võrra ja 1953. aastaga umbes 7% võrra vähenenud, kuid hõlmas ikkagi programmist väga suure osa.

2.3.2. Ajalooõpetusele esitatavate ideoloogiliste nõuete tugevnemine 1960–1965

NLKP Keskkomitee otsus *Parteipropaganda ülesandeist tänapäeva tingimustes* 9. jaanuarist 1960 mõjutas järgnevalt ajaloo õpetamisele esitatavaid ideoloogilisi nõudeid.⁴²⁴ Sellest määrusest peaaegu sõna-sõnalt juhindudes jagas Eesti ajalooõpetajatele juhiseid tollane Tartu 2. Keskkooli ajalooõpetaja ning TRÜ aspirant Hillar Palamets,⁴²⁵ kes põhjendab seda kehtiva nõudega jutustada juhise alguses ümber direktiivorganite määrust selle tutvustamiseks.⁴²⁶

Juhises selgitati, et ajaloo tundmine peab aitama õpilasel õigesti aru saada Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei poliitikast, peab kasvatama soovi ja tahet olla aktiivne võitleja Kommunistliku Partei *suure ürituse* eest. Ajaloo tundides tehtava ideoloogilise kasvatustöö parandamiseks kommunistlike veendumuste kujundamisel nõudis Palamets ajalooõpetajatelt keskse ülesandena ateistlikku kasvatustööd vastavate Eesti NSV ja õpilaste kodurajooni näidete põhjal. Olulised olid rahvaste sõpruse (eesti ja vene rahva sõpruse) ja internatsionalismi ja rahvusvahelise proletariaadi koostöö vajalikkuse õpetamine. Palamets nimetas Eestit sotsialismi ja kapitalismi vahelise võitluse eesliiniks, mistõttu ei tohtivat alahinnata kodanlike ideede ja välismaise propaganda mõju noortele.

Ajaloo õpetuse kaudu tehtava ideelise kasvatustöö üldpõhimõtteid rõhutati *Nõukogude Õpetaja*⁴²⁷ ja *Nõukogude Kooli*⁴²⁸ veergudel. Eesti ajaloo õpetamises

⁴²² Samas

⁴²³ Kaheksaklassilise kooli programmid 1963/64. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963; Keskkooli programmid 1964/65. õppeaastaks. IX–XI klass. Ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964, lk 19.

⁴²⁴ Parteipropaganda ülesandeist tänapäeva tingimustes. NLKP KK otsus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

⁴²⁵ H. Palamets. Ideoloogilisest kasvatuses ajaloo õpetamisel. // Rahva Hääl. 1960, 30. september.

⁴²⁶ Intervjuu Hillar Palametsaga. 31. 01. 2005.

⁴²⁷ Ajaloo õpetamine kasvatuks õpilasi ideeliselt. // Nõukogude Õpetaja. 1960, 22. oktoober.

⁴²⁸ Kõrgemale ajaloo õpetamise tase. // Nõukogude Kool. 1960, 11, lk 802–805.

tuli paljastada kodanlik-natsionalistlikke kontseptsioone ja kasvatada õpilastes poliitilist valvsust.⁴²⁹ Ajalootunnis tuli suurendada ateistlikku kasvatustööd. Ajaloo õpetamise ideeline tase olenevat aga eelkõige ajalooõpetaja ideelistest veendumustest, teoreetilisest ettevalmistusest ja pedagoogilisest meisterlikkusest.⁴³⁰ Ideoloogiatöö kaaluvaks osaks peetigi õpetaja elavat ja emotsionaalset esinemist.⁴³¹

Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi eesti keele, kirjanduse ja ajaloo sektoris koostati samuti ajalootundides tehtava ideoloogilise kasvatustöö juhiseid. Selle asutuse suunistes mindi veelgi emotsionaalsemaks, soovitudes kujundada õpilastes armastust Lenini ja NLKP vastu, kujundada neis ajalooõpetuse kaudu kommunistlikke iseloomujooni jm.⁴³²

NLKP uues programmis 1961. aastast juhiti veelgi enam tähelepanu vajadusele tõsta ajalooõpetamise taset koolis, et õpilasi tõhusamalt kommunistlikult kasvatada. Aastatel 1960–1961 avaldati Eesti ajakirjanduses neist parteidokumentidest inspireerituna rohkesti metoodilisi artikleid erinevate ajaloo teemade ideoloogiliseks käsitlemiseks: ajalooteadlane Juhan Kahk õpetas kommunistlikku kasvatust talurahvateemade kaudu,⁴³³ ajaloometoodik Laine Levald⁴³⁴ ja ajalooõpetajad J. Kabonen⁴³⁵ ja Ellen Kuum⁴³⁶ andsid internatsionalismi alast nõu.

Ateism oli samuti ajalooõpetamises väga olulisel kohal. Nii näiteks eraldati 1961. aastal ajalooõpetajatele Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudi poolt korraldatud täienduskursustel metoodika kursuse teemadest kõige enam aega ateistlikule kasvatustööle ajalootundides.⁴³⁷ Ateistliku kasvatustöö tugevdamist nõuti 1960. aastate esimesel poolel ka üleliidulises ajalooõpetajatele mõeldud metoodilises kirjanduses, mida siinsed metoodikud (näiteks Laine Levald) eestikeelses ajakirjanduses vahendasid.⁴³⁸ Aime Õngo õpetas ateistliku kasvatustöö tegemist keskkooli ajalootundides.⁴³⁹ Ilmus teisigi ateistliku kasvatustöö juhendeid.⁴⁴⁰

⁴²⁹ Samas, lk 804.

⁴³⁰ Samas

⁴³¹ Samas

⁴³² Probleeme ja teemasid pedagoogiliseks uurimistööks. Toimetanud E. Koemets. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1960, lk 33.

⁴³³ J. Kahk. Kuidas kasutada talurahvarahutuste teemat ideoloogiliseks kasvatustööks ajaloo tundides. // Nõukogude Kool. 1960, 11, lk 813–819.

⁴³⁴ L. Levald. Proletaarse internatsionalismi kasvatamise võimalusi ajalootundides. // Nõukogude Kool. 1961, 3, lk 191–197.

⁴³⁵ I. Kabonen. Proletaarse internatsionalismi kasvatamine 8. klassi uusaja tundides. // Nõukogude Õpetaja. 1961, 16. september.

⁴³⁶ E. Kuum. Rahvaste sõpruse kasvatamisest NSV Liidu ajaloo õpetamisel. // Nõukogude Õpetaja. 1961, 18. veebruar.

⁴³⁷ EAA, 5311–28–74, l 23.

⁴³⁸ L. Levald. Hea ja kasulik mõttevahetus. // Nõukogude Õpetaja. 1965, 9. jaanuar.

⁴³⁹ A. Õngo. Teaduslik-ateistlikust kasvatustööst keskkooli ajalootundides. Tallinn: Eesti NSV Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut, 1960.

⁴⁴⁰ Ateisti käsiraamat. Toimetanud S. I. Kovaljov. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.

1960. aastate algusest alates hakati eraldi nõudma NLKP kongresside materjalide tutvustamist koolis. Parteidokumentidest kinnipidamist kontrollis haridusministeerium. Näiteks võttis haridusministeeriumi kolleegium 25. aprillil 1962 vastu *otsuse NLKP XXII kongressi materjalide ja partei programmi õpetamisest koolis*.⁴⁴¹ Järgnevalt kohustas Eesti NSV Haridusministeeriumi kolleegium haridusosakondade juhatajaid ja koolidirektoreid pöörama pidevat tähelepanu XXII kongressile (toimus 1961) ja parteidokumentidele ning tegema vastavat propagandat ka lapsevanemate seas.

1960. aastate algusest nõuti kommunistliku kasvatuseteostamist ajalootundide kõrval ajaloolases klassi- ja koolivälises töös. 1961. aasta alguses avaldati Eesti NSV Haridusministeeriumi vastav juhend.⁴⁴² Selle kohaselt tuli teha kommunistlikku kasvatustööd näiteks ajaloo- ja ühiskonnateaduste ringides järgmistes suundades: *eesti ja vene rahva sõprus, Kommunistliku Noorsooühingu ajalugu, kiriku ja usumeeste osa meie ajaloos*. Neist keerukamaks peeti ateismi propagandat, mis olevat tõhus vaid siis, kui see puhastab inimest sisemiselt ja ei piirdu ainult välise vormiga. Soovitati kasutada endiste usklike jutustusi. Haridusminister Eisen pidas kodu-uurimist samuti tähtsaks kommunistliku kasvatuseteguriks, kui seda õigesti teha. Eisen toonitas, et sageli võivat hea algatus anda negatiivseid tagajärgi, kui seda õigesti ei mõisteta, parteiliselt ei suunata.⁴⁴³

Haridusminister pidas silmas eeskätt nõukoguliku tänapäeva ja ümbruse uurimist. Samu põhimõtteid järgiti õpetajatele korraldatavatel kodu-uurimise seminaridel.⁴⁴⁴ Rõhutati, et õpetaja kannab täielikku vastutust selle eest, et mälestuste kogumise aktsioon aitaks kaasa õpilaste kommunistlikule kasvatamisele.

Ajalooõpetuse ideoloogilisi nõudeid arutati ajakirjanduseski, kaasates nii kohalikke haridustöötajaid kui õpetajaid ja metoodikuid. 1962. aasta aprillist septembrini korraldati Võru rajooni ajalehes *Tööraha Elu* ajaloo õpetamise puuduste ja ülesannete alane arutelu. Võru haridusosakonna koolide inspektor I. Nilk jäi ajalooõpetuse ideoloogilise tasemega rahule ainult Vastseliina Keskkoolis (ajalooõpetaja L. Toots), Antsla Keskkoolis (Karl ja Maimu Veri), Kolepi 8-klassilises Koolis (H. Israel). Eraldi kiitis ta Võru Keskkooli õpetajat A. Zarutskajat, kes ainsana rajooni 75 koolist juhatas ühiskonnateaduste ringi.⁴⁴⁵ Teistele eeskujuks seatud K. Veri ja A. Zarutskaja võtsidki ajalehe veergudel sõna, püüdes kolleege oma kogemustele ja parteidokumentidele tuginedes innustada ajaloo tundides kommunistlikku kasvatust teostama.⁴⁴⁶ Mõttevahetuse

⁴⁴¹ ERA R-14-4-276, l 95-97.

⁴⁴² ENSV Haridusministeeriumi juhend ajaloolase klassi- ja koolivälise töö korraldamise kohta koolis. // Nõukogude Õpetaja. 1961, 14. jaanuar.

⁴⁴³ ERAF 1-4-2685, l 84.

⁴⁴⁴ ERA R-14-4-276, l 81-82.

⁴⁴⁵ J. Nilk. Minevik saagu tuleviku ehitajaile arusaadavaks. // Tööraha Elu. 1962, 5. juuli.

⁴⁴⁶ K. Veri. Ajaloo õpetamisest. Ei saa kuidagi nõustuda. // Tööraha Elu. 1962, 28. aprill; A. Zarutskaja. Partei programmile tuginedes. // Tööraha Elu. 1962, 21. juuni.

lõpetas Hillar Palamets Tartu Riiklikust Ülikoolist omapoolsete meetodiliste nõuannetega.⁴⁴⁷ Muuhulgas juhtis ta tähelepanu koduloolise materjali rikkalikele võimalustele nõukogude patriotismi, ateismi jt nõukogude inimese omaduste kasvatamiseks, hoiatades aga ka koduloolise materjali ebaõige kasutamise tagajärgede eest.

EKP Keskkomitee ideoloogiasekretär Leonid Lentsman sõnastas ajaloo õpetamise eesmärgid kokkuvõtlikult nii: *Ajalooõpetaja ülesanne on õpilast mitte faktide ja sündmuste hulgaga üle koormata, vaid ajalooliste sündmuste ja faktide alusel esile tõsta ajaloo arenemist mõjutavad ja määravad peamised tegurid, sest sel viisil viib õpetaja õpilase samm-sammult selle mõistmisele, miks ekspluateerimisele rajatud kapitalistliku ühiskonnakorra hukkumine ja kommunismi võit kogu maailmas on paratamatu.*⁴⁴⁸

2.3.3. Ajalooõpikud

Uute ajalooprogrammide tõttu vajati uusi ajalooõpikuid. 1960. aastate esimene pool oli sellel alal kogu NSV Liidus küllaltki viljakas. Vladimir Jesakov, tuntud nõukogude aegne pedagoogikategelane ja ajalooõpikute autor valgustab hiljutises uurimuses oma kogemustest lähtudes ajalooõpikute kirjutamist NSV Liidus alates 1950. aastate lõpust.⁴⁴⁹ Ta nimetab, et ajalooõpikud kujundasid oluliselt ajalooteadvust. Pärast XX kongressi oli vaja ajaloo ülevaatamist, kuigi ajalooõpikute muutmise vajadusest hakati kõnelema kohe pärast Stalini surma. NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu kohustasid Vene NFSV Haridusministeeriumi koostama konkursi korras uued ajalooõpikud ja tegema teiste liiduvabariikide haridusministeeriumidele ülesandeks välja anda oma ajalooõpikud. Jesakovi sõnul pole seni õnnestunud Venemaal selgitada tollaste konkurside toimumist ja autorite osalemist. Ta märgib veel, et parteiorganite otsuseta polevat võinud ükski ajaloolane hakata kirjutama kooli ajalooõpikuid.⁴⁵⁰

Liiduvabariikide haridusministeeriumidele anti formaalne õigus avaldada ajalooõpikuid, mis pidid vastama üleliidulistele ettekirjutustele. Vähimgi eemaldumine määratud kontseptsioonist viis süüdistusteni natsionalismis. Üks selline oli 1962. aastal ilmunud õpik NSV Liidu ajaloost keskkooli vanematele klassidele (koostaja M. P. Kim), mis tuli ümber töötada.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ H. Palamets. Mõttevahetuse lõpuks. // Tööraha Elu. 1962, 30. august ja 1. september.

⁴⁴⁸ L. Lentsman. Kommunistliku ideelisuse kasvatamine on meie peamine ülesanne. // Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Koostanud G. Sarri. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 16.

⁴⁴⁹ В. Есаков. Между социальным заказом и профессиональной историографией, с 47–66.

⁴⁵⁰ Samas

⁴⁵¹ Samas

Uue NSV Liidu ajaloo õpiku keskkoolile (venekeelses variandis 9.–10. klassile) koostasid P. P. Jepifanov ja I. A. Fedossov. Tõenäoliselt küsis Vene NFSV Haridusministeerium kõikide liiduvabariikide haridusministeeriumitelt selle õpiku maketi kohta seisukohavõtte. Eestis kirjutati raamatule 1963. aasta juunis kolm retsensiooni.⁴⁵² Eelmise NSV Liidu ajaloo õpiku keelustamisel oli oma osa natsionalismi süüdistustel. Nii võib järeldada, et mainitud retsensendid pidid olema piisavalt usaldusväärsed.

Nad tegid rohkesti märkusi õpiku Eesti ajalooga seonduvate osade kohta. Võimalik, et liiduvabariikidest küsitud retsensioonide eesmärk oligi hankida eelkõige hinnanguid kohaliku ajaloo käsitluste kohta, vältimaks järjekordseid *libastumisi*. Hillar Palamets polnud rahul, et lätlaste esivanemateks nimetatakse ainult liivlasi, kui nendeks olevat ka latgalid, semgalid jt.⁴⁵³ Ta tegi veel mitmeid parandusi. Näiteks kritiseeris ta Liivi orduriigi kirjeldust, väites, et tegelikult ei võtnud mõisnikud talupoegade vara massiliselt ära ning luges liialdatuks kohaliku elanikkonna saksastamise väidet, mis toimus alles 19. sajandi teisel poolel. Samuti pidas ta lubamatuks Tartu Ülikooli taasavamise mainimata jätmist 19. sajandi esimesel poolel Venemaa ülikoolide teema käsitluse juures.

EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi direktor Aleksander Panksejev märkis, et õpikus märgitavat küll Jurjevi linna asutamist, kuid ei nimetata selle kohal varem asunud muistset eestlaste linnust Tarbatut. Ta pidas ekslikuks Jäälahingu puhul märget, nagu langenuks seal mitusada rüütli, lisades, et ilmselt liideti neile sel juhul ka langenud lihtsõjamehed juurde. Ta tõi välja teisigi vigu, nimetades õpikut kuivaks ja konspektiivseks. Ka kolmandas retsensioonis peetakse õpikut liiga mahukaks ja stiililt halvaks sarnaselt eelmiste NSV Liidu ajaloo õpikutega.⁴⁵⁴ Eriti rahulolematu oli retsensent⁴⁵⁵ kultuuriküsimuste igava esitamise osas.

Tehtud ettepanekud võinuksid nimetatud õpikut mõnevõrra objektiivsemaks muuta, kuid 1964. aastal ilmunud õpikus⁴⁵⁶ neid siiski praktiliselt ei arvestatud. Nii kirjutati endiselt, et Liivi orduriigis olevat feodaalid ekspluateerinud eesti ja läti talupoegi kõige julmema viisil, alandanud nende rahvuslikku väärikust ja kultuuri,⁴⁵⁷ Tartu Ülikooli taasavamist ja muistset eestlaste linnust Tarbatut ei mainitud jne. Ainsa parandusena jäeti märkimata Jäälahingus langenud rüütlite arv.⁴⁵⁸

⁴⁵² ERA R-14-4-1930, l 3–8.

⁴⁵³ Samas, l 3.

⁴⁵⁴ Samas, l 7–8p.

⁴⁵⁵ Retsensendi nimi ei ole loetav.

⁴⁵⁶ P. Jepifanov, I. Fedossov. NSV Liidu ajalugu. Käsiraamat IX–X klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964.

⁴⁵⁷ Samas, lk 86.

⁴⁵⁸ Samas, lk 60.

Vendrovskaja märgib, et 1960. aastatel koostati uut tüüpi ajalooõpikud (autorid F. P. Korovkin, G. M. Donskoi ja E. V. Agibalova).⁴⁵⁹ Ajalooõpik ole- vat saanud ajaloolise mõtlemise arendamise vahendiks. Tegelikult jäid tsent- raalselt koostatud ajalooõpikud materjali esituselt ebahuvitavaks, järgides täp- selt ideoloogilisi nõudeid. Neis väljendati nõukogude seisukohti ja hinnanguid ajaloole.

Eestis ilmusid 1950. aastate lõpul ja 1960. aastate algul kaks ajalooõpikut: Tartu Riikliku Ülikooli ajaloolaste poolt koostatud keskkooli Eesti NSV ajaloo õpik ja aspirant Hillar Palametsa koostatud neljanda klassi algkursuse õpik.⁴⁶⁰ Keskkooli ajalooõpiku koostamine toimus pikema aja jooksul ning tugeva kont- rolli all. EKP X kongressil 1958. aasta jaanuaris kritiseeris Gustav Naan Karl Siilivase poolt koostatavat ajalooõpikut *väärade ja kahjulike* seisukohtade tõttu, jättes neid lähemalt nimetamata.⁴⁶¹ Ka haridusministeeriumi parteikoosolekul 3. märtsil 1958 nimetati selles esinevaid tõsiseid ideoloogilisi vigu, küll neid lähemalt selgitamata.⁴⁶² Õpik ilmus 1959. aastal. Võrreldes Nigol Andreseni poolt õpiku maketile 1957. aasta kevadel tehtud märkusi⁴⁶³ ilmunud õpikuga, oli sel- les teatavaid muutusi. Etteheited puudutasid kahte suuremat teemat.

Nigol Andresen nõudis Eesti ajaloos EKP osatähtsuse veelgi suuremat rõ- hutamist. Näiteks heitis ta õpikule ette EKP vigade toonitamist 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu puhul.⁴⁶⁴ Trükiväljaandes pehmendati hinnangut EKP tege- vusele ja lisati selgitus nimetatud ülestõusust kui oma aja Euroopa kõige julge- mast ja otsustavamast tööliste väljaastumisest.⁴⁶⁵ Põhjalikumalt analüüsis Nigol Andresen kultuuriteemat. Tehtud ettepanekutest arvestati üksikuid: Eesti Vaba- riigi kultuuri käsitle juures kõrvaldati soovitatavate kirjanike seast Hugo Raudsepa nimi, kelle loomingus olevat olnud demokraatlikke tendentse vähe⁴⁶⁶ ning lisati graafikute nimekirja Günther Reindorff, kes väärivat tähelepanu. Põ- hiliselt jäid aga Andreseni kultuurialased nõuanded arvestamata: Hans Kruusi ei nimetatud Eesti Vabariigi nimeka ajaloolasena, Eesti NSV kultuuri puhul ei li- satud tõlkijatena August Sanga ja Betti Alverit. Samuti ei kõrvaldatud August Jakobsoni nime, kelle puhul Andresen ei teadnud, mida Jakobson loominguliselt tegi.⁴⁶⁷ August Jakobsoni kultuuriloolise panuse hindamisel ilmnis selgelt Nigol Andreseni isiklik kibestumine — sai ju varasem Jakobsoni näidendi *Elu*

⁴⁵⁹ Р. Б. Вендровская. Становление и развитие исторического образования в советской школе, с 62–63.

⁴⁶⁰ H. Palamets. Jutustusi kodumaa ajaloost. Õpik-lugemik IV klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

⁴⁶¹ Eestimaa Kommunistliku Partei X kongress. // Rahva Hääl. 1958, 31. jaanuar.

⁴⁶² ERAF 61–11–5, l 5.

⁴⁶³ KM EKLA f 311, m 43:12, l 2–11.

⁴⁶⁴ Samas, l 3.

⁴⁶⁵ Eesti NSV ajalugu keskkooli IX–XI klassile. Toimetanud Karl Siilivask. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1959, lk 181.

⁴⁶⁶ KM EKLA f 311, m 43:12, l 2–11.

⁴⁶⁷ Samas

tsitadellis kritiseerimine tema vastastele kaalukaks argumendiks, kui Andresen 1950. aastal kodanlikus natsionalismis süüdistatuna vangistati.

See õpik oli nii oluline, et haridusministeerium palus ajalooõpetajatelt tagasisidet õpiku kohta.⁴⁶⁸ Ainult Paide rajooni ajalooõpetajad andsid õpikule negatiivse hinnangu, märkides: *Üldmulje õpikust praegusel kujul on niisugune, et see on suure kiirusega koostatud, ilma põhjaliku süvenemiseta materjalisse.*⁴⁶⁹

Teiste rajoonide ajalooõpetajad tõid välja küll puudusi, kuid jäid üldjoontes õpikuga rahule. Ajalooõpetajad soovitasid Eesti ajaloo õpikut täiendada materjaliga ELKNÜ ajaloost ja 1920. aasta Tartu rahulepingu tingimustega. Soovitati rohkem kirjutada kultuuriloo olustikulisest ainest, lisada illustratsioone. Kritiseariti õpikus vähe põhjendatud seisukohti. Eestlaste päritolu, reformatsiooni, vapside ja tööerakondlaste teemade käsitlusi peeti ebaselgeks, Eesti Vabariigi aegse majanduse analüüsi nõrgaks ja klassivaenlaste (sh kirik) paljastamist eba-veenvaks jne. Ette heideti õpiku kuiva ja igavat stiili, seda eriti hilisema perioodi puhul. Ainult Tartu linna õpetajad pidasid õpiku esituslaadi huvitavaks.

Tartus toimunud ajalooõpetajate nõupidamisel 24.–26. märtsil 1960 otsustati, et õpik on sobiv endiste programmide alusel töötavatele koolidele. Reorganiseeritud koolidele see ei sobivat. Sooviti uusi õpikuid ja olemasoleva ümber-töötamist eraldi üldhariduskooli esimesele ja teisele astmele. Samuti taotleti Eesti materjali sisselülitamist NSV Liidu ajaloo esimese astme õpikusse, aga teisele astmele eraldi õpikut Eesti NSV ajaloost.

1960. aastate esimesel poolel toimusid rajoonides arutelud seoses keskkooli Eesti ajaloo õpiku ja Hillar Palametsa neljanda klassi õpiku⁴⁷⁰ ilmunisega. 1957. aasta augustis esitas Eesti NSV Haridusministeerium Eesti Riiklikule Kirjastusele kirjastamiseks 1958/1959. õppeaastal vajaminevate õpikute nimekirjas Eesti NSV Teaduste Akadeemia vanemteaduri Leida Loone koostatud neljanda klassi ajaloo lugemiku.⁴⁷¹ Haridusminister Voldemar Oja hinnangul esitati selles valitud peatükke kodumaa ajaloost kirjandusliku lugemise meetodi alusel. Haridusminister märkis, et lugemiku asemel tuleb kirjutada õpik, mis pakub materjali peamiselt Eesti ajaloost. Leida Loone kirjutatud ajaloolugemik ei osutunud sobivaks ning uue neljanda klassi õpiku koostamisele asus Hillar Palamets.

Vastavalt üleliidulistele ettekirjutustele võis sellises raamatus oma liiduvabariigi ajalugu hõlmata temaatiliselt 50% mahust, sama palju pidi käsitlema pärast 1917. aastat toimunud ajaloosündmusi. Seega lubati Eesti vanemale ajaloole 25% kogu õppeajast ehk 15–16 ajalootundi, vastavalt sellele sama arv lugemispalu.⁴⁷² Nimetatud õpik ilmus 1960. aastal. Eesti Riiklikule Kirjastusele kirjutati

⁴⁶⁸ EAA 5311–28–73, l 51–61.

⁴⁶⁹ Samas, l 52.

⁴⁷⁰ H. Palamets. *Jutustusi kodumaa ajaloost. Õpik-lugemik IV klassile*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.

⁴⁷¹ ERA 1589–13–40, l 154.

⁴⁷² Intervjuu Hillar Palametsaga. 31.01.2000.

kaks eestikeelset ning üks venekeelne retsensioon õpiku venekeelsele väljaandele.

Endel Sõgeli (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandussektori juhataja) arvamus erines kardinaalselt teistest kirjutistest. Tema arvates oli sellel kiiruga välja antud katseõpikul palju puudusi. Ta süüdistas materjali ebapiisavat kasutatust ateistlikuks kasvatustööks. Näiteks märkis ta, et Mahtra ülestõusu käsitlemisel pole kasutatud võimalusi viha kasvatamiseks pastorite ja usu vastu. Sõgel soovitas Kreutzwaldi ja Jakobsoni usuvastase võitluse käsitlemist jne. Järgmisena polnud Sõgeli arvates õpikus küllaldaselt mõeldud rahvaste sõpruse kasvatamise peale. Ta pidas vajalikuks Põhjasõja teema juures kõnelda talupoegade otsesest soovist saada Vene võimu alla, F. R. Kreutzwaldi ja C. R. Jakobsoni puhul veelgi enam rõhutada vene — eesti rahva sõprust. *Peatiikis Nõukogudemaa vabastamise eest* heitis ta ette liigset kesken-dumist Eesti Laskurkorpusele, sest ei tohtivat jääda vale mulje, nagu oleks ainult see Eesti vabastanud. Sõgeli meelest halvustati liiga vähe eesti kodanlust, keda olevat kohati isegi ülehinnatud. Näiteks ei jäänud ta rahule sellega, et Nõukogude võimu esimeste sammude teema juures olevat sisuliselt mööda mindud eesti kodanluse *mustast* osast. Viimase põhietteheitena polnud Sõgeli meelest kommunistide osa Eesti ajaloois piisavalt esile toodud. Sõgeli arvates oli vähe õnnestunud teema *Eesti tööliste relvastatud võitlus* (1. detsember 1924), mis olevat väheemotsionaalne ning jätvat mulje, nagu olnuks see käputäie inimeste võitlus, mis pidanudki ebaõnnestuma. Sõgel hindas Palametsa õpikut ideoloogiliselt vähemõjuvaks. Ta tegi ettepaneku arutada õpikut koolides ja teadusasutustes, et koostada katseõpiku asemele stabiilne õpik.⁴⁷³

Teine eestikeelne retsensioon⁴⁷⁴ oli hoopis teistsuguse tonaalsusega. Retsensent leidis, et Palametsa õpikul olevat suur õpetuslik-kasvatuslik tähtsus, mis panevat aluse õpilaste õigele maailmamõistmisele. Retsensent tegi leebeid, peamiselt sõnastuslikke parandusi: nimetada taksoauto ZIM lihtsalt taksoautoks, peksukaristus ihunuhtluseks, Läänemeri Balti mereks jne. Sisulise märkusena esitas ta Saaremaa ülestõusu ajal kodanluse poolt hukatud liiga suure inimeste arvu (2000).⁴⁷⁵

Palametsa õpiku venekeelne retsensioon⁴⁷⁶ kiitis õpikut, jäädes eriti rahule eesti ja vene sõpruse õnnestunud esitusega. Mõnede sisuliste puudustena esitati dekabristide ülestõusu väljajäämist ja esimestele eestikeelsetele ajalehtedele ning Faehlmannile-Kreutzwaldile-Jakobsonile pühendatud liigne tähelepanu.⁴⁷⁷

Hillar Palametsa kirjutatud neljanda klassi ajalooõpik vastas väga täpselt ideoloogilistele nõuetele. Õpiku kandvateks ideedeks oli demonstreerida vene rahva kangelaslikkust, õigustada Venemaa (Nõukogude Liidu) vallutusi,

⁴⁷³ ERA 1589–13–81, I 82–97.

⁴⁷⁴ Retsensendi nimi ei ole loetav.

⁴⁷⁵ ERA R-1589–13–81, I 98–105.

⁴⁷⁶ Retsensendi nimi puudub.

⁴⁷⁷ ERA R-1589–13–81, I 176–182.

selgitada selle riigi koosseisus olemise *positiivset* tähendust nii eestlaste kui kõigi teiste rahvaste jaoks ning näidata NSV Liidu majanduslikku üleolekut teistest riikidest. See ilmnes nii teksti kui kronoloogia puhul. Üksteist kõige tähtsamat aastaarvu (kokku 14) olid järgmised: 1242 — Jäälahing, 1710 — Eesti ala ühendamine Venemaaga, 1812 — Vene rahva Isamaasõda, 1870–1924 — V. I. Lenini eluaastad, 1905 — Esimene Vene revolutsioon, veebruar 1917 — tsaarivalitsuse kukutamine Venemaal, oktoober 1917 — Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, 1. detsember 1924 — tööraha ülestõus Eestis, 1940 — Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis, 1941–1945 — Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda, 1959–1965 — seitsme aasta plaan.⁴⁷⁸

1964. aastal ilmus Eestis veel üks lisamaterjalina mõeldud ajaloolugemik — ajaloodoktor Juhan Kahki NSV Liidu ajaloo lugemik seitsmendale klassile.⁴⁷⁹ Sellele kirjutas arvamuse 1962. aasta märtsis Carl Robert Jakobsoni nimelise Torma 8-klassilise Kooli õpetaja Ants Viigi.⁴⁸⁰ Retsensent märkis, et kuna Netškina ja Fadejevi ajalooõpikus olevat mitmed osad kirjutatud võrdlemisi kuivalt, on tervitatav originaalse ajalooõpiku koostamine, mis aitavat muuta ajalooõpetuse efektiivsemaks ja huvitavamaks.⁴⁸¹

Tema sõnul on õpikus palju rõhku pööratud talurahva- ja töölisliikumise küsimustele, mida ta ka õigeks pidas. Ta kiitis õpikut väga hästi ja ilmekalt esitatud palade eest, mis on õpilastele jõukohased ja huvitavad. Metoodiliselt ja pedagoogiliselt käsitluselt pidas ta õpikut õigeks.⁴⁸² Lugemik oli tõepoolest huvitav ja erinevalt kasutuselolevatest üleliidulistest õpikutest lastepärasem, sest selles kasutati rohkesti põnevaid allikakatkeid (sh Liivimaa Henriku ja Bartholomeus Hoeneke kroonikad).

2.4. Stagnatsiooni algusperiood 1965–1977

2.4.1. Ajaloo õpetamise uuendamine 1960. aastate teisel poolel

1960. aastate keskpaigas muudeti taas ajaloo õpetamise korraldust. NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega 14. maist 1965 *Ajaloo õpetamise korra muutmise*st koolis asendati NSV Liidus ajaloo õpetamise kahe kontsentriiline struktuur lineaarsega. See tulenes suuresti üleminekust kohustuslikule keskharidusele.

⁴⁷⁸ H. Palamets. Jutustusi kodumaa ajaloost. Õpik-lugemik IV klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 14.

⁴⁷⁹ Käsikiri: ERA R-1589–5–273; J. Kahk. NSV Liidu ajaloo lugemik VII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964.

⁴⁸⁰ ERA R-1589–13–101, l 13–17.

⁴⁸¹ Samas, l 13–17.

⁴⁸² Samas, l 14.

Ajalooõpetuse uuendamiseks loodi NSV Liidu Haridusministeeriumi ja Vene NFSV Pedagoogika Akadeemia juurde vastav komisjon, kuhu kuulusid ajaloolased, metoodikud ja õpetajad.⁴⁸³ Komisjon otsustas loobuda kontsentrisest õppesüsteemist, tugevdada NSV Liidu ja välisriikide ajaloo õpetamise sünkroonsust. Keskkooli lõpuklassides otsustati käsitleda veelgi enam marksismi-leninismi allikaid ja parteidokumente. NSV Liidu ajaloo kursusesse kinnitati kõikides liiduvabariikides kohaliku vabariigi ajaloo õpetamine, väljaarvatud Vene NFSV-s. Säilisid erinevused selle kursuse mahu, sisu ja struktuuri osas.⁴⁸⁴

Eestis mindi 1965/1966. õppeaastal nii nagu kogu NSV Liidus üle lineaarsele ajalooõpetusele. Kahe kontsentri asemel kehtestati lineaarne süsteem, mis tähendas NSV Liidu ajaloo (ja selle raames Eesti NSV ajaloo) süsteemset kursust alates 7. klassist keskkooli lõpuni, välisriikide uus ja uusim aeg algas 8. klassist.⁴⁸⁵ Samaks jäi 4. klassi ajaloo episoodiline NSV Liidu ja Eesti ajaloo, 5. klassi vanaaja ja 6. klassi keskaja kursus. Võrreldes eelmise programmiga vähenes märgatavalt õpetuse maht: linnakoolides u 21% ehk 169 tundi vähem ja maakoolides u 20% ehk 157 tundi vähem,⁴⁸⁶ kokku jäi ajalootunde 631. Alates sellest programmist tuli ajalooõpetuse eesmärgidena kujundada eelkõige poliitilise teadvust (kapitalismi huku ja kommunismi võidu *seaduspära* mõistmist), moraaliteadvust (kommunistlikku ideelisust, sallimatust kodanliku ideoloogia vastu, lugupidamist töö vastu jms). Tähtsamateks ajalooteemadeks olid stalinismi lõpust saati Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, NSV Liidu ajaloo 1920–1930. aastad ja Suur Isamaasõda.

Järgnevatel aastatel tehti ajalooõpetamises vaid väikseid muudatusi: 1966/1967. õppeaastal tõsteti ajalootundide arvu 634-le, millest NSV Liidu ajaloo tunde oli 327 ehk 51,6% mahust,⁴⁸⁷ 1968/1969. õppeaastal vähendati tunde 630-ni,⁴⁸⁸ 1970. aastal hakati seni 10. klassis õpetatud Teist maailmasõda käsitlema 11. klassis.⁴⁸⁹

Eesti NSV Haridusministeeriumi ajalookomisjon tegi 1960. aastate teisel poolel ajaloo õpetamise korraldamisel mitmeid uuendusi. Nii toimus 1966. aasta märtsis esimene vabariiklik ajaloo-olümpiaad (rajoonides juba mõned aastad

⁴⁸³ Р. Б. Вендровская. Становление и развитие исторического образования в советской школе, с 62.

⁴⁸⁴ Samas, с 63.

⁴⁸⁵ Ajaloo ja ühiskonnaõpetuse õpikute kasutamisest 1965/66. õppeaastal. // Nõukogude Õpetaja. 1965, 31. juuli.

⁴⁸⁶ Kaheksaklassilise kooli programmid 1965/66. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Valgus, 1965.

⁴⁸⁷ Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1966/67. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Valgus, 1967.

⁴⁸⁸ Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1968/69. õppeaastaks. Tallinn: Valgus, 1968.

⁴⁸⁹ Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1970/71. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Valgus: 1970, lk 5.

varem), olles esimesi sellealaseid algatusi kogu NSV Liidus.⁴⁹⁰ Algidee pärines Lembit Andresenilt, kes 1959. aastal korraldas Tallinna 21. Keskkoolis konkursi kooli parima ajaloolase ja parimate ajalooõpetajate klassi nimele.⁴⁹¹ Ajaloo-olümpiaadide temaatika oli valdavalt seotud ideoloogiliste teemadega: 1965/1966. õppeaastal Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, 1968/1969. õppeaastal V. I. Lenini elu ja tegevus, 1970/1971. õppeaastal Karl Marx, Friedrich Engels ning Pariisi Kommune ja Eesti Tööraha Kommune, 1974/1975. õppeaastal klassivõitlus ja revolutsiooniline liikumine (sh Dekabristide ülestõus 1825, Baltimaade 1940. aasta sotsialistlik revolutsioon jm).⁴⁹² Ainsaks neutraalseks teemaks jäi 1972/1973. õppeaastal rahvaste kultuurid ja etnograafia.⁴⁹³ Tollase ajaloo ainekomisjoni liikme Allan Liimi meenutusel valisid nad temaatika ise, silmas pidades eelseisvaid tähtpäevi (Lenin 100 jne), kuna seda soovis haridusministeerium.⁴⁹⁴ Teise uuendusena avati 1966. aastal Tartu 7. Keskkoolis direktor Heino Klaasseni ja TRÜ-s ajaloo õpetamise metoodikat õpetava Hillar Palametsa algatusel nii Eesti kui kogu NSV Liidu esimene ajaloo eriklass.⁴⁹⁵ Teistes liiduvabariikides õpetati ajalugu süvendatult humanitaarklassides,⁴⁹⁶ kus õpetati lisaks ajaloo kirjandust ja kunstiajalugu.⁴⁹⁷

Eriklasse oli ainult pool tavalisest klassist, st. 16–18, mitte 36 õpilast.⁴⁹⁸ Palametsa sõnul koostas ta programmid ise, õppematerjalidest kasvasid välja kolm kultuuriloo raamatut noortele — vanaaja, keskaja ja Bütsantsi ning Araabia kalifaadi kultuurist. Ajaloo eriklasside loomine võimaldas kahtlemata suurendada ajalooõpetuse tundide arvu, sh Eesti ajaloo alal. Õpetati ka üldist kultuurilugu, kodukoha ajalugu, arheoloogiat, etnograafiat, arhiivindust, ateismi, museoloogiat.⁴⁹⁹

Kolmanda uuendusena otsustas Eesti NSV Haridusministeeriumi ajalookomisjon 1966/1967. õppeaastal hakata välja töötama soovituslikku ajaloo raudvara (põhimõisted ja aastaarvud), alustades Eesti ajalooalal. Ainekomisjoni poolt väljatöötatud projekti arutasid linnade ja rajoonide ajalooõpetajate sektsioonid,

⁴⁹⁰ A. Liim. Ajaloo-olümpiaadide metoodikast ja temaatikast. // Eesti NSV ajaloo käsitlemisest NSV Liidu ajaloo üldkursuses. Koostanud S. Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978, lk 99; L. Levald. Ülevaade vabariikliku ajalookomisjoni tegevusest. // Eesti NSV ajaloo käsitlemisest NSV Liidu ajaloo üldkursuses. Koostanud S. Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978, lk 95.

⁴⁹¹ A. Liim. Ajaloo-olümpiaadide metoodikast ja temaatikast, lk 98.

⁴⁹² Samas, lk 99–102.

⁴⁹³ Samas, lk 102.

⁴⁹⁴ Intervjuu Allan Liimiga. 21.02.2005.

⁴⁹⁵ TÜ Raamatukogu KHO 141–97, l 96. Vt lähemalt: TÜ Raamatukogu KHO 141–24.

⁴⁹⁶ TÜ Raamatukogu KHO 141–97, l 197.

⁴⁹⁷ Intervjuu Hillar Palametsaga. 14.04.2005.

⁴⁹⁸ Samas.

⁴⁹⁹ Samas.

arvamusi küsiti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudist, EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudist, TRÜ ajaloo osakonnast.⁵⁰⁰ Eesti ajaloo raudvara koostati eelkõige ideoloogilistest printsiipidest lähtudes. Nii olid selles loetletud 42-st tähtsamast Eesti ajaloo seotud isikuteks vene riigitegelased või revolutsionärid Jaroslav Tark, Vjatško, Ivan IV, Peeter I, Mihhail Kalinin; revolutsiooni- ja parteiveteranid Viktor Kingissepp, Ivan Rabtšinski, Johannes Käspert, Vilhelmine Klementi, Johannes Käbin, Valter Klauson, Aleksei Müürisepp. Sama printsiip kehtis aastaarvude puhul — näiteks tuli teada daatumeid 21. juuni 1940, 21. juuli 1940 ja 6. august 1940.⁵⁰¹ Ajaloo ainekomisjoni raudvara projektis nimetatud Eesti iseseisvuseelsete ja -aegsete tuntud poliitikute (näiteks Konstantin Päts, Johan Laidoner ja Jaan Tõnisson) nimed tsenseeriti kõrgemal-seisvate institutsioonide poolt loetelust välja.⁵⁰²

Raudvaraküsimuste vajalikkust põhjendati vajadusega sätestada põhiteadmiste miinimum, sest põhifakte tundmata polevat võimalik tänapäeva maailmas orienteeruda.⁵⁰³ Palametsa arvates pidi raudvara andma mingid orientiirid, et vältida õpilaste ülekoormamist faktidega.⁵⁰⁴

Eesti ajaloo tunde oli 1969. aastal kogu ajalookursuse raames endiselt 40.⁵⁰⁵ TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedris leiti, et seda arvu võiks tõsta 60 tunnini.⁵⁰⁶ 1969/1970. õppeaastal tundide arvu suurendatigi,⁵⁰⁷ kuigi vaid 45 tunnini. Kuna mitmetes teistes liiduvabariikides õpetati 1960. aastate lõpust 1970. aastate keskpaigani rahvuslikku ajalugu 60 ja isegi enam tundi (näiteks Leedus 70⁵⁰⁸ ja Turkmeenias 60 tundi⁵⁰⁹), viitab Eesti NSV-s oma ajaloole eraldatud tagasihoidlikum maht siinsete institutsioonide (võimalik, et otseselt EKP Keskkomitee) vastuseisule.

Kuigi ajalooõpetus seondus NSV Liidus kogu aeg ideoloogiaga, kõneldi alates 1960. aastate keskpaigast õpilaste kasvatamisest ajaloo kaudu senisest veelgi enam. Vene NFSV Pedagoogika Akadeemia töötajad P. Leibengrubi juhtimisel algatasid isegi sellekohase üleliidulise mõttevahetuse ajakirjas *Prepodavanije istorii v škole*.⁵¹⁰

⁵⁰⁰ H. Palamets. Eesti NSV ajaloo raudvarast. // Nõukogude Kool. 1968, 11, lk 823–829.

⁵⁰¹ Samas.

⁵⁰² Intervjuu Allan Liimiga. 21.02.2005.

⁵⁰³ M. Oja. Õpitulemuste kontroll ja hindamine: üldkäsitused ja meetodilised lahendused ajalooõpetuses. Tallinn, 2003, lk 54.

⁵⁰⁴ Intervjuu Hillar Palametsaga. 14.04.2005.

⁵⁰⁵ EAA 5311–28–111, l 59.

⁵⁰⁶ Samas

⁵⁰⁷ H. Palamets. Ajalookomisjoni töömailt. // Nõukogude Õpetaja. 1970, 11. juuli.

⁵⁰⁸ З. Ю. Пилкаускас. Проблемы обучения истории Литвы в общеобразовательной средней школе Литовской ССР, с 26–27.

⁵⁰⁹ А. Сопиев, А. Головкин. История республики — важное средство воспитания. // Преподавание истории в школе. 1976, 3, с 43.

⁵¹⁰ L. Levald. Hea ja kasulik mõttevahetus. // Nõukogude Õpetaja. 1965, 9. jaanuar.

Eesti ajaloo õpetamist seostati ideoloogilise kasvatusesega. Selleteemalisi juhendeid koostas Silvia Õispuu, kes tugines erinevate autorite kogemusele.⁵¹¹ Isegi neljanda klassi ajalooõpetus oli tugevasti politiseeritud: lastele tuli selgitada EKP tegevust Eesti Vabariigis, põrandaaluste tegevust, Johannes Lauristini poliitilist võitlust jm.⁵¹²

1960. aastate teisel poolel oli ajalooõpetuse kaudu tehtava ideoloogilise kasvatustöö alal olulisel kohal ateistlik kasvatustöö. Eesti NSV Haridusministeeriumi parteiorganisatsioon nõudis 1960. aastate lõpul üleliidulistest põhimõtetest lähtudes ajaloo kaudu tehtava ateistliku kasvatustöö parandamist, kuna selle taset ei peetud eesti koolides rahuldavaks.⁵¹³ 1970. aastate alguses küll ateistliku kasvatustöö rõhutamine mõnevõrra vaibus, kuid päriselt päevakorrast ei kadunud.⁵¹⁴

1960. aastate teisest poolest sai NLKP dokumentide ja marksismi-leninismi klassikute tööde käsitlemine ajalooprogrammides kohustuslikuks.⁵¹⁵ Alates NLKP XXIV kongressist 1971 ilmusid regulaarselt NSV Liidu Haridusministeeriumi juhendid kongresside materjalide tutvustamiseks koolides juba neljandast klassist.⁵¹⁶

Ajalugu tuli esitada kronoloogilises järjekorras. Õpilastes pidi kujunema arusaam ühiskonna seaduspärasest arengust, kapitalismi hukkumise ja kommunismi võidu paratamatusest, rahva kui tõeliste ajaloo aineliste ja vaimsete väärtuste loojate osast, samuti isiksuse rollist ajaloos. 1960. aastate teisel poolel tehtud uuendused jäid 1970. aastate esimesel poolel püsima.

2.4.2. Ajalooõpikud

1950. aastate lõpul koostatud uuema aja õpikud kehtisid 1970. aastate keskpaigani, mil otsustati koostada keskkoolile uued vastava perioodi õpikud.⁵¹⁷ V. Jesakovi, ühe tollase ajalooõpikute autori meenutusel määras üleliiduliste

⁵¹¹ Ideeline kasvatus ajaloo õpetamisel: meetodilised juhendid. Koostanud S. Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978; Eesti NSV ajaloo käsitlemisest NSV Liidu ajaloo üldkursuses. Koostanud S. Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978.

⁵¹² H. Palamets. Eesti töörahva võitlus aastail 1920–1940 // Nõukogude Õpetaja. 1970, 28. märts.

⁵¹³ Haridusministeeriumis. // Nõukogude Õpetaja. 1967, 23. detsember.

⁵¹⁴ EAA 5311–28–123, l 14.

⁵¹⁵ Р. Б. Вендровская. Становление и развитие исторического образования в советской школе, с 63.

⁵¹⁶ NLKP XXIV kongressi materjalide tutvustamisest üldhariduslike koolide õpilastele. NSVL Haridusministeeriumi juhend koos ENSV Haridusministeeriumi märkustega. // Nõukogude Õpetaja. 1971, 24. aprill.

⁵¹⁷ K. Jaanson. Uusima aja ajaloo õpetajaile. // Nõukogude Õpetaja. 1975, 13. detsember.

õpikute koostajad NLKP Keskkomitee kooliosakond.⁵¹⁸ 1970. aastateks nõukogude ühiskonnas väljakujunenud bürokraatliku süsteemi tõttu kujunes õpikute koostamis- ja kirjastamisprotsess väga pikaks — nii ilmus 1974. aastal alustatud uus 7.–10. (11.) klassi NSV Liidu ajaloo õpik pärast kontrollimist erinevates institutsioonides alles 1981. aastal.⁵¹⁹

Üleliiduliste ajalooõpikute koostamist juhtis NSV Liidu Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi ajaloo ja nõukogude kultuuri sektor (moodustati 1969).⁵²⁰ Üleliidulistest ajalooõpikutest töötati Laine Levaldi arvates kõige põhjalikumalt ümber F. Korovkini vanaaja õpik viiendale klassile, milles ta nägi muutusi nii tekstis kui metoodikas: põhjendamist vajavad küsimused, kordamistundideks ettenähtud materjal, rohkem materjali Vana-Egiptusele pühendatud jm.⁵²¹

Alates 1965. aastast pööratigi uutes ajalooprogrammides suuremat tähelepanu ateistlikule kasvatus tööle. Vastavalt sellele muudeti ka ajalooõpikuid, mis oli eriti märgatav 7. klassi NSV Liidu ajaloo õpikus (M. Netškina, P. Leibengrub. NSV Liidu ajaloo õpik seitsmendale klassile. Tallinn, 1967).⁵²² Ateistlikke põhimõtteid arvestati senisest enam teistegi ajaloo perioodide, sealhulgas viienda klassi vanaaja ja kuuenda klassi keskaja kursuses.⁵²³

Vastavalt NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusele 1965. aastast *Ajaloo õpetamise korra muutmisest koolis* tuli alustada ajaloo õpetamist NSV Liidu ajaloo episoodilistest jutustustest, millest ühe osa moodustas kohalik ajalugu. Eestis oli ajaloo algkursust sellises vormis õpetatud tegelikult juba 1960. aastast alates.

Kuna vastavalt NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusele 10. novembrist 1966 nõuti õpikute kvaliteedi parandamist, siis võis Eestiski sellekohaseid samme astuda. 1969. aastal ilmus Hillar Palametsa koostatud neljanda klassi ajalooõpiku uus trükk, mis oligi uue kvaliteediga ajalooõpik Eestis, olles esimene värvitrükis (illustatsioonid Väino Tõnisson) ajalooõpik Eestis.⁵²⁴ Kuigi 1960. aastatel oli ilmunud sellest mitu kordustrukki, polnud erinevates väljaannetes esimese trükiga sisuliselt erinevusi. 1969. aastal ilmunud õpikus esitatud materjali valik ja struktuur sarnanes põhiliselt õpiku 1960. aasta esmatrükiga.⁵²⁵

⁵¹⁸ В. Есаков. Между социальным заказом и профессиональной историографией, с 51.

⁵¹⁹ Samas, с 51–57.

⁵²⁰ В. Есаков. Между социальным заказом и профессиональной историографией, с 48.

⁵²¹ L. Levald. Muudatusi ajalooõpikuis. // Nõukogude Õpetaja. 1971, 21. august.

⁵²² F. Kupp. Ääremärkusi ateistlikule kasvatusesele NSV Liidu ajaloo õpetamisel 7. klassis. // Nõukogude Kool. 1967, 12, lk 897.

⁵²³ Samas, lk 900.

⁵²⁴ H. Palamets. Jutustusi kodumaa ajaloost. Tallinn: Valgus, 1969.

⁵²⁵ H. Palamets. Uus õpik-uued probleemid. // Nõukogude Õpetaja. 1969, 13. november.

Uuendusteks olid aga metoodilised täiendused. Varasemaga võrreldes suuremat rolli etendasid pildid. Palametsa sõnul pidi 2/3–3/4 teadmistest jõudma õpilaste teadvusesse illustratsioonide vahendusel.⁵²⁶ Palamets pidas illustratsioone metoodiliselt eriti oluliseks uuenduseks, kuna need andvat suure osa ajalooteadvusest ja pidavat ergutama vestlust. Ta kirjutas: *Igatahes on õpilaste, eriti poiste esialgne reageering õpiku välimuse suhtes positiivne (seda eelkõige “sõjapiltide” ja relvade kujutuste osas). Tundub, et uus õpik äratav senisest enam huvi ajaloo õppimise vastu, meelitades õpilasi kohati oma algatusel teadmisi hankima.*⁵²⁷

Kriitik Maimu Pärtelpoeg (Tallinna 21. Keskkooli ajalooõpetaja) hindas õpiku illustratsioone kõrgelt, tehes siiski mõned märkused käsikirjas leidunud piltide kohta, mida raamatu ilmumisel osaliselt arvestati. Kriitikut häiris käsikirjas peatüki *Võitlus võõraste vallutajatega* juures oleva pildi *Kaupmees, preester ja rüütel* moto *Me oleme kolm lõbusat selli, mu sõber Villi ja mina ka.*⁵²⁸ Pärtelpoega sõnul võivad õpilased antud moto ironiat valesti tõlgendades hakata pidama ajaloolisi vaenlasi lõbusateks mehikesteks, mitte aga neid vihkama. Pärtelpoeg soovitas pildi allkirjaks: *Mõõk ühes, piibel teises käes ja kasuahnus südamas.*⁵²⁹ Tõenäoliselt sai kriitik selle moto jaoks inspiratsiooni Juhan Kahki koostatud NSV Liidu ajaloo lugemikust, milles Eesti ristiusustamist käsitlev peatükk kandis pealkirja *Mõõk ühes ja rist teises käes.*⁵³⁰ Lõpptulemusena seda illustratsiooni ei avaldatud, vaid asendati skeemiga katoliku kiriku korraldusest.⁵³¹ Pärtelpoeg tegi illustratsioonide osas veel mitmeid ettepanekuid, mida samuti ei arvestatud: ta soovitas peatükis *Töölise elust ja võitlusest* asendada vabrikandi pilt kapitalisti omaga⁵³² ja jutustuse *Relvastatud ülestõus Petrogradis* ilmestamiseks lisada illustratsioon *Aurorast* öisel Neeval.⁵³³

Teise metoodilise uuendusena lisas autor iga peatüki lõppu seal esinenud tähtsamad uued sõnad. Õpiku ideoloogilise suunitlusega jäid retsensendid erinevalt esimesest trükist (1960) täiesti rahule. Pärtelpoeg kiitis näiteks nõukogude võimu kehtestamist ja kindlustamist Eestis, tuues esile peatüki *Sotsialismi loomine ja kindlustamine*, milles autor olevat arusaadavalt ja lihtsate lausetega näidanud partei poolt maale suunatud tööliste-kommunistide *abistavat* osa kolhooside rajamisel ning tunnustas 1940. aasta riigipöörde *huvitavat ja lastepärast käsitlemist.*⁵³⁴

⁵²⁶ Samas

⁵²⁷ Samas

⁵²⁸ ERA R-14-3-2419, l 81.

⁵²⁹ Samas, l 81–82.

⁵³⁰ J. Kahk. NSV Liidu ajaloo lugemik VII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964, lk 18.

⁵³¹ H. Palamets. Jutustusi kodumaa ajaloost. Tallinn: Valgus, 1969, lk 38.

⁵³² Samas, lk 124; ERA R-14-3-2419, l 83.

⁵³³ ERA R-14-3-2419, l 151–154.

⁵³⁴ Samas, l 86–87.

Õpik vastas tõesti isegi kõige uuematele ideoloogilistele rõhuasetustele. Kuna ajalooõpetuses tuli 1960. aastatest rõhutada NLKP kongresside tähendust ühiskonna arengus, siis tehti seda ka antud raamatus. Näiteks nimetati tähtsamate daatumitena NLKP XXII ja NLKP XXIII kongresside toimumist.⁵³⁵

1969. aastal ilmus veel keskkooli Eesti ajaloo õpik (autorid Karl Siilivase ja Marta Lõhmus).⁵³⁶ Autorite sõnul oli raamatus varasemaga võrreldes rohkem illustratsioone, skeeme ja diagramme.⁵³⁷ Raamatu maht oli kasvanud nõukogude perioodi arvel.⁵³⁸

2.5. Stagnatsiooni süvenemise periood 1977–1985

2.5.1. Ajalooõpetuse ideoloogiliste nõuete võimendumine

1978. aasta juunis toimus NSV Liidu Pedagoogika Akadeemias diskussioon ajalooõpetuse üle. Leiti, et ajalooõpetuses jäävat puudu *eredatest* emotsioonidest ja et ajalooõpikutes polevat isiksusi, on vaid nimed. Samuti toonitati, et õpilased peavad end tundma mitte *mõjutusobjektina*, vaid *ajaloos osalejatena*.⁵³⁹ Ajalooõpetuse kaudu tehtava ideoloogilise kasvatustöö vajalikkusest kirjutasid ajakirjanduses ka Eesti ajalooõpetajad.⁵⁴⁰

1970. aastate teisel poolel ja 1980. aastate esimesel poolel seondusid NSV Liidu üldhariduskooli ajaloo programmi muudatused eelkõige ideoloogiliste nüanssidega. Uuendusena hakati nüüd erinevalt varasemast ajast rõhutama eriti liiduvabariikide ajaloo õpetamise kaudu tehtavat kasvatustööd. 1979. aastal ilmus esimest korda venekeelne liiduvabariikide ajaloo õpetamise kogemusi käsitlev kogumik, mis pidi tõendama liiduvabariikide ajaloolist seost NSV Liiduga. Raamatut tutvustati 1980. aasta kevadel ka eestikeelses ajakirjanduses.⁵⁴¹ Kuna liiduvabariikide ajalugu pidi teenima Nõukogude Liidu ühtsuse tugevdamise eesmärki, kasvas 1980. aastate algusest Eestis siinse ajaloo õpetamise tähtsus. 1980/1981. õppeaastast rakendatud nn täiustatud ajaloo aineprogrammis oli muudetud eelkõige Eesti ajalugu käsitlevat osa.⁵⁴² Eesti ajaloo õpetamiseks oli

⁵³⁵ H. Palamets. Jutustusi kodumaa ajaloost. Tallinn: Valgus, 1969.

⁵³⁶ M. Lõhmus, K. Siilivask. Eesti NSV ajaloost: lisamaterjali IX–XI klassi NSV Liidu ajaloo kursuse juurde. Tallinn: Valgus, 1969.

⁵³⁷ K. Siilivask. Mõningaid XX sajandi Eesti NSV ajaloo õpetamise küsimusi. // Nõukogude Kool. 1969, 5, lk 396–399; M. Lõhmus. Kuidas kasutada uut Eesti NSV ajaloo õpikut keskkoolis. // Nõukogude Kool. 1969, 8, lk 613–618.

⁵³⁸ M. Lõhmus. Kuidas kasutada uut Eesti NSV ajaloo õpikut keskkoolis, lk 613–618.

⁵³⁹ S. Õispuu. Eesmärgiasetus ajalooõpetuses. // Nõukogude Kool. 1984, 12, lk 41–44.

⁵⁴⁰ V. Eksta. Tähelepanukeskmes kasvatustöö. // Nõukogude Õpetaja. 1982, 4. september.

⁵⁴¹ Raamat ajalooõpetajatele. // Nõukogude Õpetaja. 1980, 5. aprill.

⁵⁴² Õppeprogrammide ja õppemetoodilisest kirjandusest 1980/1981. õppeaastal. // Nõukogude Õpetaja. 1980, 9. august.

ette nähtud 1980. aastal 45 tundi,⁵⁴³ 1981. aastal suurendati Eesti ajaloole ette nähtud tundide arvu 55-le.⁵⁴⁴ See aeg tuli kokku hoida teiste kursuste arvelt, soovitati vältida dubleerimist.

Teise teemana kasvas 1980. aastate esimesel poolel vastavalt üleliidulistele juhenditele isikute, eriti Lenini tähtsustamine kõikides ainetes, sh ajalooõpetuses.⁵⁴⁵ NSV Liidu Haridusministeeriumi soovitude kohaselt tuli 1982. aastal täiustatud ajalooõppes Lenini elule ja tegevusele veelgi suuremat tähelepanu pöörata: näiteks tuli 4.–7. klassis õpetada Lenini elu ja tsitaate analüüsima, kaheksandas klassis tuli käsitleda süvendatult Lenini elu ja tegevust.⁵⁴⁶ Eesti NSV teeneline õpetaja Aino Juhkam koostas Lenini teema käsitlemiseks õppetundides ja koduses õppetöös iseseisva töö ülesanded ja töötas välja süsteemi Lenini teema käsitlemiseks ainetes 4.–11. klassis.⁵⁴⁷

Kolmandaks kasvas ajalooõpetuses sõjateemade käsitlemise osakaal. 1984. aasta juunis korraldasid NSV Liidu Haridusministeerium, ja NSV Liidu Pedagoogika Akadeemia üleliidulise nõupidamise ajaloo õpetamise küsimuses.⁵⁴⁸ Rõhutati vajadust suurendada Suure Isamaasõja õpetamiseks ette nähtud tunde, toonitada sotsialismi leeri mõju kasvu maailmas, tõsta õppetunni efektiivsust. Eestikeelses pedagoogilises ajakirjanduses ilmusid teemakohased tõlkekokkuvõtted üleliidulistest pedagoogilistest väljaannetest. Nii tutvustas 1983. aasta novembris ajaleht *Nõukogude Õpetaja* sama aasta maikuu ajakirjas *Prepodavanije Istorii v Škole* ilmunud Tjumeni ajalooõpetaja V. Jarkova artiklit sõjalis-patriootilise kasvatustöö kogemustest, tuues näiteid punakaartlaste kõrgest kõlbelisusest ja mehisusest Oktoobrirevolutsiooni ajal ja rõhutades, et rahvas ei pidanud enam relvastatud sõdurit kartma.⁵⁴⁹

Neljandaks püsis aktuaalsena parteipoliitika tutvustamine, et näidata NSV Liidu rahumeelset poliitikat.⁵⁵⁰ Viimasena tuleb nimetada ajalooõpetuse märgatavalt suuremat seostamist ateistliku kasvatustööga. Eesti NSV Haridusministeeriumi kolleegiumi otsusega 26. detsembrist 1984 *Ajaloo ja ühiskonna-*

⁵⁴³ S. Õispuu. Õpikoormuse normaalsuse võimalusi ajaloo õpetamisel. // *Nõukogude Kool*. 1980, 9, lk 36.

⁵⁴⁴ S. Õispuu. Ajaloo õpetamise täiustatud programmid. // *Nõukogude Õpetaja*. 1981, 14. november.

⁵⁴⁵ Käskkirjad ja juhendid koolidele. 2 (81). Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1980, lk 4–28.

⁵⁴⁶ M. Oksa. Ajalooõpetajaile augustikuu nõupidamiste eel. // *Nõukogude Õpetaja*. 1982, 21. august.

⁵⁴⁷ TAMA 20–1–1215, 1 34; Käskkirjad ja juhendid koolidele. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1982, lk 7–11.

⁵⁴⁸ M. Oksa. Üleliiduline nõupidamine ajaloo õpetamise üle. // *Nõukogude Õpetaja*. 1984, 14. juuli.

⁵⁴⁹ Õpilaste ideelis-poliitiline kasvatus ajaloo kaudu. // *Nõukogude Õpetaja*. 1983, 19. november.

⁵⁵⁰ H. Palamets. NLKP XXVI kongressi välispoliitiliste seisukohtade tutvustamisest keskkooli vanemates klassides. // *Nõukogude Kool*. 1981, 5, lk 6–9.

õpetuse osast õpilaste sotsiaalse küpsuse, nõukoguliku eluhoiaku ja maailmavaatelist veendumuste kujundamisel otsustati ajalooõpetuse kaudu tehtavat kasvatustööd järjekordselt tõhustada ja kontrollida.⁵⁵¹

Ajaloo õppeaine suurem tähtsustamine väljendus ka ajalootundide arvu suurenemises ning NSV Liidu ajaloo osakaalu tõstmises, millest annab ülevaate tabel 4.⁵⁵²

Tabel 4. Ajalootundide arv Eesti NSV üldhariduskoolides 1977–1985

Õppeaasta	NSVL % mahust		Üldajaloo tunde	% mahust	
	Ajalootunde kokku	ajaloo tunde			
1976/1977	630	320	50,8	310	49,2
1980/1981	630	320	50,8	310	49,2
1982/1983	630	329	52,2	301	47,8
1984/1985	649	348	53,6	301	46,4

Ajaloo programmi maht kasvas sel perioodil 19 tunni võrra, NSV Liidu ajaloo osakaal aga koguni 28 tunni võrra, sest üldajalugu vähendati 9 tundi.

2.5.2. Ajalooõpikud

Originaalajalooõpikutest ilmus 1983. aastal Allan Liimi ja Karl Siilivase koostatud Eesti NSV ajaloo õpik, mis vahetas välja seni kasutusel olnud Marta Lõhmuse ja Karl Siilivase õpiku.⁵⁵³ Uus õpik erines eelmisest peaasjalikult oma ülesehituse poolest. Loobuti Eesti NSV sõjajärgse ajaloo käsitlemisest viisaastakute kaupa. Kõnealune periood oli uues õpikus jaotatud kaheks: sotsialismi ülesehitamine ja kindlustamine Eesti NSV-s (1945. aastast kuni 1960. aastate keskpaigani) ja Eesti NSV arenenud sotsialismi ajajärgul (1960. aastate keskpaigast kuni kaasajani). Suurenenud oli kultuuri arengule pühendatud osa.⁵⁵⁴ Sisuliselt ja meetoodiliselt vastas õpik üleliidulistele rahvusliku ajaloo õpikute koostamise nõuetele ja ajaloo programmidele. Õige maailmavaate kujundamiseks pidid selles õpikus olema ja olidki välja toodud näiteks järgmised printsiibid:

⁵⁵¹ Käskkirjad ja juhendid koolidele. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1985, lk 3–7.

⁵⁵² Tabeli koostamise alus: Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid. Ajalugu IV–XI kl. Tallinn: Valgus, 1984; Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid. Ajalugu. Tallinn: Valgus, 1976; Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid. Ajalugu IV–XI kl. Tallinn: Valgus, 1982; Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid. Ajalugu. Tallinn: Valgus, 1980.

⁵⁵³ A. Liim, K. Siilivask. Eesti NSV ajalugu IX–XI klassile: lisamaterjali NSV Liidu ajalookursuse juurde. Toimetanud. H. Palamets. Tallinn: Valgus, 1983.

⁵⁵⁴ Intervjuu Allan Liimiga. 21.02.2005.

kohalike elanike võitlus välisvallutajatega, tööliste võitlus klassivaenlastega, sõbralikud suhted venelastega, NSV Liidu koosseisu mineku progressiivne tähtsus jms.⁵⁵⁵

Otseste programmiliste ettekirjutuste puudumisel oli siiski võimalik kirjutada Eesti ajalooost ka vabamalt, nagu tõendab Sulev Vahtre ja Helmut Piirimäe samal aastal avaldatud Eesti ajaloo fakultatiivkursuse õpik.⁵⁵⁶ See pälvis tunnustuse isegi Lääne-Euroopa ajaloolaste poolt. Nii kirjutas 1986. aastal Heinz von zur Mühlen, et selle õpiku stiil on erapooletu ja ilma paatoseta.⁵⁵⁷

2.6. Kokkuvõte

Eesti NSV-s erines ajaloo õpetamine Vene NFSV omast lühiajaliselt sõjajärgse stalinismi perioodi alguses. Nii õpetati Eesti üldhariduskoolis 1946–1948 ajalugu 660 tundi, seevastu Vene NFSV-s 817 tundi. Siinse ajalooõpetuse väiksemat mahtu saab põhjendada ilmselt õpilaste jõukohasuse printsiibiga arvestamisega.

Teiseks kasutati Vene NFSV-s lineaarset õpetust, millekohaselt ajalugu õpiti kronoloogilises järjestuses, alustades viiendas klassis vanaajast ja lõpetades keskkoolis uusima ajaga. Eestis jätkati iseseisvusajal kehtinud kahekontsentrist õpetust, mis tähendas üldajaloo ja NSV Liidu ajaloo kursuse õpetamist elementaarkursusena kuni seitsmenda klassini ning süstemaatilise kursusena keskkoolis. Kolmandaks õpetati Eestis 1948. aastani rahvuslikku ajalugu. Enamikes liiduvabariikides (väljaarvatud teadaolevalt veel, Läti ja Leedu) asendas rahvuslikku ajalugu sel ajal vene rahva ajalugu.

Erinevused said võimalikuks ühest küljest tänu ajalooprogrammide tegijate (üldkoostaja Johannes Käis, TRÜ ajalooõppejõud) soovile ja julgusele säilitada teatud määralgi ajalooõpetuses traditsioonilisi suundi. Teisest küljest aitas sellele kaasa otseste ÜK(b)P Keskkomitee ettekirjutuste puudumine ning EK(b)P Keskkomitee suhteliselt vähene kontroll programmide koostamise üle.

ÜK(b)P Keskkomitee 1948. aasta direktiividele järgnes 1940. aastate lõpus Eesti NSV-s ajaloo õpetamise ühtlustamine Vene NFSV-s kehtiva korraldusega: ajalooõpetuse maht kasvas sarnaselt Vene NFSV-ga 753 tunnini, ajalugu hakati õpetama lineaarselt ja Eesti ajaloo õpetamine lõpetati.

Stalini surmale järgnevaid liberaalsemaid olusid asuti Eestis ajaloo õpetamise muutmiseks kiiremini ära kasutama kui NSV Liidus tervikuna ning kuni 1958–1959 haridusreformini kujunes siinne ajalooõpetus taas mitmeti erinevaks. TRÜ ajaloo osakonna õppejõud alustasid 1954. aastal ettevalmistusi Eesti

⁵⁵⁵ Е. П. Лавров. Об учебниках истории союзной республики. // Преподавание истории в школе. 1983, 4, с 36.

⁵⁵⁶ S. Vahtre, H. Piirimäe. Meie kaugem minevik: fakultatiivkursuse õppematerjal Eesti NSV ajalooost vanimatest aegadest kuni XVII sajandi lõpuni. Tallinn: Valgus, 1983.

⁵⁵⁷ H. von zur Mühlen. S. Vahtre, H. Piirimäe. Meie kaugem minevik. // Zeitschrift für Otsforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa. 1986, 35, 4, S 602.

ajaloo õpetamise taastamiseks, kuigi Eesti NSV Haridusministeerium polnud seda veel toetanud. Oma ajaloo õpetamise tõttu tõsteti Eestis NSV Liidu ajaloo mahtu, mujal hoopis vähendati. Eesti NSV üldhariduskoolis sai rahvusliku ajaloo õpetamine kohustuslikuks alates 1957/1958., üleliiduliselt aga 1959/1960. õppeaastast.

1950. aastate lõpust ja 1960. aastatest alates võtsid NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu vastu võrreldes varasemate aastatega palju enam rahva ideoloogilise mõjutamisega seotud otsuseid, millest tuli juhendada ajalooõpetuses. EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Haridusministeerium järgisid üleliidulisi ettekirjutusi ja nõudsid nende täitmist, delegeerides konkreetsemad ülesanded vastavatele haridusinstituutidele või isikutele. Samal ajal püüti jätta muljet, nagu oleks liiduvabariikidel võimalik hariduse sisulistes ja vormilistes küsimustes kaasa rääkida. Selleks korraldati formaalseid arutelusid ajaloo õpetamise alal ja eriti selle programmilistes küsimustes, mis tsentraalselt välja töötatud sisulisi nõudeid ei muutnud. 1960. aastate keskpaigaks välja kujunenud üleliiduliselt ühtsed ajalooõpetuse sisulised ja korralduslikud nõuded jäid püsima 1980. aastate keskpaigani. Suure Oktoobrirevolutsiooni kõrvale tõusis teise tähtsama teemana Suur Isamaasõda.

Ajaloo õpetamises oli Eesti NSV-s teatav iseotsustamisõigus vormilistes küsimustes. 1960. aastatel hakati Eestis omal initsiatiivil õpetama ajalugu süvendatult ajaloo eriklassides ja korraldama ajaloolümpiaade. Käsitletavate teemade poliitilised valikuprintsiibid ja rõhuasetused jäid üldjoontes samaks, kuigi eriklassid pakkusid mõnevõrra vabamaid võimalusi kohaliku ajaloo tegelemiseks.

Ideoloogiliselt oli kõige tähtsam NSV Liidu ajaloo õpetamine. Kuna see kujutas endast suuresti vene rahva ajalugu, näitab NSV Liidu ajaloo maht ajaloo programmis venelaste rolli väärtustamist impeeriumi ajaloos. Stalini aja lõpuks ulatus NSV Liidu ajaloo maht riigis tervikuna umbes 48%-ni tundide üldarvust (kokku 364 tundi). Seejärel vähendati seda Vene NFSV-s kuni 33%-ni (205 tundi) 1957. aastal, Eesti NSV-s aga suurenes samal ajal umbes 52 %-ni, sest siin taastati oma ajaloo õpetamine.

Ajalooõpetuse ideoloogilise tähtsuse tõusuga seoses suurenes järk-järgult ka NSV Liidu ajaloo maht, mis ulatus 1966. aastaks 51,6%-ni ajaloo programmi üldmahust (kokku 327 tundi). Kujunenud seis püsis pikka aega, kuni 1980. aastate alguseni, mil venestuspoliitika süvenemisel kasvas NSV Liidu ajaloo roll. 1984. aastal moodustas see juba 54% ajaloo programmist (348 tundi). Tähtsamateks ja mahukamateks ajalooteemadeks said juba stalinismi lõpust NSV Liidu 1920.–1930. aastad, Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, Suur Isamaasõda.

NSV Liidu ajaloo üks osa, alates 1950. aastate lõpust lubatud liiduvabariikide ajalugu moodustas programmis tühise osa. 1960. aastate lõpul oli see Eesti NSV-s umbes 6%, tõustes 1984. aastaks 8%-le programmi kogumahust. Sarnaselt NSV Liidu ajaloo pidi ka Eesti NSV ajaloo õpetamisel arvestama ideoloogiliste ettekirjutustega, mida tutvustati ajakirjanduses ja meetoodilistes välja-

annetes. Eesti ajaloo õpetamise eesmärk oli eelkõige õigustada Vene ja Nõukogude impeeriumi vallutuspoliitikat ning mõjuvõimu kindlustamist.

Ajalooõpetuse nõuete elluviimine pidi tuginema põhiliselt tsentraalselt koostatud ajalooõpikutele. Alates 1950. aastate lõpust lubati avaldada liiduvabariikides oma ajaloo kooliraamatuid. 1959. aastal ilmus esimese taolise õpikuna TRÜ ajalooõppejõudude sulest uus rahvusliku ajaloo õpik keskkoolidele, mis oli ajaloole hinnangute andmisel vaoshoitum kui stalinismi ajal avaldatud Gustav Naani toimetatud Eesti ajaloo ülevaade. 1960. aastal nägi trükivalgust Hillar Palametsa ajalooõpik neljandale klassile.

Kooliprogrammile vastavate ajalooõpikute kirjutamisel järgiti ideoloogilisi ettekirjutusi, sest nende täitmist kontrolliti rangelt. Seetõttu olid õpikud valdavalt, sh Eesti ajaloo raamatud, igavad. Õpikute kandvateks ideedeks oli demonstreerida vene rahva kangelaslikkust, õigustada Venemaa (Nõukogude Liidu) vallutusi, selgitada selle riigi koosseisus olemise *positiivset* tähendust kõigi rahvaste jaoks ning näidata NSV Liidu majanduslikku üleolekut teistest riikidest. Kuigi autorite kaasaraäkimisvõimalused jäid tühiseks, võis otseste programmiliste nõuete puudumisel ajalookursuse lisamaterjalina mõeldud ajaloo raamatuid siiski vabamaltki sõnastada. Sellekohasteks esimeseks näideteks olid 1964. aastal ilmunud Juhan Kahki NSV Liidu ajaloo lugemik ja 1983. aastal trükivalgust näinud Sulev Vahre ja Helmut Piirimäe Eesti ajaloo fakultatiivkursuse õpperaamat.

Ajalooõpetuse eesmärk oli kujundada nõukogude ajalooteadvust, mille teostamisele tegi ettekirjutusi NLKP. Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolide ajalooõpetuse kaudu taheti kujundada moonutatud ajalooteadvust. Ajateadvus tähistas NSV Liidus võimet teada kõige tähtsamaid ajaloosündmusi, mis seondusid nõukogude võimu rajamise, kindlustamise ja kaitsmisega Reaalsusidentiteet tähendas nõukogude ajalooseisukohtade uskumist, mis olid sageli väljamõeldud või liialdatud. Moraaliteadvus pidi aitama eristada õigeid, Nõukogude riigi ajaloosündmusi ja ajaloolisi isikuid valedest ja neid kas armastada või vihata. Eelkõige tuli pooldada Kommunistlikku Parteid ja kommunismi. Sotsiaal-majandusliku teadvuse abil tuli mõista, et inimesed on olnud ajaloos ebavõrdsed ning luua illusioon täieliku võrdsuse võimalikkusest kommunistlikus ühiskonnas. Poliitilise teadvuse kaudu tuli hinnata Nõukogude võimu, mis olevat loonud kõige parema ühiskonna ajaloos. Historismiteadvuse ülesanne oli selgitada ajaloo arengut kõrgeima astme, kommunismi poole. Identiteediteadvuse kaudu pidid eestlased tunnetama ühtekuuluvust nõukogude rahvaga ning tunustama oma kodumaana NSV Liitu.

KOLMAS PEATÜKK

Ajalooõpetajate koolitamine

3.1. Stalinismi sõjajärgne periood 1944–1953

Aastatel 1944–1946 koolitati ajalooõpetajaid ainult Tartu Riiklikus Ülikoolis. NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega 24. märtsist 1947 hakati ajalooõpetajaid koolitama veel kahes seniste õpetajate seminaride baasil loodud õppeasutustes — Tartu ja Tallinna Õpetajate Instituudis, kus õpetati 7-klassilise kooli ajalooõpetajaid. Seal omandasid 7-klassilise kooli lõpetanud nelja aasta jooksul keskhariduse ning spetsialiseerusid seejärel ajalooõpetajateks.⁵⁵⁸ Mõlemate instituutide ajaloo kateedreid juhatas kuni 1950. aastani Leida Loone. Seejärel jätkas ta tööd Tartu Õpetajate Instituudis, Tallinna Õpetajate Instituudis läks juhtimine Anette Hendriksoni kätte.

Õpetajakoolituses lähtuti 1950. aastate keskpaigani üldjoontes NSV Liidu 1930. aastate lõpu juhistest, mille kohaselt anti õpetajakutse ainult pedagoogiliste õppeasutuste lõpetanutele. TRÜ lõpetanud ajaloolased said teadlase kvalifikatsiooni, ajalooõpetaja kutset diplomile ei märgitud. Siiski suunati ülikooli vastava eriala lõpetanud koolidesse, alludes kolme kohustusliku tööaasta ettekirjutusele.

TRÜ ajaloo osakond töötas 1944. aasta sügisest viie kateedriga: NSV Liidu ajaloo (juhataja dotsent Richard Kleis), üldajaloo (juhataja professor Peeter Tarvel, tema arreteerimise järel 1945. aasta kevadel dotsent Julius Madisson), kunstiajaloo (juhataja professor Voldemar Vaga), Eesti ajaloo (nominaalne juhataja kuni 1. detsembrini 1946 professor Hans Kruus ja arheoloogia kateeder (juhataja professor Harri Moora).⁵⁵⁹

1940. aastate lõpul ja 1950. aastate alguses leidsid ajalooõpetajate koolituses aset suured muutused. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonnas jäi kolme kateedri (1949 Eesti ajaloo, 1950 arheoloogia ja kunstiajaloo kateeder) sulgemise järel alles kaks kateedrit: NSV Liidu ajaloo kateeder (juhataja Hilda Moosberg) ja üldajaloo kateeder (juhataja Lydia Roots). Tallinna Õpetajate Instituudi baasil loodud Tallinna Pedagoogilise Instituudi ajaloo kateedris hakati alates 1952. aastast koolitama samuti kõrgharidusega keskkoolide ajalooõpetajaid.

3.1.1. Õppejõudude kaadripoliitika, ideoloogiline suunamine ja kontroll

Sarnaselt kõikidele õppeasutustele allusid Tartu Riiklik Ülikool, Tallinna Õpetajate Instituut ja Tartu Õpetajate Instituut mitmetasandilisele parteilisele

⁵⁵⁸ ERA R-2191-1-203, 11.

⁵⁵⁹ EAA 5311-28-21, 11-7; A. Viires. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes, lk 37.

suunamisele ja kontrollile, milles olulisemat osa etendas oma õppeasutuse parteiorganisatsiooni tegevus.

TRÜ parteiorganisatsioon asutati 1944. aasta sügisel. Esialgu kuulus sellesse vaid viis kommunisti: ülikoolist ajaloolased Hans Kruus ja Lydia Roots (esimene TRÜ parteisekretär), eesti filoloog Karl Taev ning Kaarel ja Leida Ird teatrist *Vanemuine*. TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna parteiorganisatsioon loodi 1949. aasta sügisel. Parteisekretäre Arkaadi Uibot (1945–1946) ja August Premetit (1946–1948) peeti üsna tasakaalukateks. Olukord muutus 1948. aastal seoses Pavel Kalju ametisse määramisega, kes esindas NSV Liidust tulnud parteitöötajate huve ja mõtteviisi.⁵⁶⁰ 1948. aasta sügisest tugevnes õppejõududele avaldatav ideoloogiline surve, mis ilmnis ka ajaloo-keeleteaduskonnas. Tallinna Õpetajate Instituudis loodi parteiorganisatsioon 1948. ja Tartu Õpetajate Instituudis 1949. aastal.

Parteiline kontroll tugevnes kõikides õppeasutustes alates 1948. aastast. Tallinna Õpetajate Instituudi parteiorganisatsioon nõudis 1948. aasta oktoobris põhjalikumate kateedrite (sh eriti ajaloo, eesti keele ja kirjanduse ja loodusteaduste kateedrite) kontrollimist nii direktiooni kui parteiorganisatsiooni poolt.⁵⁶¹

1948. aasta detsembris toimunud Tartu linna parteikonverentsil arvustati teravalt TRÜ parteiorganisatsiooni seniseid juhte Uibot ja Premetit, heites neile ette liigset leebust.⁵⁶² Linna parteijuhid kohustasid ülikooli parteiorganisatsiooni vabastama TRÜ sellistest õppejõududest, kes ei taha või ei suuda üliõpilasi nõutud vaimus kasvatada. EK(b)P V kongressil 1948. aasta detsembri lõpus avaldati ülikooli õppejõudude ideoloogilise taseme kohta juba tõsist kriitikat.⁵⁶³

Ajaloo-keeleteaduskonna õppejõudude ideoloogiline kasvatamine oli olnud seniajani suhteliselt nõrk.⁵⁶⁴ Esimese põhjalikuma parteilise aruande teaduskonna õppejõudude ideoloogilisest meelsusest koostas prodekaan Enno-Lembit Mikkelsaar 1949. aasta juunis. Ta kiitis professor Paul Ariste, dotsentide Artur Vassari, Richard Kleisi, Eduard Laugaste ja Jaan Konksu, vanemõpetajate Johannes Feldbachi ja Lydia Rootsi tööd enese ideelispoliitilise taseme tõstmisel. Peamiste puudustena nimetati vajaliku võitleva joone puudumist Lääne-Euroopa kultuuri suhtes (Paula Koppel), vähest aktiivsust õppetöö sidumisel kommunistliku kasvatusega (Villem Ernits, Karl Laigna), õppejõudude loengute ideelis-poliitilise taseme mittevastavust kõrgkooli nõuetele (Villem Ernits).⁵⁶⁵

⁵⁶⁰ L. Raid. Vaevatee: Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952, lk 38.

⁵⁶¹ ERAF 3725–1–1, 195.

⁵⁶² L. Raid. Vaevatee: Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952, lk 38.

⁵⁶³ Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei V kongress. // Rahva Hääl. 1948, 25. detsember.

⁵⁶⁴ ERAF 151–6–16, 1 20, 1 28, 1 33, 1 40.

⁵⁶⁵ Samas, 1 33.

Ajalooõppejõududest kritiseeriti teistest enam Voldemar Vaga ja Julius Madissoni.⁵⁶⁶ Nii heitis Mikkelsaar Madissonile ette kodanliku kirjanduse eelistamist ja üliõpilastele soovitamist, Voldemar Vagale aga kunstiajaloo idealistliku kontseptsiooni.

Kaadripoliitikas tõusid 1949. aastate lõpul ja 1950. aastate algul tähtsale kohale õppejõudude enesekriitika, vallandamised, Venemaa eestlaste eelistamine ja Tartu Ülikooli haridusega õppejõudude tegevusvõimaluste kitsendamine.

Õppejõududelt nõuti oma Eesti Vabariigi aegse tegevuse ja tööde alast kriitikat, mida olid kohustatud tegema ka ajalooõppejõud. Näiteks avaldati 1949. aasta sügisel ajakirjanduses populaarse õppejõu ning ajaloo-keeleteaduskonna dekaani (1948–1949) Harri Moora patukahetsusartikkel.⁵⁶⁷ Varem tehtud ideelis-poliitilisi vigu kahetsesid ajaloolastest Jaan Konks, Voldemar Vaga, Richard Kleis, Hans Kruus. Leidus üksikuid keeldujaidki, nagu Julius Madisson.⁵⁶⁸

Tallinna Õpetajate Instituudis alustati tõsisemat kaadripuhastust 1949. aasta jaanuaris. Kure nõudis õppejõudude koosseisu hoolikat tundmaõppimist, ideoloogiliselt mittesobivate isikute vallandamist ja poliitilise kasvatustöö tõhustamist.⁵⁶⁹ Ajaloolastest vallandati Tallinna Õpetajate Instituudis 1950. aasta kevadel ajaloo osakonna juhataja Leida Loone. Tema tegevust kajastavad allikad on mitmeti vastuolulised. Ühest küljest tehti talle etteheiteid pigem hooletu suhtumise pärast õppetöösse ja negatiivsete isikuomaduste tõttu⁵⁷⁰ kui poliitilistel motiividel.⁵⁷¹ Teisest küljest iseloomustas Leida Loone ise mitmeid kolleege nõukogudevastasuses nii Tallinna Õpetajate Instituudis⁵⁷² kui Tartu Õpetajate Instituudis. Mõned kuud enne vallandamist Tallinna Õpetajate Instituudist, jaanuaris 1950 süüdistas Loone Tartu Õpetajate Instituudi õppenõukogus mitmeid ajaloolasi (Jaan Konksu ja Helga Kurmi) kodanlikes igandites ja nõukogude teaduse alavääristamises, pidades igandite ohtu Eestis suuremaks kui teistes liiduvabariikides.

Loone jätkas tööd Tartu Õpetajate Instituudis ajaloo osakonna juhatajana ja TRÜ ajaloo osakonna õppejõuna, lugedes ajaloo õpetamise metoodikat. Tema üliõpilane Hillar Palamets kirjutab oma memuaarides, et hoolimata tollasest üleideologiseeritud ajast polevat ta Loone puhul märganud *kahestumist*. Loone jätnud mulje, et ta usub siiralt nõukogude ideoloogiat.⁵⁷³ Samas mäletatakse

⁵⁶⁶ Samas, l 33–40.

⁵⁶⁷ H. Moora. Eesti kodanlik ajalookäsituse valitseva ekspluataatorliku kildkonna teenistuses. // Rahva Hää. 1949, 28. oktoober.

⁵⁶⁸ ERAF 151–6–16, l 33.

⁵⁶⁹ ERAF 3725–1–3, l 4–10.

⁵⁷⁰ ERAF 3725–1–1, l 67; 3725–1–3, l 129; 3725–1–8, l 27.

⁵⁷¹ ERAF 3725–1–1, l 21.

⁵⁷² ERAF 3725–1–3, l 3.

⁵⁷³ TÜ Raamatukogu KHO 141–12, l 28–29p.

teda väga intelligentse õppejõuna, kes oskas vabalt paljusid võõrkeeli,⁵⁷⁴ ja võimeka ajaloometoodikuna.⁵⁷⁵

Tartu Õpetajate Instituudis kuulutati kodanlikeks natsionalistideks Eerik Jaanvärk, August Pau, Voldemar Kliimand jt.⁵⁷⁶ Eerik Jaanvärk vallandati direktori asetäitja ametikohalt 1950. aasta suvel. Ta jäi tööle pedagoogika ja vene keele kateedrisse, enne seda jõudis aga käia Leningradi Riiklikus Ülikoolis ning kutsuda Tartu Õpetajate Instituuti tööle Juri Lotmani, kellest sai hiljem maailmakuulus semiootikateadlane.⁵⁷⁷ TRÜ ajaloo osakonna õppejõududest tunnistati kodanlikeks natsionalistideks Harri Moora ja Richard Kleis.

Idee järgi tulnuks kõikides kõrgemates õppeasutustes, sh TRÜ-s eelistada Venemaa ülikoolide haridusega spetsialiste, kuid tegelikkuses jäid tulemused selles osas tagasihoidlikuks. TRÜ ajaloo osakonnas jätkasid Eesti Vabariigi aegse hariduse ja ajalooõpetaja kogemusega Julius Madisson, Voldemar Vaga, Jaan Konks. Olid siiski üksikud Venemaa eestlastest õppejõud (Linda Eringson, Lydia Roots, Hilda Moosberg), kellest kaks viimast juhtisid vastavalt üldajaloo ja NSV Liidu ajaloo kateedrit.

Tartu Õpetajate Instituudis töötas Venemaa eestlastest ajaloolasena Helmi Morgen. Tallinna Õpetajate Instituudi ajaloo kateedris olidki aga ametis valdavalt Venemaa eestlased (Algus Raadik, Arnold Koop, Anette Hendrikson, Igor Markoviš, Emilie Pertels jt) või venelased. Venemaa eestlastest õppejõududele esitati erialaselt väiksemaid nõudmisi. Nii ühendas Tallinna Õpetajate Instituudi ajalooõppejõud Arnold Koop, hilisem TRÜ rektor oma kõrgharidusõpingud instituudis õppejõu ja dekaani ametiga.

EK(b)P VIII pleenumil kõlama jäänud TRÜ ja seal saadava hariduse vastane hoiak leidis vastukaja õppeasutusteski. Allikad viitavad eeskätt Tallinna Õpetajate Instituudi vaenulikule hoiakule Tartu Ülikooli suhtes.⁵⁷⁸ Instituudi parteikoosolekul nimetati Tartu Ülikooli kodanliku kultuuri lätteks, tauniti TRÜ õppejõudude kodanlikku mõju ja *Eesti aja* ülistamist jm.

Kuigi Tartu Õpetajate Instituudis suhtuti kaadripoliitika alasesse küsimusse hoopis erinevalt, siis teatud määral püüti vastavaid parteijuhiseid täita sealgi. Kui veel 1949. aastal soovitas juhtkond luua TRÜ-ga tihedama kontakti sealsete paremate lõpetajate kutsumiseks instituudi õppejõududeks, siis 1950–1951 kritiseeriti TRÜ-st tulnud noori spetsialiste, nimetades instituudis töötavate õppejõudude apoliitilisuse põhjusena TRÜ-d.⁵⁷⁹ Selline kriitika jäi küll marginaalseks, kuna väga paljud TRÜ õppejõud töötasid samaaegselt Tartu Õpetajate

⁵⁷⁴ Vilma Trummali kommentaar. 7.10.2004 Tartus Akadeemilise Ajalooseltsi koosolekul.

⁵⁷⁵ Intervjuu Allan Liimiga. 14.02.2005.

⁵⁷⁶ ERAF 949–1–1, 1 66p.

⁵⁷⁷ Intervjuu Helga Kurmiga. 08.07.2003.

⁵⁷⁸ ERAF 3725–1–1, 1 26–27, 37, 74p; 75, 110; ERAF 3725–1–8, 1 38, 94; 3725–6–8, 1 113.

⁵⁷⁹ ERAF 949–5–2, 1 1p–21p.

Instituudis (ajaloolastest Jaan Konks, Julius Madisson). Hiljem siirdusid paljud Tartu Õpetajate Instituudi noored õppejõud omakorda TRÜ-sse (ajaloo osakonnast Helga Kurm, Sulev Vahtre, Jüri Linnus, Herbert Ligi).⁵⁸⁰

3.1.2. Tulevaste ajalooõpetajate erialane ettevalmistus

Ajalooõpetajate koolituses lähtuti algusest peale Vene NFSV vastavatest kogemustest ja eeskujudest. TRÜ õppejõud Jaan Konks ja Hilda Moosberg tutvusid 1945. aasta suvel Leningradi ja Moskva Riikliku ülikooli ajalooteaduskondadega, kust hangiti õppekavu, programme ja kirjandust.⁵⁸¹

Kuigi NSV Liidu ajalugu pidi ajaloolaste ettevalmistuses kesksel kohal olema, õpetati TRÜ ajaloo osakonnas palju Eestiga seotud erikursusi. Näiteks loeti 1940. aastate teisel poolel kursusi *Eesti taluehitised*, *Nõukogude Baltimaade, eriti Eesti NSV ala arheoloogia*, *Nõukogude Liidu rahvaste, eriti eesti etnograafia* jt. NSV Liidu ajaloo raames loeti Eesti ajalugu ka teiste erialade (näiteks eesti keele ja kirjanduse, bibliograafia jt) tudengitele.⁵⁸²

TRÜ ajaloo osakonnas antav erialane ettevalmistus oli Tallinna Pedagoogilise Instituudi tasemest märgatavalt kõrgem, sest siin õpetati üsna põhjalikult ajaloo põhi- ja erikursusi ajaloo, arheoloogiast, etnograafiast, kunstiajaloo. Tallinna Pedagoogiline Instituut koostöös NSV Liidu pedagoogiliste instituutide õppekavu ning programme. Seal õpetati ainult põhikursusi vanaajast lähiajalooni rõhuasetusega NSV Liidu ajaloole. Ajalooalaseid valikkursusi õpetati Instituudis erandkorras, näiteks Idamaade uusaega.

Tallinna Õpetajate Instituudis suhtuti eesti ajaloo käsitlemisel algusest peale halvasti. Nii kritiseeriti 1948. aasta aprillis ajalooringis Eesti ärkamisaja teema käsitlemist.⁵⁸³ 1948. aasta kevadel vaadati ideoloogilise kasvatustöö seisukohalt üle eesti ajaloo programm.⁵⁸⁴ Programmi aluseks pidid olema ideoloogilised küsimused. 1949. aasta jaanuaris soovitas ajaloo kateeder Eesti ajaloo õpetamine lõpetada, kuid seda sammu pidas parteiorganisatsioon veel ennatlikuks, pidades vajalikuks Eesti temaatika käsitlemist samaväärselt teiste liiduvabariikidega.⁵⁸⁵ Tõenäoliselt võisid eesti ajaloo suhtes vaenulikult meelesstatud Tallinna Pedagoogilise Instituudi ajalooõppejõud kaasa aidata TRÜ Eesti ajaloo kateedri sulgemisele 1949. aasta suvel ning eesti ajaloo õpetamise lõpetamisele Eesti üldhariduskoolides ja Tallinna Pedagoogilises Instituudis alates 1949. aasta sügisest. Teatud määral eesti ajaloo instituudis siiski tegeleti — näiteks kirjutas

⁵⁸⁰ TÜ Raamatukogu KHO 141–85, l 99.

⁵⁸¹ TÜ Raamatukogu KHO 85–26, l 15.

⁵⁸² EAA 5311–5–133, l 126.

⁵⁸³ ERAF 3725–1–1, l 25.

⁵⁸⁴ Samas, l 30.

⁵⁸⁵ ERAF 3725–1–3, l 11.

Anette Hendrikson dissertatsiooni teemal *Stahhaanovlik liikumine Eesti NSV tööstuses sõjajärgsel viisaastakul*.⁵⁸⁶

Tartu Õpetajate Instituudis anti 7-klassilise kooli ajalooõpetajatele vastav ajalooalane ettevalmistus. Eesti ajalugu puudus ka siinsetes õppekavades, kuigi õppejõud (näiteks Helga Kurm) püüdsid seda NSV Liidu ajaloo kursuse raames lugeda.⁵⁸⁷

Kõikides õppeasutustes õpetati ajaloo õpetamise metoodikat Vene NFSV eeskujul. Pedagoogilise praktika kestus oli aga nimetatud õppeasutustes erinev: Tallinna Pedagoogilises Instituudis 19 nädalat, Tartu Õpetajate Instituudis 5 nädalat ja TRÜ ajaloo osakonnas 4 nädalat. TRÜ-s jõudis praktikant anda praktika ajal kuni 12 tundi, nagu mäletab oma ülikooliajast Allan Liim.⁵⁸⁸ Ajaloo õpetamise metoodikas tuli rõhutada ajalooõppeainet kui ideelis-poliitilise kasvatuse vahendit ning näidata, milliste teemade puhul on paremini võimalik tuua esile ideid nõukogude korra üleolekust, NSV Liidu rahvaste sõprusest jms.⁵⁸⁹

Üliõpilaste erialases ettevalmistuses ei tehtud kuni stalinismi lõpuni muudatusi. Säilis TRÜ erinevus üleliidulistest kõrgkoolidest. Kuigi ülikoolgi allus üleliidulistele õppekavadele, koostati siin programme ka ise. Näiteks oli 1951/1952. õppeaastal ajaloo-keeleteaduskonna programmidest umbes üks kolmandik (53) üle võetud Vene NFSV-st, kaks kolmandikku (98), sh kõik Eesti keele ja Lääne-Euroopa keelte kateedrite programmid) aga TRÜ-s koostatud.⁵⁹⁰ Sama tendents ilmnes ajaloo osakonnas, kus 31-st programmist koostati ise 20. Tallinna ja Tartu Õpetajate Instituudid lähtusid ajalooõpetajate erialases ettevalmistuses üleliidulistest programmidest täpsemalt, kuna pedagoogilistele õppeasutustele tehti rangemaid ettekirjutusi.

3.1.3. Tulevaste ajalooõpetajate ideoloogiline kasvatamine

Tulevaste ajalooõpetajate maailmavaatelise mõjutamise edukusest sõltusid huvi ajaloo teaduse eri valdkondade, sealhulgas Eesti ajaloo vastu, nõukogude võimule sobivate seisukohtade ja hinnangute omaksvõtmine ning nende ellurakendamise. Ideoloogilist kasvatustööd tuli teha kõikides õppeasutustes sarnaselt: loengutes, poliitinformatsioonides,⁵⁹¹ kursusejuhendajate vestlustel, komsomliorganisatsioonis ja ajalooringides.

⁵⁸⁶ ERA R-14-5-21.

⁵⁸⁷ TAMA 379-1-915, l 36-36p.

⁵⁸⁸ Intervjuu Allan Liimiga. 14. 02. 2005.

⁵⁸⁹ Õppeprogrammid Eesti NSV õpetajate seminaridele. 1. NSVL ajalugu; 2. Ajaloo metoodika. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1949, lk 42-48.

⁵⁹⁰ EAA 5311-5-92, l 147.

⁵⁹¹ Poliitinformatsioonid olid põhiliselt jooksvate poliitiliste sündmuste refereerimine kursustel ja õpperühmades. Intervjuu Jüri Andiga. 12. 09. 2005.

Kasvatustöö intensiivsusest eristus teistest õppeasutustest algusest peale Tallinna Õpetajate Instituut, mille tegevuse eesmärk oli kujundada õpetajaid, kes viiksid täpselt ellu nõukogude hariduspoliitika ettekirjutusi. Tallinna Õpetajate Instituudi parteiorganisatsioon tegutses väga sihipäraselt nõukogudevastaste ilmingute kaotamiseks. Juba 1948. aastal muudeti kontroll süsteemseks: kehtestati eraldi kontroll 1.–4. ja 5.–6. kursuse üliõpilaste üle. Ideoloogilise kasvatustöö intensiivistamiseks loodi instituudis 1949. aastal ka naiskomisjon, kuhu võeti üliõpilasi alates kolmandast kursusest. Viimane püüdis oma kontrolli alla saada isegi üliõpilaste eraelu — soovitatavad naiskomisjoni vestlusteemad olid *Sõprus, armastus ja abielu* ja *Nõukogude perekond*.⁵⁹² Üliõpilaste kontrollimise ja suunamisega mindi Tallinna Õpetajate Instituudis lausa äärmusteni — nii kuulusid riiklike tähtpäevade demonstratsioonide ettevalmistusplaani kohustuslikud rihharjutused ja rivilaulude õppimine.⁵⁹³

Hinnangu andmine kasvatustöö tulemuslikkusele on keeruline. Kahtlemata leidis kergemini mõjutatavaid õppureid, kuid allikatest ilmneb ka vastupidiseid näiteid. Üliõpilased polnud eriti vaimustunud komsomolialorganisatsioonist üheski vaadeldavas õppeasutuses. Tallinna Õpetajate Instituudis kuulus 1948. aasta septembris komsomoli 15% üliõpilastest (122).⁵⁹⁴ Tartu Õpetajate Instituudi komsomolialorganisatsioon oli samuti 1940. aastate lõpuni väikesearvuline, kõige vähem komnoori leidis vanematel kursustel — umbes 10%.⁵⁹⁵ TRÜ komsomolialorganisatsioon jäi 1940. aastate teisel poolel liikmeskonnalt (umbes 7%) tunduvalt alla üleliidulisele üliõpilaste komsomoli kuuluvusele (ligi 50%).⁵⁹⁶ 1950. aastate algul küll üliõpilaste astumine komsomoli elavnes, ulatudes 1953. aastaks juba 41,6%-ni.⁵⁹⁷ TRÜ ajaloo osakonnas oli komsomoliorganisatsiooni astujaid vähe,⁵⁹⁸ nõukogude poliitikast ei huvitunud.⁵⁹⁹

1940. aastate lõpuni julgeti oma arvamust rohkem avaldada. See kajastus ilmekalt tudengitaidluses: Tallinna Õpetajate Instituudi tudengipeol 28. veebruaril 1948 esines viienda kursuse üliõpilane Helene Vainula humoristliku etteastega, kujutades suhkru- ja heeringasabasisid ja kolhooside rajamist.⁶⁰⁰ TRÜ-s parodeeris 1949. aasta kevadel üliõpilane Alfred Veiksar Majakovski luulet.⁶⁰¹ 1949.

⁵⁹² Samas, 196–99.

⁵⁹³ ERAF 3725–1–1, 130.

⁵⁹⁴ ERAF 3725–1–3, 185.

⁵⁹⁵ TAMA 379–1–8, 162p–64p, 168; ERAF 949–1–1, 154–55.

⁵⁹⁶ K. Taal. Üliõpilaskond Tartu Riiklikus Ülikoolis aastail 1944–1950. Diplomitöö. Tartu, 1976, lk 60.

⁵⁹⁷ A. Pung. Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaskond aastatel 1951–1960. Diplomitöö. Tartu, 1979, lk 59.

⁵⁹⁸ ERAF 151–6–16, 140.

⁵⁹⁹ EAA 5311–28–15, 110.

⁶⁰⁰ ERAF 3725–1–1, 118–19.

⁶⁰¹ ERAF 151–7–1, 11–8.

aasta küüditamise järel muututi Valda Aaviksoo mälestuste kohaselt mõtete väljaütlemisel palju ettevaatlikumaks.⁶⁰²

Üliõpilaste ideoloogiline kasvatamine ei andnud stalinismi lõpuni erilisi tulemusi. Mitmetest allikatest ilmneb, et üliõpilaste seas isegi tugevnesid nõukogudevastased hoiakud. Näiteks osutasid TRÜ ajalootudengid 1950. aastate alguses tugevat vastuseisu komsomoliorganisatsiooni astumisele. Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekutel hakati seetõttu arutama üksikute kursuste poliitilist meelsust. Nii arutati 1951. aasta veebruaris ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekul teaduskonna komsomolisekretäri Vaino Väljase juhtimisel pikemalt tollaste neljanda kursuse ajaloolaste (sellel kursusel õppisid näiteks Endel Laul, Arved Luts, Henn Moora, Sulev Vahtre, Alfred Veiksar)⁶⁰³ huvipүүdust komsomoliorganisatsiooni suhtes.⁶⁰⁴ Nendega olevat väga raske kõnelda poliitilistel teemadel, kuna nad on väga ükskõiksed ja suhtuvad sellesse külmalt. Hoolimata partei pingutustest vähenes komsomoliorganisatsiooni soovijate arv iga aastaga — 1953. aastal liitus kogu ajaloo-keeleteaduskonnas komsomoliga vaid kolm üliõpilast.⁶⁰⁵

Ajalooüliõpilased allusid ideoloogilisele kasvatustööle halvasti. Nii väitis Tartu Ülikooli pedagoogilise praktika juhendaja Leida Loone 1952. aasta sügisel, et üliõpilane Heino Arumäe olnud ajalootunni ideoloogilise suunitluse määramisel täiesti nõutu, oskamata mongolite vallutat käsitledes rõhutada isegi Venemaa ajaloolist osa Euroopa kultuuri päästmisel.⁶⁰⁶

Eriti palju etteheiteid tegi Loone üliõpilase Lennart Meri kohta, kes olevat langenud Moskva tõusu käsitledes geograafilisse materialismi, märkides ainsa tõusu põhjusena Moskva asendit. Loone sõnul kaldunud Meri pisifaktide esitamisele ega tulnud üldse toime ideoloogilise kasvatustööga, kuna ei kasutanud patriotismi kasvatamise võimalusi, kuigi talle selles suhtes tungivaid näpunäiteid anti.⁶⁰⁷

Üllatav on see, et isegi taoliste etteheidete puhul hinnati tund heaks.⁶⁰⁸ Tõsi, üliõpilane Meri sellega ei nõustunud ja saigi teise võimaluse hinde parandamiseks. Uue eksamitunni eksperdiks kutsus Lennart Meri noore ajalooõpetaja Hillar Palametsa, kes tema tunnile kõrge hinnangu andis.⁶⁰⁹

Negatiivseid hinnanguid anti ka noorte ajalooõpetajate ideoloogilisele tööle koolis. 1953. aasta sügisel märgiti, et Tartu Õpetajate Instituudi lõpetanud noored ajalooõpetajad ei tunne huvi sise- ega välispoliitiliste päevaküsimuste vastu.

⁶⁰² TÜ Raamatukogu KHO 141–85, I 114.

⁶⁰³ Intervjuu Allan Liimiga. 14. 02. 2005.

⁶⁰⁴ ERAF 151–7–1, I 1–8.

⁶⁰⁵ ERAF 151–10–3, I 48.

⁶⁰⁶ EAA 5311–5–105, I 36.

⁶⁰⁷ Samas, I 38.

⁶⁰⁸ TÜ raamatukogu KHO 141–12, I 29 p-30.

⁶⁰⁹ Samas, I 30.

Nad olevat head tunniandjad, aga mitte kasvatajad. Ideoloogilistele eksimustele viitavad samuti haridusministeeriumi koolide revideerimise protokollid.

3.2. Sula algusperiood 1953–1958

3.2.1. Tulevaste ajalooõpetajate erialane ettevalmistus

1955. aastal muudeti õpetajate ettevalmistamise korda, mille kohaselt said ülikoolide lõpetajad pedagoogilise ettevalmistuse korral õpetajadiplomi. Samuti kinnitas NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeerium 1955. aasta jaanuaris uue ülikoolide ajaloo eriala õppekava.⁶¹⁰

Keskkooli ajalooõpetajaid koolitati sel perioodil peamiselt Tartu Riiklikus Ülikoolis ja Tallinna Pedagoogilises Instituudis. Tartu Õpetajate Instituudis lõpetati 1955. aastast ajalooõpetajate ettevalmistamine.⁶¹¹ Mõlemate õppeasutuste ajaloo õppekavades oli sarnane vaid ajaloo põhikursuste osa vanaajast uusima ajani. Erinevalt Tallinna Pedagoogilisest Instituudist loeti TRÜ-s täiendavalt teisigi üldajaloo, NSV Liidu ajaloo, etnograafia, kunstiajaloo, arheoloogia jm kursusi,⁶¹² mis viitab sellele, et Tartus saadi parem erialane ettevalmistus kui Tallinnas. Ka Lembit Andreseni meenutusel, kes lõpetas Tallinna Pedagoogilise Instituudi 1957. aastal, olid sealsed ajalooõpingud sageli madala tasemega.⁶¹³

Kuna ülikoolis nõuti juba stalinismi ajast ühe liiduvabariigi ajaloo õpetamist, siis loeti erikursusena näiteks Valgevene⁶¹⁴ ja Läti ajalugu (Karl Laigna),⁶¹⁵ Moldaavia ajalugu (Arved Luts).⁶¹⁶ Seda, millise liiduvabariigi ajalugu tudengitele lugeda, otsustasid õppejõud ise. Lutsu meenutusel sai tema poolt loetava kursuse valiku aluseks vastava materjali olemasolu, kuna parajasti ilmus uus venekeelne Moldaavia ajaloo ülevaade.⁶¹⁷ Karl Laigna olevat Valgevene ajaloo vajalikkust põhjendanud selle seotusega paljude üldajaloo kursustega.⁶¹⁸ Tallinna Pedagoogilises Instituudis kuulus õppekavva täiendavalt 1955. aastast vastavalt üleliidulistele muutustele ka arheoloogia.⁶¹⁹

Kahe õppeasutuse ajalooõpetus erines teineteisest kardinaalselt Eesti ajaloo õpetamise osas. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonna õppekavas oli jätkuvalt

⁶¹⁰ И. Н. Чемпалов. О недостатках нового учебного плана для исторических факультетов университетов. // Вопросы истории. 1955, 12, с 115.

⁶¹¹ Vt lähemalt: 3.2.4. Ajalooõpetajate koolitamise lõpetamine Tallinna Pedagoogilises Instituudis.

⁶¹² EAA 5311–5–117, l 102–106; EAA 5311–5–105, l 30–33.

⁶¹³ Intervjuu Lembit Andreseniga. 12.02.2003.

⁶¹⁴ Intervjuu Hillar Palametsaga. 31.01.2005.

⁶¹⁵ EAA 5311–5–117, l 104.

⁶¹⁶ Samas

⁶¹⁷ Intervjuu Arved Lutsuga. 22.09.2003.

⁶¹⁸ Intervjuu Hillar Palametsaga. 31.01.2005.

⁶¹⁹ ERA R-2191–1–205, l 5.

palju Eesti ajaloo alaseid kursusi. 1954/1955. õppeaastal loeti näiteks järgmisi erikursusi:⁶²⁰ *Eesti tööliste võitlus imperialistliku interventsiooni ja kodanliku diktatuuri vastu 1918–1920 kodusõja ajal* (Karl Siilivask), *1905.–1907. aasta revolutsioon Eestis* (Hilda Moosberg), *Feodaalkorra kriis Eestis* (Leida Loone).⁶²¹ Korraldati eriseminare: *Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võit ja nõukogude võimu kehtestamine Eestis 1917–1918* (Karl Siilivask), *Esimised sammud sotsialistlikus ülesehitustöös Eesti NSV-s 1940–1941* (Karl Laigna) jm. Eesti ajalugu loeti lisaks ajaloolastele teistelegi üliõpilastele (sh eesti keele ja kirjanduse, bibliograafia osakonna tudengitele).⁶²² Ka Üliõpilaste Teadusliku Ühingu ajalooringis jätkati neil aastail Eesti ajaloo küsimuste käsitlemist.⁶²³

Tallinna Pedagoogilises Instituudis aga ei õpetatud Eesti ajalugu eraldi aine-na kuni 1956. aastani,⁶²⁴ sest aastatel 1949–1957 puudus Eesti NSV ajalugu Eesti koolide õppekavades ja seetõttu ei peetud seda ajalooõpetajatele vajalikuks. Alles siis, kui taas tõusis päevakorda Eesti ajaloo õpetamine üldhariduskoolides, hakati Tallinna Pedagoogilises Instituudis arutlema Eesti ajaloo õpetamise vajalikkuse üle instituudis.

Kõigepealt tõstis selle küsimuse 1956. aasta sügisel üles ajaloo kateeder.⁶²⁵ Peagi liitus aruteluga instituudi parteiorganisatsioon. Tõenäoliselt sai parteiorganisatsioon inspiratsiooni ka 1956. aasta kevadel elavnenud diskussioonist Eesti ajaloo ja kultuuripärandi hindamise küsimuses.⁶²⁶ Max Laosson kritiseeris ajalehes *Sirp ja Vasar* Gustav Naani ja Viktor Maamägi esitatud rahvusliku kultuuri mandumise ideed, tuues esile nii mitmeidki Eesti Vabariigi kultuuri-saavutusi.⁶²⁷ Järgnevas emotsionaalses mõttevahetuses toetasid teda M. Pesti, I. Jankovski ja N. Zelentsova, tuues omalt poolt palju näiteid kultuuri edusammudest Eesti Vabariigis. Põhiopponentide Gustav Naani, Viktor Maamägi ja Eduard Pälli väitel kaasnenud iseseisva Eesti Vabariigi loomisega paratamatult kultuuri allakäik.

1956. aasta lõpus ja 1957. aastal toimunud Tallinna Pedagoogilise Instituudi parteikoosolekutel nenditi, et Eesti NSV ajaloo kursuse kõrge taseme kindlustamine peab saama parteiorganisatsiooni erilise tähelepanu osaliseks. Rõhutati Eesti ajaloo tähtsust kasvatusvahendina, märkides, et Eesti ajaloo väljajätmine olevat tekitanud natsionalistlikke tendentse, selle õpetamine aga mitte. Eesti

⁶²⁰ Samas, I 127.

⁶²¹ EAA 5311–5–117, I 104.

⁶²² EAA 5311–5–133, I 126.

⁶²³ T. Hirv. Tartu Ülikooli ajalooringi tegevus stalinistlikul perioodil. Bakalaureuse töö. Tartu, 2003, lk 30.

⁶²⁴ ERA R-2191–1–47, I 5–15.

⁶²⁵ Samas, I 5, I 10, I 13–15.

⁶²⁶ O. Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969, lk 74–81.

⁶²⁷ M. Laosson. Progressiivse rahvuskultuuri arengust ja selle “mandumisest”. // *Sirp ja Vasar*. 1956, 23. märts.

ajalugu otsustati hakata õpetama kas fakultatiivkursusena või üksikloengutena poliititudide raames kõigile instituudi üliõpilastele, kaasates selleks parimad Eesti ajaloo tundjad.⁶²⁸

Eesti ajaloo õpetamise olukorraga polnud rahul ka Tallinna Pedagoogilise Instituudi üliõpilased. 22. juunil 1957 ilmus ajalehes *Nõukogude Õpetaja* instituudi kaugõppetudengi Otto Terno artikkel ajaloo õpetamise kohta Tallinna Pedagoogilises Instituudis.⁶²⁹ Ta kritiseeris Tallinna Pedagoogilise Instituudi ajaloo osakonda selles, et see ei andvat *absoluutselt mingisuguseid teadmisi ENSV ajaloost*. Kaugõppe osakonna üliõpilastele polevat ette nähtud ühtki tundi Eesti ajaloost. Terno soovitas võtta õppeprogrammi teisigi ajalooõpetaja silmaringi laiendavaid aineid (sealhulgas kunstiajalugu ja etnograafia).

5. juulil 1957 arutasid nimetatud artiklit Tallinna Pedagoogilise Instituudi ajalooõppejõud. Vastates *Nõukogude Õpetaja* toimetuse järelepärimisele selgitati, et instituudil olevat vähe võimalusi etteantud õppekavade muutmiseks.⁶³⁰

1953. aastast muudeti metoodika alaseid programme, koostati metoodika-õpikuid. Nüüdsest lähtuti eelkõige Ida-Saksa metoodika teoreetilistest alustest.⁶³¹ Alates 1955. aastal ühtlustati didaktilist ja ainealast ettevalmistust õpetajaid koolitavates õppeasutustes. Ajalooõpetamise metoodikat õpetas TRÜ-s kuni 1956/1957. õppeaastani Leida Loone, kes oli ka pedagoogilise praktika juhendaja koolis.⁶³² Tallinna Pedagoogilises Instituudis õpetas ajalooõpetamise metoodikat Tiia Tint.

3.2.2. Õppejõudude ja üliõpilaste ideoloogiline mõjutamine

Rida partei otsuseid oli suunatud ühiskonnateaduste paremale õpetamisele. NLKP Keskkomitee otsuses 31. augustist 1956 juhiti kõrgemate koolide tähelepanu sellele, et marksismi-leninismi aluseid on käsitletud väljaspool majandusteooriat, mille tõttu õpetatavatel polevat kujunenud välja arusaamist marksism-leninismist kui ühtsest ja terviklikust õpetusest.⁶³³ Seetõttu muutus 1956. aastal TRÜ senine marksismi-leninismi kateeder NLKP ajaloo kateedriks.⁶³⁴

Nii üliõpilaste kui õppejõudude ideoloogiline mõjutamine olenes nii õppeasutustele esitatud ideoloogilistest nõuetest kui parteilaste innukusest juhiste täitmisel ja parteiorganisatsiooni tugevusest.

⁶²⁸ ERAF 3725-6-2, 1 67-69; ERAF 3725-6-5, 12-3p.

⁶²⁹ O. Terno. Ka siin on vaja eluga sammu pidada. // *Nõukogude Õpetaja*. 1957, 22. juuli.

⁶³⁰ ERA R-2191-1-47, 1 78.

⁶³¹ ERA R-2191-1-426, 1 21-24.

⁶³² EAA 5311-5-158, 1 109.

⁶³³ J. Kalits. Kasvatustöö parteilisest suunamisest nõukogude kõrgemas koolis, lk. 18.

⁶³⁴ Intervjuu Jüri Andiga. 12.09.2005.

Kõikides õppeasutustes intensiivistus ideoloogiline kasvatustöö alates 1956. aasta sügisest,⁶³⁵ seondudes õpetajakoolituse tähtsuse märgatava suurenemisega, NLKP XX kongressil vastuvõetud ideoloogilise kasvatustöö tõhustamise otsustega ja eeskätt Ungari ülestõusule järgnenud ideoloogilise survega. Näiteks TRÜ ajaloo osakonnas nõudis Hilda Moosberg ideoloogilise kasvatusetõhustamist, kuna seoses Ungari sündmustega ilmnenud üliõpilaste vähenemine poliitiline teadlikkus. Nad polevat osanud toimuvas õigesti orienteeruda, lasknud end valeinfost mõjutada, levitanud natsionalistlikke vaateid, suhtunud pahatahtlikult NSV Liidu ajaloo õppimisse.⁶³⁶

Ungari ülestõusu järel tugevdas TRÜ parteiorganisatsioon ka ideoloogilise kasvatustöö organisatsioonilist külge.⁶³⁷ 1956. aasta detsembris toimus ülikooli partei- ja komsomoliorganisatsiooni ühine koosolek, kus arutati Olaf Kuuli aruannet *Poliitilise kasvatustöö parandamisest TRÜ-s*. Samuti asendati 1957. aastal TRÜ-s senine poliitinformaatorite süsteem kursusehooldajatega.⁶³⁸ Sellega loodeti võidelda formalismi vastu tudengite ideoloogilises selgitustöös.

Võrreldes 1950. aastate algusega oli ülikooli komsomoliorganisatsiooni liikmeskond märgatavalt kasvanud: kui 1951/1952. õppeaastal kuulus komsomoli 31,3% üliõpilastest, siis 1955/1956. õppeaastal oli neid juba 59,5%.⁶³⁹ Tõsi, järgnevatel aastatel see arv siiski pisut langes (1957/1958. õppeaastal 53%),⁶⁴⁰ mille põhjus võis seisneda Ungari ülestõusu mahasurumisele järgnenud protestimeeleoludes.

Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonna kommunistide positsioon jäi parteitutega võrreldes tagasihoidlikumaks. Selle peamiseks põhjuseks oli kommunistidest õppejõudude madal autoriteet üliõpilaste seas, mida toonitati korduvalt parteikoosolekutel.⁶⁴¹ Nenditi kommunistide vähest teaduslikku suutlikkust võrreldes parteitute õppejõududega.⁶⁴² Loengute osas tehti etteheiteid kommunistide Marta Lõhmuse ja Lydia Rootsi kohta. Seevastu tuli tunnistada parteitute Jaan Konksu ja Julius Madissoni populaarsust tudengite seas.

Ülikooli ajaloo osakonna parteilasi nõrgestasid inimeste erimeelsused. 1956. aasta kevadel loodud parteialorganisatsiooni⁶⁴³ sisesed vastuolud tipnesid parteisekretäri Karl Siilivase vastuseisuga Linda Eringsoni parteisse astumisele.⁶⁴⁴ Ajaloo osakonna kommunistide lepitamise tegeleti teaduskonna tasemel,

⁶³⁵ J. Kalits. TRÜ parteiorganisatsiooni tegevusest ideoloogilise kasvatustöö tugevdamisel (1956–1960), lk 58–78.

⁶³⁶ EAA 5311–28–44.

⁶³⁷ J. Kalits. TRÜ parteiorganisatsiooni tegevusest ideoloogilise kasvatustöö tugevdamisel (1956–1960), lk 62.

⁶³⁸ Samas, lk 65.

⁶³⁹ A. Pung. Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaskond aastatel 1951–1960, lk 59.

⁶⁴⁰ Samas.

⁶⁴¹ ERAF 151–12–10, l 18–19.

⁶⁴² ERAF 151–11–7, l 33.

⁶⁴³ ERAF 151–12–10.

⁶⁴⁴ Samas, l 17.

süüdistades Siilivaske katses luua Eringsoni vastast rühmitust ja Siilivase *isikukultuses*. Lõpptulemusena valiti 1956. aasta sügisel Karl Siilivase asemel uueks parteisekretäriks Artur Lombak, Linda Eringson võeti parteisse 1958. aastal.⁶⁴⁵

3.2.3. Ajalooõpetajate koolitamise lõpetamine Tallinna Pedagoogilises Instituudis

Muutused õpetajakoolituses algasid juba alates NLKP XIX kongressist 1952, mil päevakorda kerkis võimalik laialdasele keskharidusele üleminek. Uuendused õpetajate koolitamises algasid ka Eestis. Kõigepealt muudeti 1955. aastal Tartu Õpetajate Instituut Tartu Pedagoogiliseks Kooliks, kus koolitati varasema 7-klassiliste koolide õpetajate asemel vaid algklasside õpetajaid.⁶⁴⁶ Seoses sellega lõpetati Tartu Õpetajate Instituudis 7-klassilise kooli ajalooõpetajate ettevalmistamine.

Järgmisena oli järg Tallinna Pedagoogilise Instituudi käes. 2002. aastal ilmunud Tallinna Pedagoogikaülikooli ajaloos märgitakse, et alates 1956/1957. õppeaastast algas selle õppeasutuse ajaloos suur segaduste periood.⁶⁴⁷ Selle põhjusena korraldatakse omaaegset seletust, mille kohaselt olevat olnud 1950. aastate lõpul kõik õpetajate kohad koolides täidetud ning konstateeritakse fakti, et keskkooliõpetajaid hakkas ettevalmistama ainult TRÜ. Huvitav oleks teada saada, kuidas see võimalikuks sai? Oli see omane ainult Eestile või osa NSV Liidu hariduspoliitikas toimunud uuendustest-muutustest ning millist rolli etendas kogu selles protsessis TRÜ?

NSV Liidu hariduspoliitika suuremad muutused algasid 1955. aastal, kui ka põhiliselt teadustegevusele orienteeritud NSV Liidu ülikoolidele anti õigus välja anda keskkooliõpetajate kutsetunnistusi. Samaaegselt muudeti NSV Liidus pedagoogiliste instituutide ja ülikoolide õppekavasid, täiendades neid uute ainete ja või andes teatud pedagoogilistele ainetele rohkem tunde, eesmärgiga tagada tulevastele õpetajatele parem ettevalmistus. Põhiprobleem seisnes pedagoogiliste instituutide nõrgemas teadustasemes võrreldes ülikoolidega. Seoses üleminekuga üldisele keskharidusele vajati senisest rohkem haritumaid õpetajaid. TRÜ orienteerus kiiresti ümber, hakates seni eelistatud teadustöö kõrval rõhutama õpetajate koolitamise prioriteeti.

24. mail 1955 tõsteti TRÜ parteiorganisatsiooni koosolekul küsimus ülikooli arengu perspektiivist — milleks koolitada spetsialiste ja kuhu neid tööle suunata.⁶⁴⁸ Esmakordselt mainiti *parallelismi* Tallinna Pedagoogilise Instituudiga, pidades seal mitmete erialade (sealhulgas ajaloo) spetsialistide koolitamist riigi

⁶⁴⁵ ERAF 151–12–39.

⁶⁴⁶ TAMA 1130–1–4, 11.

⁶⁴⁷ Samas, lk 29.

⁶⁴⁸ ERAF 151–11–2, 147.

raha raiskamiseks.⁶⁴⁹ TRÜ ajaloo osakonda seati teistele esekujuks, sest ajaloolased olid juba 1954. aasta kevadest hakanud õpetajakoolitust eriti väärtustama, alustades muuhulgas TRÜ lõpetanud ajalooõpetajate konverentside traditsiooni. Samaselt ajaloolastega oli samasuguse ettevõtmisega 1955. aasta kevadel alustanud matemaatika-loodusteaduskond, sama planeerisid teisedki teaduskonnad.⁶⁵⁰

TRÜ ajaloo osakonna maine tugevnes konkurentsivõimeliselt Tallinna Pedagoogilise Instituudiga 1956. aasta alguses veelgi. Seoses Eesti ajaloo õpetamise taastamisega koolis hakkasid TRÜ ajaloolased kirjutama keskkooli Eesti ajaloo õpikut, sest Tallinna Pedagoogilise Instituudi õppejõududel polnud vastavaid teadmisi.

Tallinna Pedagoogilise Instituudi nõrgenevat positsiooni keskkooli õpetajate koolitajana püüdis kindlustada Eesti NSV Haridusministeerium, kes eelistas tööle suunamisel Tallinna Pedagoogilise Instituudi lõpetanud TRÜ omadele. Situatsioon teravnes 1956. aasta kevadel, mil TRÜ lõpetanud ajaloolastele keskkoolides kohti ei jätkunudki.⁶⁵¹

See pahandas TRÜ ajaloo osakonda ning parteialgorganisatsiooni koosolekul 10. aprillil 1956 koostati pöördumine TRÜ rektoraadi, TRÜ parteibüroo ja EKP Keskkomitee poole. Teatati, et ähvardava ajaloolaste üleproduktiooni likvideerimiseks vabariigis olevat viimane aeg likvideerida Tallinna Pedagoogilise Instituudi ajaloo osakond, andes selle osakonna üliõpilastele võimalus üle tulla TRÜ ajaloo osakonda selleks spetsiaalselt väljatöötatud tingimuste alusel.⁶⁵²

Ilmselt ajaloolaste eeskujul saadeti EKP Keskkomiteele TRÜ-st järgnevalt mitu kirja Tallinna Pedagoogilise Instituudi küsimuses.⁶⁵³ Võimalik, et nõuti isegi viimase likvideerimist. Nimelt vastas 30. oktoobril 1956 toimunud EKP TRÜ parteiorganisatsiooni koosolekul EKP Keskkomitee teaduse ja kultuuri osakonna juhataja Eduard Inti Rem Blumi küsimusele EKP Keskkomiteesse saadetud kirjade saatuse kohta: *küsimused on läbi vaadatud, Pedagoogiline Instituut jääb.*⁶⁵⁴

Tallinna Pedagoogilise Instituudi ja TRÜ rivaalitsemine püsis TRÜ partei-koosolekute päevakorras ka aastatel 1956 ja 1957. Tallinna Pedagoogilise Instituuti nimetati korduvalt Tallinna Pedagoogiliseks Kooliks.⁶⁵⁵ Teiste seas võtsid TPedI ja TRÜ küsimuse lahendamisel aktiivselt sõna ajaloolased.⁶⁵⁶ Emotsionaalseimalt esines selles küsimuses Hilda Moosberg, öeldes 1957. aasta alguses, et vabariigi asutustele tulevat teha selgeks, et Pedagoogiline kool tegutseb täiesti *kontrabandina.*⁶⁵⁷

⁶⁴⁹ Samas, l 48.

⁶⁵⁰ Samas, l 63.

⁶⁵¹ ERAF 151–12–10, l 11.

⁶⁵² Samas, l 13.

⁶⁵³ ERAF 151–12–2, l 72.

⁶⁵⁴ Samas, l 72.

⁶⁵⁵ Samas, l 13p, 14p.

⁶⁵⁶ ERAF 151–12–2, l 65; 151–12–16, l 14–14p.

⁶⁵⁷ ERAF 151–12–16, l 14p.

Tallinna Pedagoogilise Instituudi kaitsjad levitasid vastukaaluks kuulduki TRÜ lõpetanud õpetajate halvast tööst.⁶⁵⁸ Ilmselt oli see nii ulatuslik, et küsimus võeti põhjalikult ette TRÜ parteikoosolekul 27. veebruaril 1957.⁶⁵⁹ Erinevate erialade esindajad selgitasid tehtud kriitika tagamaid ning andsid hinnangu oma töötulemustele. Kuigi nenditi, et õpetajate metoodilist ettevalmistust tuleks parandada, ei nõustunud tehtud kriitikaga. Näiteks teadsid ajaloolased nimetada viimastel aastatel arvuliselt vaid viit halvasti töötanud õpetajat.⁶⁶⁰ Olaf Kuuli võttis arutelu kokku sõnadega: *Pedagoogilise Kooli lõpetanud üldkokkuvõttes ei tööta paremini kui meie lõpetanud. On selge, et Pedagoogiline Kool tuleks rutiin kui muudu likvideerida.*⁶⁶¹

Tallinna Pedagoogilise Instituudi reorganiseerimisele aitas oluliselt kaasa NSV Liidu hariduspoliitika. 18. augustil 1956 võttis NSV Liidu Ministrite Nõukogu vastu otsuse *Abinõudest üldhariduslikele koolidele õpetajate ettevalmistuse kvaliteedi tõstmiseks*. Sellest lähtudes andis NSV Liidu kõrghariduse minister korralduse muuta kõikides NSV Liidu pedagoogilistes instituutides õppetöö sarnaselt ülikoolidega 5-aastaseks ning hakata ette valmistama mitme eriala õpetajaid.⁶⁶²

Pedagoogiliste instituutide ajaloo-filoloogiateaduskondades nähti ette muuhulgas järgmised erialad: ajalugu ja kooli-internaadi kasvataja, emakeel, kirjandus ja ajalugu, vene keel, kirjandus ja internaadi kasvataja. 1956/1957. õppeaastaks muudeti õppetöö 5-aastaseks ja hakati ette valmistama mitme eriala õpetajaid. Liideti näiteks eesti keel ja kirjandus ning ajalugu.

Tallinna Pedagoogilise Instituudi ümberkorraldused jätkusid. NSV Liidu kõrgharidusministri käskkirjaga 1. juunist 1957 liideti 1. septembrist 1957 Tallinna Pedagoogilise Instituudi ajaloo kateeder ja marksismi-leninismi kateeder. Lõplikult määras Tallinna Pedagoogilise Instituudi saatuse EKP Keskkomitee, kes otsustas lõpetada 1958. aastal Tallinna Pedagoogilises Instituudis vastuvõtt 5.–11. klassi õpetajate erialale.⁶⁶³ Instituudi profiiliks pidi saama algkooliõpetajate koolitamine.

Tallinna Pedagoogilist Instituuti toetav Eesti NSV haridusminister Voldemar Oja püüdis hoolimata tehtud otsustest päästa veel, mis päästa annab. Nii pöördus haridusminister 14. detsembril 1957 EKP Keskkomitee poole palvega võimaldada Tallinna Pedagoogilises Instituudis korraldada keskkooliõpetajate kaugõpet (1958. aasta plaan nägi ette kokku 200 tudengit, sh 25 ajalooüliõpilast).⁶⁶⁴ Haridusminister püüdis kaugõppe taastamist ühendada statsionaarse

⁶⁵⁸ Samas, l 14p.

⁶⁵⁹ Samas, l 12–14p.

⁶⁶⁰ Samas, l 14.

⁶⁶¹ Samas, l 14p.

⁶⁶² ERA R-14-3-1127, l 194–195.

⁶⁶³ ERA R-14-3-1253, l 10.

⁶⁶⁴ Samas.

keskkooliõpetajate õpetamise taastamisega.⁶⁶⁵ Haridusminister Oja näitas EKP Keskkomiteele ka võimaluse, kuidas ajalooõpetajate koolitamiseks kohti saada: ta soovitas jätta 50-st TRÜ-le eesti keele ja kirjanduse eriala jaoks eraldatud kohast 25 TRÜ-le ja 25 Tallinna Pedagoogilise Instituudi eesti keele ja kirjanduse ja ajaloo eriala jaoks.

Kuna see ettepanek lükati tagasi, siis pöördus haridusminister Voldemar Oja 31. mail 1958 NSV Liidu kõrgharidusministri poole palvega kinnitada Tallinna Pedagoogilises Instituudis uute erialadena 5.–7. klassi õpetajate erialad (sh ajalooõpetaja eriala), mis tähendas katset taastada Tallinnas 7.-klassilise kooli õpetajate ettevalmistamist.⁶⁶⁶

Voldemar Oja kirjutas veel 11. juunil 1958 NSV Liidu kõrgharidusministrile kirja, korrates 1957. aasta detsembris EKP Keskkomiteele esitatud soovi lubada Tallinna Pedagoogilises Instituudis koolitada statsionaarselt 1958. aastal 150 ja kaugõppes samuti 150 üliõpilast keskkooliõpetajaks (sh ajaloo eriala kaugõppes 25 ja eesti keele ja kirjanduse ja ajaloo erialal 25).⁶⁶⁷ NSV Liidu Kõrgharidusministeerium siiski ei muutnud EKP Keskkomitee otsust.

3.3. Sula lõpuperiood 1958–1965

3.3.1. Tulevaste ajalooõpetajate erialane ettevalmistus

1958–1959 koolireformiga rõhutati erilise ideoloogilise relvana ajalooõpetust koolis. Haridusminister Arnold Green (ametis 1958–1960) nõudis 1960. aastal, et ajaloo ja vene keele õpetajate kui ideoloogiliste kasvatajate tausta tuleb selgitada.⁶⁶⁸

Seoses ajaloo kui õppeaine tähtsuse kasvuga üldhariduskoolis suurenes 1960. aastate alguses ka üleliiduline huvi ajalooõpetajate koolituse vastu. 1962. aasta detsembris toimus Moskvas üleliiduline ajaloolaste nõupidamine, kus arutati ajalooõpetajate ettevalmistuse probleeme.⁶⁶⁹ Leiti, et kuna ajalooteaduskondade õppeplaanid on ülekoormatud, siis on vaja vähendada üldkursuste arvu ja tõsta seminaride ning erikursuste arvu. Üleliiduliselt kritiseeriti pedagoogilistes instituutides omandatavat puudulikku ajaloo alast ettevalmistust. Üleliidulisi otsuseid arutati Eestis ajalooõpetajate nõupidamisel 1.–2. veebruaril 1963 Tartus, kus Moskvast kuuldust kõnelesid TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedri juha-

⁶⁶⁵ Samas, l 11.

⁶⁶⁶ ERA R-14-3-1368, l 33–34.

⁶⁶⁷ Samas, l 9.

⁶⁶⁸ ERAF 61-11-10, l 2.

⁶⁶⁹ K. Siilivask. Ajalooteadusel on auväärne koht noore põlvkonna kommunistlikul kasvatamisel. // Nõukogude Kool. 1963, 3, lk 172–175.

taja Karl Siilivask, Lydia Roots ja Johannes Kalits.⁶⁷⁰ Tehtud ettepanekuid püüti järgnevalt ka Eestis rakendada.

Ajaloo-keeleteaduskonnas pöörati rõhku erialase teadusliku ettevalmistuse kvaliteedile. Sellele aitasid kindlasti kaasa ka mitmete kommunistidest õppejõudude seisukohad. Nii sõnas 1961. aasta detsembris toimunud teaduskonna parteikoosolekul vene kirjanduse kateedri juhataja Juri Lotman: *Meie valmista me ette õpetajaid. Tekib küsimus, kas teaduslik töö pole nende jaoks luksus? Meie toodang on mõnevõrra eriline, meie lõpetajad töötavad veel 90-ndail aastail, me ei valmista ette üksnes praeguse kooli jaoks. Järelikult peab tase kõrgem olema, kui me ei taha, et nad enne pensionile minekut osutuksid praagiks. Tuleb õpetada inimesi mõtlema, iseseisvalt mõtlema. Tänapäeva õpetaja jaoks on oluline teaduslik töö.*⁶⁷¹

1950. aastate lõpul ja 1960. aastate algul toimusid TRÜ õpetajakoolituses muutused, mis puudutasid eeskätt pedagoogilise praktika mahu suurendamist. Uue plaani järgi toimus pedagoogiline praktika alates 1961/1962. õppeaasta sügissemestrist.⁶⁷² 1962/1963. õppeaastal oli see neljandal kursusel 14 nädalat (4 nädalat novembrist detsembrini, 4 nädalat veebruarist märtsini ja seejärel 6 nädalat stažööripraktikat aprilli lõpuni).⁶⁷³ Sellele oli eelnenud teisel kursusel veel pioneeritöö praktika. 1961. aastal arutati NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekutel korduvalt selle eelpraktika ärajätmist, kuna neljandal kursusel ollakse niigi pikalt koolis praktikal.⁶⁷⁴

Ajaloo osakonna õpetajakoolituses vahetusid ka meetodikaõppejõud: 1958/1959. õppeaastal luges ajaloo õpetamise meetodikat viimast korda Marta Lõhmus.⁶⁷⁵ Sealpeale tegeles õpetajakoolitusega algul aspirant, hiljem juba õpetaja ja vanemõpetaja Hillar Palamets, viies üliõpilaste meetodilise ettevalmistuse uuele tasemele.

3.3.2. Tulevaste ajalooõpetajate ideoloogiline kasvatamine

Alates EKP X kongressist aktiveeriti ideoloogilist kasvatustööd ka TRÜ-s, EKP Keskkomitee esimene sekretär Käbin nimetas tõsise puudusena asjaolu, et kõrgkoolides esines õpetamise lahusust kasvatamisest.⁶⁷⁶ Ta nõudis ka kasvatustöö tugevdamist ülikoolis. Järgnevalt tugevneski kogu ülikoolis (sh ajaloo osakonnas) parteiorganisatsiooni tegevus üliõpilaste ja õppejõudude ideoloogilisel mõjutamisel. TRÜ parteiorganisatsioon pööras suurt tähelepanu neil

⁶⁷⁰ EAA 5311–28–87.

⁶⁷¹ ERAF 151–12–71, l 34.

⁶⁷² EAA 5311–5–221, l 4–5.

⁶⁷³ Samas, l 16.

⁶⁷⁴ EAA 5311–12–71, l 20–29, 39.

⁶⁷⁵ EAA 5311–5–176, l 57.

⁶⁷⁶ J. Kalits. TRÜ parteiorganisatsiooni tegevusest ideoloogilise kasvatustöö tugevdamisel (1956–1960), lk 67.

aastail partei liikmeks vastuvõtmise küsimustele — aastatel 1961–1965 kasvas TRÜ parteiorganisatsiooni liikmeskond 281-lt 373-ni.⁶⁷⁷

Parteisse värbamine oli aktuaalne ajaloo-keeleteaduskonnas. Seal peeti 1964. aastal EKP ridade kasvu normaalseks vaid ajaloo osakonnas.⁶⁷⁸ Selleks ajaks töötas ajaloo osakonnas veel vaid väheseid parteituid õppejõude: Helmut Piirimäe, Märt Tänava, Sulev Vahtre, Voldemar Vaga. Kuigi neid sooviti parteisse värvata,⁶⁷⁹ jäi see siiski saavutamata.

Üliõpilasi meelitati parteisse näiteks paremate töökohtade pakkumisega. Nii olevat 1958. aasta kevadel Hilda Moosberg lubanud suunata üliõpilane Essenson parteisse astumise korral ajaloomuuseumi direktriks.⁶⁸⁰ Kuigi ka 1960. aastatel ei tahtnud ajalooüliõpilased eriti parteisse astuda,⁶⁸¹ muutus suhtumine kommunistlikku parteisse siiski 1960. aastatel sallivamaks. Muuhulgas näitab seda ajalooüliõpilaste spetsialiseerumine uuele erialale, NLKP ajaloolale. Aastatel 1962–1966 valis selle endale kaheksa ajaloolast (Mati Graf, Inda Rajasalu, Aare Laanemäe, Jüri Ant, Leili Möldre, Rein Oras, Andres Kubja, Luule Missik).⁶⁸²

Jüri Ant meenutab, et nimetatud üliõpilased jäid sellise haridusega ka ainukesteks. Tegu olnud nii-öelda *ebaseadusliku* ettevõtmisega TRÜ ühiskonnateaduste kateedrite poolt, sest NLKP ajaloolasi võis ette valmistada vaid kõrgema parteihariduse liinis, eelkõige Moskvast. Jüri Ant põhjendab üliõpilaste spetsialiseerumist NLKP ajaloolale ühiskonnateaduste sisulise külje muutumisega sula ajal ning dogmaatiliselt mõtleivate ja õpetavate õppejõudude välja vahetamisega avarama maailmavaate ja teadmistega inimestega, kes suutnud üliõpilasi rohkem mõjutada. Konkreetsel juhul suunas üliõpilaste valikut Vilhelm Reimani asendumine Johannes Jakobsoniga NLKP ajaloo kateedri juhataja kohal.⁶⁸³

Nii nagu kogu Eestis tegeles partei neil aastail innukalt komsomoliorganisatsiooni liikmeskonna suurendamisega, võib samu tendentse jälgida ajaloo osakonnas. 1958. aasta kevadel leidis selle parteiorganisatsioon, et komnoorte arvu saaks tõsta, kui siduda nõue kuuluda komsomoli üliõpilaste tulevaste ajalooõpetaja ja pioneeritöötaja ametiga. Probleemi jätkuvat teravust TRÜ-s illustreeriti Ülo Vooglaiu poolt tehtud ettepanekuga luua veel üks organisatsioon nimega Üliõpilaste Selts, kuna komsomolis ei saavat midagi huvitavat ära teha.⁶⁸⁴

1960. aastate alguses püüdis TRÜ parteiorganisatsioon vastavalt üleliidulisele direktiivile rohkem kontrollida ülikooli astujate tausta.⁶⁸⁵ Eelistati

⁶⁷⁷ S. Lepik. TRÜ parteiorganisatsiooni tegevusest partei uuest programmist lähtuvate ülesannete lahendamisel, lk 79–80.

⁶⁷⁸ ERAF 151–12–110, 1 48.

⁶⁷⁹ ERAF 151–12–116, 1 47.

⁶⁸⁰ ERAF 151–12–39, 1 5.

⁶⁸¹ ERAF 151–12–94, 1 5p.

⁶⁸² EAA 5311–28–104, 1 7–13.

⁶⁸³ Intervjuu Jüri Andiga. 12.09.2005.

⁶⁸⁴ ERAF 151–12–39, 1 12.

⁶⁸⁵ S. Lepik. TRÜ parteiorganisatsiooni tegevusest partei uuest programmist lähtuvate ülesannete lahendamisel (1961–1965), lk 81.

tööstaažiga noori. Kui 1960. aastal oli selliseid üliõpilasi 27,5%, siis 1964. aasta sügiseks oli nende arv kasvanud juba 42%-ni. Ülikooli parteiorganisatsioon pidi senisest enam kontrollima ja suunama ka üliõpilaste teaduslikku tegevust, sh eriti Üliõpilaste Teadusliku Ühingu ringe.⁶⁸⁶ Peeti vajalikuks kommunistide osa tõstmist ÜTÜ ringide juhendamisel.

Ajaloo-keeleteaduskonnas intensiivistus ideoloogiline surve 1963. aastal.⁶⁸⁷ Muuhulgas kehtestas teaduskonna parteibüroo 1963. aasta märtsist osakonna poliitinformatsioonide vastastikuse kontrolli. Nii kontrollisid eesti filoloogid ajaloolasi, viimased omakorda aga võõrfilolooge.⁶⁸⁸ Samuti määrati igast osakonnast veel kolm üliõpilast poliitinformatsiooni kontrollima. Nimelt leiti, et poliitinformatsioonides pööratavat vähe tähelepanu natsionalismi, šovinismi ja internatsionalismi olemuse selgitamisele.⁶⁸⁹

Ideoloogilise surve tugevdamisele aitas oluliselt kaasa NLKP Keskkomitee pleenumi otsus 21. juunist 1963 *Partei ideoloogilise töö järjekordsetest ülesannetest*.⁶⁹⁰ Selles rõhutati, et ideoloogilise töö tähtsamad ülesanded on nõukogude patriotismi (armastus NSV Liidu vastu) ja internatsionalismi (sõprus venelastega ja võitlus natsionalismi vastu) kasvatamine.

Sellest tulenevalt peeti ajaloo-keeleteaduskonna parteiorganisatsioonis kõige tähtsamaks nimetatud ülesannete täitmist.⁶⁹¹ 1964. aasta talvel nimetati parteikoosolekul õpetajaid ideoloogilise rinde töötajateks, kes peaksid olema aktiivsed kommunistlike ideede propageerijad.⁶⁹² Senisest enam rakendati üliõpilasi väljaspool ülikooli teostatavasse ideoloogiatöösse. Vastavat komisjoni juhtis Hillar Palamets ja sellel oli neli sektorit: pioneeritöö, rasketikasvatavad lapsed, loengud ja ajakirjandus.⁶⁹³ Komisjoni esimehele ei meenu, et midagi sarnast oleks väljaspool pedagoogilist praktikat tehtud. Tema sõnul anti praktika ajal ülesanded pioneeritöö (ekskursioonid, koondused) ja raskete kodude külastamise osas. See kuulunud klassijuhataja praktika alla.⁶⁹⁴

Seoses teadusliku kommunismi võtmisega ülikooli õppeplaanidesse loodi Tartu Riiklikus Ülikoolis 1. septembril 1964. aastal teadusliku kommunismi kateeder, mida juhatas dotsent Aleksander Blumfeldt.⁶⁹⁵

Aastatel 1960–1964 märgiti parteikoosolekutel enam üliõpilaste ideoloogilisi eksimusi. Võimalik, et see näitab samuti ideoloogilise kontrolli tugevnemist, et

⁶⁸⁶ U. Rukki. Eesti NSV kõrgemate koolide parteiorganisatsioonide osast üliõpilaste teadusliku töö arendamisel aastal 1960–1965, lk 118–136.

⁶⁸⁷ ERAF 151–12–94, 19–18.

⁶⁸⁸ Samas, 118.

⁶⁸⁹ ERAF 151–12–131, 16.

⁶⁹⁰ NLKP Keskkomitee pleenumi otsused. Juuni 1963. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1963.

⁶⁹¹ ERAF 151–12–115, 158.

⁶⁹² Samas, 159.

⁶⁹³ ERAF 151–12–110, 134–39.

⁶⁹⁴ Intervjuu Hillar Palametsaga. 31.01.2005.

⁶⁹⁵ Tartu Riikliku Ülikooli ajalugu, 3, lk 244.

neid suudeti enam avastada. Kuigi eesti filoloogid paistsid silma teaduskonnas suuremate eksimustega,⁶⁹⁶ oli probleeme ka ajaloolastega. Näiteks väljendasid ajalootudengid oma leigust nõukogude tähtpäevade tähistamise suhtes. Demonstratsioonidel osalemine oli tudengitele vormiliselt vabatahtlik, tegelikult kohustuslik. Selle kohustuse täitmise eest vastutasid kursust juhendavad õppejõud.⁶⁹⁷ 13. novembril 1962 ajaloo-keeleteaduskonna parteibüroole esitatud aruande kohaselt oli ajaloolastel raskusi juba loosungite valmistamisega: materjali polnud, töö hilines, kasutati vanu loosungeid.⁶⁹⁸ Loosungeid tegema ja kandma määratud tudengid ei ilmunud kohale. Väga palju puuduti ka demonstratsioonilt, kusjuures viiendalt kursuselt ei tulnud kedagi kohale. Rohkesti märgiti Ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilaste puhul *printsiibitut ja leplikku suhtumist* kodanliku ideoloogia avaldustesse ja natsionalismi igandeid,⁶⁹⁹ võitleva hoiaku puudumist nii õppejõudude kui komnoorte seas.⁷⁰⁰

1964. aastate keskpaigas tehti ajakirjanduses kokkuvõtteid keskkooliõpetajate ettevalmistamise olukorrast 1950. aastate teisest poolest 1960. aastate keskpaigani.⁷⁰¹ Märgiti, et aineõpetajate koondamine TRÜ-sse pole end õigustanud, kuna seal valmistatakse ette ka teadlasi ning ei suudeta seetõttu piisavalt aineõpetajaid koolitada.

3.4. Stagnatsiooni algusperiood 1965–1977

3.4.1. Tulevaste ajalooõpetajate ettevalmistamise erialased ja ideoloogilised nõuded

Üleminek kohustuslikule keskharidusele tähendas ka õpetajakoolituse tähtsuse tõusu. TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas⁷⁰² otsustati 1967. aasta kevadel parandada õpetajakoolitust. Selleks otsustati täiendada õpetajakoolituse programme lastepsühholoogia ja pedagoogilise psühholoogia kursustega.⁷⁰³ 1967/1968. õppeaastast nähti vastavalt ENSV haridusministri käskkirjale ette liiteriala, ajaloo ja võõrkeelte õpetajate koolitamine.⁷⁰⁴ 1970. aastate algusest muutus ajalooõpetajate

⁶⁹⁶ ERAF 151–12–71, 1 3–3p; 151–12–94, 1 9; 151–12–131, 1 6; 151–12–134, 1 3.

⁶⁹⁷ Intervjuu Jüri Andiga. 12. 09. 2005.

⁶⁹⁸ ERAF 151–12–85, 1 5–5p.

⁶⁹⁹ ERAF 151–12–95, 1 1.

⁷⁰⁰ ERAF 151–12–131, 1 6.

⁷⁰¹ H. Kelder. Veel kord pedagoogilise kaadri ettevalmistamisest. // Nõukogude Õpetaja. 1964, 11. aprill.

⁷⁰² 1973. aastal loodi ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo, defektoloogia ja psühholoogia erialade ning NSV Liidu ajaloo, üldajaloo, eripedagoogika ning loogika ja psühholoogia kateedrite baasil TRÜ ettepanekul Eesti NSV kõrg- ja keskerihariduse ministri poolt ajalooteaduskond.

⁷⁰³ ERAF 151–12–156, 1 8–31.

⁷⁰⁴ Käskkirjad ja juhendid. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1966, lk 33.

koolitamine TRÜ ajaloo osakonna põhifunktsiooniks, sest vajadus ajalooõpetajate järele kasvas. Kuigi seda seostatakse rohkem kohustuslikust keskharidusest tuleneva suurema nõudlusega ajalooõpetajate järele, oli kahtlemata üheks põhjuseks ka TRÜ lõpetavate noorte ajaloolaste soovimatus koolis töötada.

1970. aasta sügisel otsustati TRÜ NSV Liidu ajaloo ja üldajaloo kateedrite koosolekul kinnitada ajaloolaste spetsialiseerumise põhisuunaks ajalooõpetaja kutse.⁷⁰⁵ Teistele erialadele lubati suunata vaid üksikuid üliõpilasi, arvestades nende head õppeedukust, distsipliini ja huvi vastava eriala vastu. 1971. aasta jaanuaris otsustati NSV Liidu ajaloo ja üldajaloo kateedri koosolekul nõuda pedagoogilise praktika sooritamist juba kõigilt üliõpilastelt.⁷⁰⁶ Pedagoogilise praktika osas oli toimunud alates 1960. aastate keskpaigast suuri muutusi. Veel 1966. aastal kestis see 22 nädalat,⁷⁰⁷ sest üliõpilastel tuli sooritada ka pioneeritöö praktika (teisel kursusel 2 päeva nädalas, kokku 8 nädalat).⁷⁰⁸ 1970. aastaks oli pedagoogiline praktika vähenenud 15 nädalale.⁷⁰⁹ Alates 1975. aastast lühendati pedagoogilist praktikat ülikoolis 8–12 nädalani.⁷¹⁰

1974. aasta kevadel tehti kõrgkoolide ajaloo — alastes üleliidulistes programmides muudatusi.⁷¹¹ Üleliidulisi programme ei võinud küll kohapeal muuta, kuid neid võis kohandada vastavalt kohalikele oludele.⁷¹² Igal aastal vaatasid TRÜ teaduskondade metoodikakomisjonid programmid üle, et need oleksid ajakohastatud, aga poleks rikutud üleliidulisi nõudeid.⁷¹³ TRÜ ajaloo osakonnas muudeti näiteks ka ajaloo õpetamise metoodika programmi, mis Palametsa sõnul seisnes vaid sõnastuse ajakohastamises.⁷¹⁴ Mõned siinsed programmid olid ka erinevad üleliidulistest programmidest, näiteks NSV Liidu ja Eesti historiograafia kursus.

NSV Liidu Kõrgema ja Keskerihariduse ministri käskkiri 4. juunist 1974 *Ülikooliharidusega kaadri ettevalmistamise parandamisest ja ülikoolide osatähtsuse tõstmisest kõrgemate koolide süsteemis* tõi taas muutusi õpetajakoolitusse.⁷¹⁵ 1974. aasta sügisel nõuti ühiskonnateaduste kateedritelt ühiskonnateaduste taseme tõstmist ajaloo ja psühholoogia osakonnas, kuna ajaloolastest saavad ühiskonnateaduste õpetajad, psühholoogid aga tegelevad sotsioloogiaga.⁷¹⁶

⁷⁰⁵ EAA 5311–28–116, l 42.

⁷⁰⁶ EAA 5311–28–123, l 3.

⁷⁰⁷ ERAF 151–12–147, l 2–4.

⁷⁰⁸ Tartu Riikliku Ülikooli ajalugu, 3, lk 245.

⁷⁰⁹ H. Palamets. Põhijooni ajaloo õpetamise arengust Nõukogude Eesti üldhariduslikus koolis 1940–1965, lk 17.

⁷¹⁰ Tartu Riikliku Ülikooli ajalugu, 3, lk 245.

⁷¹¹ EAA 5311–6–8, l 22p.

⁷¹² Samas, l 23.

⁷¹³ Samas, l 22–24.

⁷¹⁴ Intervjuu Hillar Palametsaga. 14.04.2005.

⁷¹⁵ EAA 5311–6–8, l 107.

⁷¹⁶ Samas, l 43–43p.

1960. aastate keskpaigast nõuti NSV Liidus ideoloogilise kasvatustöö tugevdamist kõrgkoolides. Keskkooliõpetajate koolitamise koondumisega Tartu Ülikooli tuli senisest enam jälgida üliõpilaste seas tehtavat kommunistlikku kasvatustööd. Tähtis dokument oli NSV Liidu kõrgema ja kesk-erihariduse ministeeriumi kolleegiumi otsus *Ideelise kasvatustöö parandamisest kõrgemates ja keskeriõppeasutustes* 12. augustist 1965,⁷¹⁷ millest lubati juhinduda ka TRÜ ajaloo osakonnas.⁷¹⁸

Kuigi õppejõududel nõuti parteisse astumist, ei teinud seda Sulev Vahtre, Helmut Piirimäe ja Märt Tánava. Nende võtmist NLKP ridadesse arutati teaduskonna ja osakonna parteikoosolekutel 1966. aastal üsna tihti.⁷¹⁹ Lõpuks tuli nentida, et Vahtre, Piirimäe ja Tánava parteisse astumiseks tehtud suurel tööel polevat tulemusi. Järgnevatel aastatel nende mitteparteilisuse üle parteikoosolekutel enam ei arutletud. Aastatel 1966–1970 kasvas TRÜ parteiorganisatsiooni liikmete arv 443-lt 494-ni (umbes 45% õppejõududest),⁷²⁰ 1975. aastaks 551-ni.⁷²¹ See tähendas, et keskmiselt võeti TRÜ-s neil aastail parteisse vaid kümme õppejõudu aastas, kuna kvoodid ei võimaldanud enam.⁷²² Samal ajal suurenes üliõpilaste vastuvõtmine komsomoli — 1970. aastal ulatus nende osakaal juba 85%-ni.⁷²³

1970. aastate alguses esitati mitmeid üliõpilaste ideoloogilise kasvatamise juhiseid, sh koostati NSV Liidu kõrgema ja keskerihariduse ministeeriumi juhitud üliõpilaste kommunistliku kasvatus näidisplaan, sellest lähtuvalt TRÜ üliõpilaste kommunistliku kasvatus üldplaan⁷²⁴ ja teaduskondade ja osakondade kasvatustööprogrammid.⁷²⁵

Üldeeskirjades nimetati, et *Tartu Riikliku Ülikooli, tema teaduskondade ja osakondade peamiseks ülesandeks on ette valmistada kõrge kvalifikatsiooniga spetsialiste, kellel on lai erialane ja poliitiline silmaring, sügavad teoreetilised teadmised ja oskused, kes on kultuursed, kiindunud oma erialasse, oskavad ületada igasuguseid raskusi, on suure kohuse- ja vastutustundega ning ustavad oma sotsialistlikule kodumaale. Selle austava ja vastutusrikka ülesande täitmine on võimalik ainult siis, kui üliõpilaste kasvatustööd ülikoolis tervikuna, eriti aga*

⁷¹⁷ EAA 5311–5–264, l 33.

⁷¹⁸ EAA 5311–28–92, l 24–26.

⁷¹⁹ ERAF 151–12–136, l 26–31.

⁷²⁰ F. Kinkar. TRÜ parteiorganisatsiooni tegevuse edasisest täiustamisest aastail 1966–1970, lk 98.

⁷²¹ E. Kivimaa. Tartu Riikliku Ülikooli parteiorganisatsioon IX viisaastakul, lk 114.

⁷²² Intervjuu Kaido Jaansoniga. 28.03.2005.

⁷²³ I. Kivest. Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaskond aastatel 1961–1970. Diplomitöö. Tartu, 1979, lk 54.

⁷²⁴ E. Kivimaa. Tartu Riikliku Ülikooli parteiorganisatsioon IX viisaastakul, lk 116.

⁷²⁵ J. Kalits. Kasvatustöö parteilisest suunamisest nõukogude kõrgemas koolis, lk 20.

*kursustel ning õpperühmades, viiakse läbi kõrgel ideelis-poliitilisel tasemel sihikindlalt ja konkreetselt, arvestades üliõpilaste individuaalseid omadusi.*⁷²⁶

Kommunistliku kasvatusedendamiseks kinnitasid NSV Liidu Kõrgema ja Keskerihariduse Ministeeriumi kolleegium ja ÜLKNÜ Keskkomitee 5. märtsil 1974 kõrgemate õppeasutuste üliõpilaste ühiskondlik-poliitilise praktika näidispõhimääruse.⁷²⁷ 1975. aasta oktoobris viidi Tartu Riiklikus Ülikoolis esimest korda läbi ühiskondlik-poliitilise praktika atesteerimine.⁷²⁸ Tegelikult kujunes sellest tüütu ja mõttetu üritus, mida keegi tõsiselt ei võtnud.

Ideoloogiline kasvatustöö pidi toimuma ka loenguvälisel ajal. Kommunistliku kasvatusedendamise teenistusse püüti endiselt rakendada Üliõpilaste Teadusliku Ühingu. Ajalooring ei täitnud talle esitatud ideoloogilise töö nõudeid. 15. märtsil 1974 heitis Linda Eringson ajaloo teaduskonna parteibürool ajaloo ringile (teaduslik juhendaja Helmut Piirimäe) ette nii Eesti kui NSV Liidu ajaloo nõukogude perioodi teemade puudumist. Otsustati, et ajaloo ringis tuleb pöörata suuremat tähelepanu uusima ajaloo, NSV Liidu ajaloo ja Nõukogude perioodi ajaloo probleemidele. Selle täitmise eest vastutasid kateedrijuhatajad professorid Siilivask ja Konks,⁷²⁹ kes aga polnud ajaloo ringiga kuidagi seotud ning neid ettepanekuid ellu ei viidud.

Üliõpilaste ideoloogilised väärtused kas ei jõudnud parteiorganisatsiooni kõrvu või ei võetud neid tõsiselt. Ühe näitena võib tuua arutelu ajaloolaste tudengite löömise üle ajaloo teaduskonna parteibürool 1974. aasta jaanuaris.⁷³⁰ Ettekandega 14.–15. novembril 1973 Käärikul toimunud ajaloo osakonna päevadest esines Linda Eringson tudengite löömisel olevat esitatud esimese kursuse tudengitele viienda kursuse poolt *läbimõtlema* üldiselt *väärade küsimusi*.⁷³¹ Kuigi rektor Arnold Koop nõudis üritusest *konkreetsete järelduste tegemist*,⁷³² mida võib mõista korraldusena süüdlasi tõsiselt karistada, said küsimuste koostajad Rein Toomla, Toomas Tamla ja Hannes Varblane vaid märkuse ja ülesande korraldada ühiselamus Nõukogude Armeed aastapäevale pühendatud üritus.

Tegelikult oli tollane ideoloogiline kasvatustöö suurel määral formaalne, mida eriti tõsiselt ei võetud. Isegi TRÜ parteiorganisatsioon pidi nentima, et kommunistliku kasvatustöö programmi elluviimine edenes neil aastail visalt.⁷³³

⁷²⁶ Tartu Riikliku Ülikooli kursuse- (rühma-) juhendajate põhimäärus. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1974, lk 3.

⁷²⁷ E. Kivimaa. Tartu Riikliku Ülikooli parteiorganisatsioon IX viisaastakul, lk 117.

⁷²⁸ Samas, lk 118.

⁷²⁹ ERAF 151–12–285, l 152–155.

⁷³⁰ Samas, l 137–138.

⁷³¹ ERAF 151–12–285, l 137–138.

⁷³² Samas, l 137–138.

⁷³³ E. Kivimaa. Tartu Riikliku Ülikooli parteiorganisatsioon IX viisaastakul, lk 116.

3.5. Stagnatsiooni süvenemise periood 1977–1985

3.5.1. Tulevaste ajalooõpetajate ettevalmistamise erialased ja ideoloogilised nõuded

Ajalooõpetajate järele püsis suur nõudmine. 1977. aasta septembris otsustati ajaloo osakonna kateedrite koosolekul teha rektoraadile ettepanek suurendada päevase osakonna üliõpilaste arvu ja vähendada kaugõppe üliõpilaste arvu kümne võrra.⁷³⁴ Otsust põhjendati sellega, et paljud sõjajärgsetel aastatel lõpetanud õpetajad hakkavad pensionile jääma, mistõttu kasvab vajadus ajalooõpetajate järele. Seni piisas 25–28 lõpetajast aastas statsionaaris ja umbes 40-st kaugõppes. 1978. aasta alguses soovitati võtta ülikooli esmajoones neid, kes tahavad õpetajaks saada.⁷³⁵

Pedagoogikaalased uuendused algasid 1976. aastal vastuvõetud uute õppekavadega. TRÜ nõukogu arutas üleminekut uutele õppeplaanidele 23. aprillil 1976, et seostada õpetamist keskkoolide õppekavadega.⁷³⁶ Nüüdsest anti õpetajakutse kõikidele vastava osakonna lõpetajatele.⁷³⁷ Pedagoogilist praktikat lühendati 16-lt nädalalt 8-le nädalale. Üleminek uutele õppekavadele viidi ellu 1978/1979. õppeaastaks.⁷³⁸

Vastavalt NSV Liidu kõrgema ja keskerihariduse ministri käskkirjale 5. oktoobrist 1977 *Õiguslike distsipliinide õpetajate ettevalmistamisest riiklikes ülikoolides ja pedagoogilistes instituutides* otsustati ajaloo osakonnas, et ajaloo- ja ühiskonna õpetuse õpetaja peab olema suuteline õpetama NSV Liidu riigi ja õiguse aluste kursust kaheksandas klassis.⁷³⁹

Kuna õpetajakoolituses tuli lähtuda üldhariduskooli õppekava muutustest, siis tõusis ajalooteaduskonnaski 1970. aastate teisest poolest järjest enam päevakorda üliõpilaste ettevalmistamine kasvatustöök. 12. jaanuaril 1976 räägiti ajalooteaduskonna parteikoosolekul õpetajate ettevalmistamise probleemidest.⁷⁴⁰ Üks probleeme oli endiselt noorte õpetajate vähene huvi kasvatustöö vastu. Kõneldes pedagoogilise praktika tulemustest 26. veebruaril 1976 nimetati, et ajaloo osas olevat üliõpilastel küll hea erialane ettevalmistus, kuid vajaka jäämisi on klassijuhataja- ja komsomolitöös.⁷⁴¹ Ajalooteaduskonna parteikoosolekul 17. märtsil 1977 arutati EKP Tartu Linnakomitee VI pleenumi otsust *EKP TRÜ tööst üliõpilaste kommunistlikul kasvatamisel* (17. veebruarist 1977),

⁷³⁴ EAA 5311–28–157, l 20.

⁷³⁵ ERAF 151–12–355, l 3–5.

⁷³⁶ EAA 5311–1–1088, l 368.

⁷³⁷ Samas, l 371.

⁷³⁸ Samas, l 380.

⁷³⁹ EAA 5311–28–157, l 89–91.

⁷⁴⁰ ERAF 151–12–321, l 2.

⁷⁴¹ EAA 5311–6–28, l 16–17.

mida seostati ajaloo teaduskonna aktuaalsete probleemidega.⁷⁴² Heideti ette kasvatustöö formaalsust.

1977. aasta detsembris võeti vastu NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus, mis nõudis õpetajatööks valmistuvatele üliõpilastele psühholoogiliste ja pedagoogiliste distsipliinide õppimiseks eraldatud tundide arvu suurendamist. Määrus nägi ette parandada üliõpilaste ettevalmistamist kasvatustöö metoodikas.⁷⁴³ Ideoloogilise kasvatustöö tähtsuse tõstmisele koolis ja kõrgkoolis astus vastu ajaloo professor Jaan Konks, kes muretses teadmiste vähenemise pärast sellise hariduspoliitika tulemusel.⁷⁴⁴ Ta ütles ajaloo teaduskonna parteikoosolekul otse, et ometi olevat juba ammu selge, mis segab õppetööd, viidates otseselt kommunistliku kasvatustöö mahukusele. Teda toetasid ajaloo õppejõud Herbert Ligi ja pedagoogikateadlane Inge Unt, kelle arvates oli kooli puuduseks lähtumine eelmise sajandi marksismi-leninismi klassikute ideaalidest.⁷⁴⁵ 10. augustil 1978 arutati EKP Keskkomitee bürool õpetajate ettevalmistamist TRÜ-s ja Tallinna Pedagoogilises Instituudis, märkides taas puudusi kasvatustöös, pioneeri- ja komsomolitöös.⁷⁴⁶

Ajaloo teaduskonna õppetöölalast kasvatustööd juhtis teaduskonna parteiorganisatsioon ja õppetöövälisest kasvatustööd ühiskondlik prodekaan kasvatustöö alal. Kasvatustöö aluseks oli TRÜ õppetöövälise kasvatustöö ja ajaloo teaduskonna kasvatustöö programm, kursustel koostati vastavad kursuste tööplaanid (koostajaks kursuse juhendaja, kontrollijaks prodekaan). Tollase ajaloo osakonna õppejõu Kaido Jaansoniga meenutusel oli see kõik üsna formaalne.⁷⁴⁷

Aastatel 1977–1978 oli ajaloo teaduskonnas ideoloogilise kasvatuse valdkonna põhiküsimuseks parteipoliitika tutvustamine. Võrreldes varasemate aastatega kasvas alates 1970. aastate keskpaigast NSV Liidu parteipoliitikas märgatavalt NLKP kongresside otsuste tutvustamine. Esmakordselt pidid üliõpilased 1976. aasta alguses toimunud NLKP XXV kongressi otsustega tutvumiseks aru andma. Nii kõneles 18. märtsil 1976 ajaloo kolmanda kursuse esindaja Urmas Murre NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekul kongressi materjalide tutvustamisest oma kursusel.⁷⁴⁸ Murre teatel toimunud Vellavere laagris arutelu Brežnevi ja Kossõgini ettekande üle, tema sõnu kinnitas kohalviibinud professor Helmut Piirimäe. Tegelikult kõneldud seal elust endast, mitte parteikongressist.⁷⁴⁹

NLKP poliitikat ideoloogilise surve tugevdamise alal arvestati ka ajaloo teaduskonna parteiorganisatsioonis. Olukord muutus kardinaalselt 1978. aasta

⁷⁴² ERAF 151–12–337, l 23–24.

⁷⁴³ ERAF 151–12–355, l 3–5.

⁷⁴⁴ Samas, l 73–75.

⁷⁴⁵ Samas, l 74.

⁷⁴⁶ EAA 5311–1–1088, l 370.

⁷⁴⁷ Intervjuu Kaido Jaansoniga. 21.03.2005.

⁷⁴⁸ EAA 5311–28–145, l 55.

⁷⁴⁹ Intervjuu Mati Lauriga. 10.11.2004.

lõpul. 23. novembril toimunud ajalooteaduskonna parteialorganisatsiooni koosolekul pidas prodekaan Hillar Palamets vajalikuks komsomoliorganisatsiooni puhastamist poliitiliselt ebateadlikest liikmetest. Ta põhjendas oma seisukohta ajaloo osakonna lõpetanute suunamisega ideoloogilisele tööle (näiteks õppealajuhatajad, direktorid jt) ning küsis: *Kas on õigus praegust olukorda arvestades suurt osa lõpetajatest sellisele tööle suunata?*⁷⁵⁰ Üliõpilaste kitsast poliitilise silmaringi illustreeris ta tagasihoidliku osalemisega Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva demonstratsioonil (106-st tudengist 50), komsomoli aruandluskoosoleku ärajäämisega tudengite vähesuse tõttu jm. Kokkuvõtlikult märkis Palamets, et komsomoliorganisatsioon olevat nüüd massiline, aga mitte enam võitlev. Etteheiteid passiivsuse eest tehti ka õppejõududele, kes hoidvat kõrvale massiüritustest ja kasvatustööst. Markantseks näiteks oli 1978. aastal ülikooli Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva aktus, kuhu kutsutud 20-st ajalooteaduskonna õppejõust ilmus vaid kaks. Kuigi teised kommunistid ei näinud ideoloogiaprobleeme nii teravana (Jaroslav Raidi arvates Palamets liialdas), nenditi ideoloogiatöö puudusi siiski kogu ülikoolis.⁷⁵¹

Ajalooteaduskonna parteiorganisatsioon pidi lähtuma oma tegevuses üleliidulistest parteipoliitikast. 18. aprillil 1979 arutati ajalooteaduskonna nõukogu koosolekul vene keele õpetamise olukorda teaduskonnas.⁷⁵² Leiti, et vene keele õpetamisel lähtutakse tulevase õpetaja vajadustest.⁷⁵³ Üliõpilasi otsustati rohkem suunata venekeelse erialakirjanduse lugemisele, tuli leida võimalusi mõnede õppeainete õpetamiseks vene keeles, kasutades selleks rohkem külalislektoreid. Tegelikuses ei pruukinud nende nõuete täitmine alati tähendada üliõpilaste ideoloogilist mõjutamist.

Nii selgitab Kaido Jaanson, et venekeelsed monograafiad kuulusid uusima aja kohustusliku kirjanduse nimekirja vastavate eestikeelsete raamatute vähesuse tõttu. Samuti pidas ta võõrkeelse kirjanduse lugemist kõrgkooli õpingute isenesest mõistetavaks osaks. Kuigi tudengid võisid Jaansoniga loengukursustel venekeelsed teosed ka muukeelsetega asendada, tehti seda vaid üksikjuhtudel (näiteks Mart Laar ja Lauri Vahre).⁷⁵⁴ Venekeelse kirjanduse kasuks otsustati enamasti seetõttu, et teisi võõrkeeli osati halvasti.

NLKP Keskkomitee ideoloogiaotsust 26. aprillist 1979 arutati ajalooteaduskonna parteikoosolekul 13. juunil 1979.⁷⁵⁵ Ideoloogiatöös toodi välja kolm aspekti: töö üliõpilastega, õppejõudude ideoloogiline enesetäiendamine ja ideoloogiline ning poliitiline kasvatustöö elanikkonna hulgas. Esimest korda märkis dekaan Allan Liim, et ajalooteaduskond valmistab sisuliselt ette ideoloogiatöötajaid ja et ajaloolastelt oodatakse rohkem kui teistel. Ajaloolased pidavat

⁷⁵⁰ ERAF 151–12–355, l 101–102.

⁷⁵¹ Samas.

⁷⁵² EAA 5311–6–66, l 77–79.

⁷⁵³ Samas, l 79.

⁷⁵⁴ Intervjuu Kaido Jaansoniga. 21.03.2005.

⁷⁵⁵ ERAF 151–12–371, l 54.

olema pärast lõpetamist küpsed lektorid, et lülituda aktiivselt poliitilisse kasvatustöösse.⁷⁵⁶

1979. aasta kevadel tõstatas taas ka õppejõudude parteilisuse probleem, mis oli viimati sellisel kujul päevakorras olnud 1960. aastate keskpaigas.⁷⁵⁷ 1979. aasta sügisel otsustas Tartu Riikliku Ülikooli nõukogu pöörata erilist tähelepanu ühiskonnateaduste õpetamisele NLKP Keskkomitee ideoloogiatoõ täiustamist käsitleva otsuse valgusel.⁷⁵⁸

Ka järgnevatel aastatel rõhutati, et ajalooteaduskond valmistavat ette ideoloogia alal töötavat kaadrit, kelle karastus pidavat olema eriti tugev.⁷⁵⁹ Ideoloogiatoõs oli ajaloo osakonnas juhtival kohal Linda Eringson, kes tegi neil aastatel põhilisi ettepanekuid üliõpilaste ideoloogilise mõjutamise alal. Linda Eringson nõudmisel otsustati 1979. aastal mitte lubada kaitsmisele diplomitöid, milles pole kasutatud marksismi-leninismi klassikute ja L. I. Brežnevi töid.⁷⁶⁰ Põhjusiks oli tema sõnul võõrastav tendents, et tudengid olid hakanud neid vähe tsiteerima — näiteks 1979. aasta kevadel ei märgitud neid 16-st diplomitööst kümnes. Tudengitele tundus see nõue tüütu kiusamisena ning seda täideti formaalselt.

NLKP XXVI kongressi järel nõudis Eringson 1981. aasta märtsis uute ideoloogiatoõ vormide otsimist ja mõningate vanade vormide (kontaktid vennasvabariikide kõrgemate õppeasutustega, rahvaste sõpruse arendamine) poole tagasipöördumist.⁷⁶¹ Samuti võitles ta jätkuvalt *halluse, šabloonsuse, sõnategemise ja formalismi* vastu ideoloogiatoõ teostamisel üliõpilaskonnas ja soovitas suunata üliõpilasi rohkem revolutsioonilise liikumise ajaloo uurimisele. Tegelikult ei muutunud aga midagi ja nimetatud teemad ei kõitnud endiselt tudengeid. Erilist mõju ei avaldanud üliõpilastele ka NLKP ajalugu ja teaduslik kommunism, milles tuli teha ülikooli lõpetamisel riigieksamid.

Hoolimata nõuetest jäi ideoloogilise kasvatustöö mõju ajalootudengitele üldiselt tühiseks. 1970. aastate lõpus hakati hoopis rõhutama oma rahvuslikke hoiakuid. Nii tekkis 1979. aasta kevadel esimese kursuse ajalootudengitel Mart Laaril ja Lauri Vahtrel mõte asutada Tallinnas aastaid tegutsenud *Kodulinna* liikumise eeskujul sarnane organisatsioon Tartu üliõpilaste seas, mille eesmärk oleks Eesti kultuuri väärtustamine, kaitsmine ja säilitamine.⁷⁶² Sama aasta sügisel reaalselt tegevust alustanud mitteametlik rühmitus (hiljem nimega *Noor-Tartu*) polnud küll arvuliselt suur (fikseeritud liikmeskond puudus, liikumisega oli seotud 30–40 tudengit), kuid see omas ajalooüliõpilaste seas autoriteeti.

⁷⁵⁶ Samas.

⁷⁵⁷ Samas, l 20.

⁷⁵⁸ EAA 5311–6–67, l 2.

⁷⁵⁹ ERAF 151–12–388, l 27.

⁷⁶⁰ ERAF 151–12–371, l 20.

⁷⁶¹ EAA 5311–28–173, l 63–66.

⁷⁶² I. Riigor. Tartu Ülikooli üliõpilastest 1980. aastatel. Noortartlastest muinsuskaitsepäevadeni. Bakalaureusetöö. Tartu, 2003. Vt ka: Lauri Vahtre. Nüri võitlus lohega. // Vikerkaar. 1988, 12, lk 61–65.

Noortartlaste tegemisi (korrastustööd kalmistutel, Jaani kirikus jm, kirjandusõhtud, kõnekoosolekud jmt) toetasid ülikooli juures mitmed ajalooõppejõudki (Sulev Vahtre, Tiit Rosenberg)⁷⁶³

Noor-Tartu liikmed kuulusid samaaegselt ka ajalooüliõpilaste ametlikku organisatsiooni, TRÜ Üliõpilaste Teadusliku Ühingu ajalooringi, mille mõju üliõpilaste rahvuslikule kasvatamisele vastukaaluna nõukogude ideoloogiale oli ilmselt veelgi suurem. Ühiskondliku režiimi jäigenemine koguni hoogustas ajalooringi tegevust ja siseelu.⁷⁶⁴ Tiit Rosenbergi sõnul avaldus see kõige selgemalt 1970. aastate lõpul ja 1980. aastate algul, mil ajalooringi eesotsas seisis sellised võimekad liidrid nagu Mart Kalm, Mart Laar, Lauri Vahtre, Tõnis Luukas jt.⁷⁶⁵

Enamus ajalooteaduskonna üliõpilasi kuulus ka komsomoli, kusjuures ÜLKNÜ-sse kuuluvus oli 1970. aastate keskpaigast kasvanud: kui 1974. aastal oli ÜLKNÜ liikmeid teaduskonnas 78,4%, siis 1982. aastaks oli nende arv kasvanud juba 96,4%-ni.⁷⁶⁶ Võib väita, et enamikule tollastest ajalooüliõpilastest ei seostunud komnooreks olemine kommunistlike vaadete tunnustamisega, vaid jäi formaalsuseks. Siiski leidis 1982–1983 ülikooli astunute seas mitmeidki innukaid ja ideelisi komnoori.

NLKP-sse astujaid leidis ajalooteaduskonna tudengite seas vähe. Nii võeti NLKP liikmekandidaadiks 1976–1983 kokku 31 (1976 kolm, 1977 neli, 1978 viis, 1979 neli, 1980 viis, 1981 neli, 1982 neli ja 1983 kaks) ajalooteaduskonna üliõpilast, kellest vaid osa olid ajaloolased.⁷⁶⁷ Need ajalooteaduskonna tudengite komsomoli- ja parteissekuulumise arvud sarnanesid üleülikooliliste näitajatega. Ühest küljest polnud kommunistlik partei tudengite seas populaarne, teisest küljest võeti sinna vastavalt ettenähtud kvootidele igast teaduskonnast aastas ainult neli-viis üliõpilast.⁷⁶⁸ Tõenäoliselt motiveeris üliõpilasi parteisse astuma eelkõige soov karjääri teha ja nõukogude ühiskonnas edasi jõuda.

Nii nagu Eesti haridus- ja kultuuriringkondadele, nii ka ajalooüliõpilastele avaldasid 1980. aastate alguses mõju dissidentlik liikumine ning salaja levitatavad ühiskonnakriitilised materjalid.⁷⁶⁹ 1981. aastal eksmatrikuleeriti poliitilistel põhjustel kaks ajalooüliõpilast: Viktor Niitsoo pärast vangistamist ja Rünno Vissak *ebaväärrika käitumise* tõttu.⁷⁷⁰ Viktor Niitsoole mõisteti poliitilistel

⁷⁶³ I. Riigor. Tartu Ülikooli üliõpilastest 1980. aastatel. Noortartlastest muinsuskaitsepäevadeni, lk 34.

⁷⁶⁴ T. Rosenberg. 50 aastat lähiminevikku. ÜTÜ ajalooringi juubelit tähistades. // Kleio: Ajaloo ajakiri. 1996, 2, lk 50.

⁷⁶⁵ Samas.

⁷⁶⁶ M. Kruus. TRÜ Ajalooteaduskonna üliõpilaskond aastail 1973–1983. Tartu, 1985, lk 55.

⁷⁶⁷ Samas, lk 63.

⁷⁶⁸ Intervjuu Kaido Jaansoniga. 21.03.2005.

⁷⁶⁹ R. Vissak. Üliõpilaste “pehme” represseerimine Arnold Koobi rektoraadi perioodil. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXX. Tartu, 1998, lk 123.

⁷⁷⁰ Samas.

põhjustel kaks aastat vanglakaristust range režiimiga laagris koos sellele järgneva kaheaastase asumisele saatmisega.⁷⁷¹ Niitsoo represseerimiste tegelikku põhjust, omakirjastusliku kirjanduse levitamist, väljaande *Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis* toimetamist kohtus tõestada küll ei suudetud, kuid leiti teisi motiive.⁷⁷²

Rünno Vissaku puhul olid eksmatrikuleerimise otsesteks põhjusteks osavõtt vangistuses hukkunud vabadusvõitleja Jüri Kuke matustest Vologda linnas koos Lagle Pareki, Enn Tarto jt ning hilisem viibimine Leedu NSV-s, kus ta koos Tunne Kelami, Ants Antsoni ja Tõnis Arroga sattus KGB tähelepanu alla ja arreteeriti neljaks päevaks miilitsale mittekuuletumise ettekäändel. Rünno Vissaku meenutusel sai ta Jüri Kuke matustel käimise tõttu ainult noomituse. Eksmatrikuleerimiseks olevat andnud mugavama ettekäände hilisem Leedu NSV-st saabunud teade administratiivkaristuse kohta ja selle poliitilised tagamaad. Vissaku õpingukaaslased väljendasid oma toetust kirjaga tema kaitseks, mis saadeti nii TRÜ rektorile kui ka vabariigi haridusjuhtidele.⁷⁷³

Ideoloogiline surve tugevnes 1982. aasta lõpul ja 1983. aasta algul, mis on kindlasti seotud üldiste üleliiduliste Juri Andropovi poliitikast tulenevate tendentsidega. Ideoloogilised eksimused võeti erilise tähelepanu alla. Ajalooteaduskonnas oli selleks materjali piisavalt. 1983. aasta alguses eksmatrikuleeriti ajalooüliõpilased Aivar Reidla, Mart Sarapuu ja Indrek Tarand, kes olid KGB-le silma torganud 1982. aasta jõuluõhtul vabadussõjalase Julius Kuperjanovi haul käimisega. Nad võinuksid ülikoolist väljaheitmisest pääseda, kui oleksid nõustunud tegema koostööd julgeolekuorganitega, millest nad aga keeldusid.⁷⁷⁴

1983. aasta kevad-talvel hakati ülikoolis veelgi enam kõnelema ajalooüliõpilaste ideoloogilistest eksimustest ning otsima ettekäandeid populaarse *Noor-Tartu* tegevuse lõpetamiseks. 2. märtsil 1983 refereeris Linda Eringson NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekul 14. veebruaril toimunud TRÜ aktiivi nõupidamist ideoloogiatöö probleemidest. Seal olevat märgitud, et enamus kateedreid, eriti ajaloo kateedrid, polevat end ideoloogilise kasvatustöö teostamisega üle koormanud. Öeldi, et kateedrid ei tea, mida üliõpilased teevad. Eriti tehtud etteheiteid seoses *Noor-Tartuga*.⁷⁷⁵ Seepeale tões Jaroslav Raid, et ajaloo osakond polevat ideoloogilisel rindel enam esirinnas nagu aastaid tagasi. Kohalviibinud EKP Tartu Linnakomitee esimene sekretär Indrek Toome märkis, et ta süda ajalooosakonna (pro ajaloo osakonna) pärast valutab (*Noor-Tartu, orientalistikaring*).⁷⁷⁶

⁷⁷¹ V. Niitsoo. *Vastupanu 1955–1985*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk 145–146.

⁷⁷² Samas.

⁷⁷³ Kirjale andis allkirja ka käesoleva töö autor, Rünno Vissaku kursusekaaslane ajaloo osakonnast.

⁷⁷⁴ Rünno Vissak. Üliõpilaste “pehme” represseerimine Arnold Koobi rektoraadi perioodil, lk 124.

⁷⁷⁵ EAA 5311–28–185, l 73–74.

⁷⁷⁶ Samas, l 73–74.

Ajalooüliõpilastest võeti kõige teravamalt sihikule diplomand Lauri Vahtre, kes eksmatrikuleeriti 6. aprillil 1983 poliitilistel motiividel, ametliku formuleeringu järgi üliõpilasele *ebaväärika* käitumise pärast.⁷⁷⁷ Samal päeval kohustus rektor Arnold Koop ajalooteaduskonna juhtkonda arutama teaduskonna nõukogu ja parteibüroo laiendatud ühisel koosolekul ideoloogilist kasvatustööd.⁷⁷⁸ Dekaan Allan Liim märkis, et ajalooteaduskonnal on ülikoolis tähtis ülesanne valmistada ette ideoloogiakaadrit, ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetajaid. Ta tunnistas 1980. aastate algul toimunud ideoloogilisi *möödalaskmisi* teaduskonnas:⁷⁷⁹ 1981/1982. õppeaastal Rünno Vissaku osalemine Jüri Kuke matustel ja tema teo õigustamine ajalooüliõpilaste poolt, *Noor-Tartu* tegevus, 1982. aasta taidlusprogrammide *ebaõiged* seisukohad (Mallor Kruus jt),⁷⁸⁰ 24. detsembril 1982 Julius Kuperjanovi haul käimine, ajalooüliõpilaste kaastöö ühele illegaalsele väljaandele.⁷⁸¹ Palamets lisas ideoloogiliste eksimuste nimekirja veel väärarutused tudengiks löömisel ja nääriõhtul, kus ilmnevat teatud üliõpilaste hoiak. Eriti tekitavat probleeme Tallinnast tulnud üliõpilased.

Kõige teravamalt võtsid sõna EKP TRÜ parteikomitee sekretär Advig Kiris ja TRÜ rektor Arnold Koop. Kõik kritiseerisid ajalooüliõpilasi ja nende *ühendust Noor-Tartu*, mida nimetati kurikuulsaks ja kriminaalkuriteoks. Kuigi päevateemaks oli Lauri Vahtre küsimus, käsitleti ka teiste ajalooüliõpilaste käitumist. Kirise sõnul olevat ajalooteaduskond hulk aastaid tagasi andnud head kaadrit, nüüd enam mitte. Nõukogude-vaenuliku tegevusega seotud üliõpilaste eredamateks näideteks olid tema arvates eksmatrikuleeritud Viktor Niitsoo, Rünno Vissak, Urmas Nagel, Mart Sarapuu, Aivar Reidla, Indrek Tarand, Lauri Vahtre. Arnold Koobi teatel jälgis KGB kümnekonda ajalooüliõpilast, nimeliselt mainis ta Harry Liivranda.

Üliõpilaste ideoloogilistes eksimustes süüdistati otseselt ajaloo osakonna puudulikku kasvatustööd, tõstes üles küsimuse, kes selles teaduskonnas üldse õpetavad? Kirise sõnul kõneldavat Tallinnas, et ajaloo osakonnas olevat vaba mõtlemine, seal võivat teha, mida tahetakse. Rektori arvates valitses ajaloo osakonnas väikekoodanlik liberalism.

Rektor ja ülikooli parteisekretär väitsid ajaloo osakonnas töötavat õppejõude, kelle õppe- ja kasvatustöös puuduvat parteiline lähenemine ja kes ironiseerivat loengutes ebasobivates kohtades. Arnold Koop pidas isegi mõeldavaks vabane-da mõnest tudengeid rikkuvast õppejõust.⁷⁸²

⁷⁷⁷ Lauri Vahtre. Meenutusi kadunud maailmast, lk 212–216.

⁷⁷⁸ EAA 5311–6–136, 1 23–29.

⁷⁷⁹ Samas.

⁷⁸⁰ Mallor Kruusi juhitud EÜE Elva pioneerilaagri rühm esitas 1982. aastal maleva üldkokkutulekul koos pioneeridega riigitruu kava, mis tähendas nõukogude ühiskonna paroodiat. Vt lähemalt: Lauri Vahtre, Meenutusi kadunud maailmast, lk 188.

⁷⁸¹ Ilmselt peeti silmas ajakirja *Urikiri*.

⁷⁸² Tõenäoliselt olid need Sulev Vahtre ja Linnart Mäll: Intervjuu Kaido Jaansoniga. 21. 03.2005.

Ajaloo osakonna õppejõud esitasid oma nägemuse ideoloogiliste eksimuste põhjustest ja võimalikest ideoloogilise kasvatuse abinõudest. Ideoloogilised eksimused olevat saanud võimalikuks peamiselt järgmistel põhjustel: *Noor-Tartule* polevat piisavat tähelepanu osutatud, tänapäeva ajaloo uurimisega tegelevat vähe, ajaloo osakonna õppejõud olevat seni olnud *kaitsepositsioonil*, üliõpilaste meeleolusid tuntavat puudulikult jms.

3.6. Kokkuvõte

Ajalooõpetajaid koolitati kuni 1950. aastate lõpuni kolmes õppeasutuses. Aastatel 1947–1952 võis 7-klassilise kooli ajalooõpetajaks saada Tartu ja Tallinna Õpetajate Instituutides, keskkooli ajalooõpetajaks ainult Tartu Riiklikus Ülikoolis. 1952. aastast kuni 1950. aastate teise pooleni jätkus Tartu Õpetajate Instituudis 7-klassilise kooli ajalooõpetajate koolitamine, kõrgharidusega ajalooõpetajaks võis 1952. aastast lisaks TRÜ-le õppida Tallinna Pedagoogilises Instituudis.

Parim ajalooharidus omandati Tartu Riiklikus Ülikoolis. Sinna olid koondunud kõige võimekamad õppejõud, nende seas juba Eesti iseseisvusajal tuntust kogunud ajaloolased (Julius Madisson, Jaan Konks, Harri Moora jt), hiljem Sulev Vahtre, Helmut Piirimäe, Herbert Ligi, Märt Tänavä jpt. Tallinna Õpetajate Instituudi (hiljem Tallinna Pedagoogiline Instituut) kaader komplekteeriti valdavalt Venemaa eestlastest õppejõududega (Anette Hendrikson, Algus Raadik, Emilie Pertels jt), kelle *tugevaks* küljeks oli kommunistlik maailmavaade, nõrkuseks napimad ajalooteadmised. TRÜ-s töötavad Venemaa eestlastest ajalooõppejõud (Hilda Moosberg, Linda Eringson, Lydia Roots) olid Tallinna kolleegidega võrreldes parema ajaloolase ettevalmistusega.

Tallinnas järgiti ajalooõpetajate koolitamisel väga täpselt üleliidulisi ettekirjutusi, näitamata omapoolset algatust kohandada neid teatud määralgi Eesti traditsioonidele vastavaks. Nii ei õpetatud tulevastele ajaloolastelegi Eesti ajalugu, kuna see ei kuulunud üldhariduskoolide programmi. TRÜ-s likvideeriti 1949. aastal küll Eesti ajaloo kateeder, kuid Eesti ajaloo teemad jäid õppekavas keskele kohale. Tartu Õpetajate Instituudis omandatav ajaloolane haridus oli samuti Tallinnas antavast põhjalikum ja Eesti-sõbralikum. Kõne all olevates õppeasutustes toimus erinev üliõpilaste ideoloogiline mõjutamine, kusjuures Tartu ja Tallinn vastandusid taas. Tallinnas mindi tudengite poliitilises kasvatus töös äärmusteni.

1950. aastate lõpul otsustati ajalooõpetajate ettevalmistamist vähendada ning hakata keskkooliõpetajaid koolitama ainult ühes õppeasutuses — Tartu Riiklikus Ülikoolis. Sellele aitasid kaasa eelkõige TRÜ juhtkonna tegevus, EKP Keskkomitee toetus ja TRÜ ajaloo osakonna kõrgem teaduslik tase, mis sai võimalikuks suuresti tänu õppetöö väiksemale ideologiseeritusele. Võib arvata, et kui Tartu Riiklik Ülikool oleks juba alates 1940. aastatest üleliiduliste

õpetajatekoolituse nõuetele allutatud (ametlikult said TRÜ lõpetanud õpetaja kutse alles alates 1955. aastast), kujunenuks sealse teadustöö tase märksa madalamaks. Võimaliku tulemuse hoiatavaks näiteks oli Tallinna Pedagoogilise Instituudi ajaloo osakonna allakäik, mis tulenes nii üleideologiseeritud kaadripoliitikast kui üliõpilaste ideoloogilise ettevalmistuse eelistamisest erialasele ettevalmistusele.

TRÜ ajaloo osakonna õppejõud osalesid aktiivselt üldhariduskooli ajalooõpetamise korralduses: koostati Eesti ajaloo õpikuid (Karl Siilivask, Allan Liim, Sulev Vahtre jt), osaleti Eesti NSV Haridusministeeriumi ajaloo ainekomisjoni töös (Hillar Palamets, Allan Liim), korraldati ajalooõpetajate nõupidamisi jm. Paljuski tänu rahvuslikult mõtleivate õppejõudude autoriteedile ja eeskujule (varasematel aastatel dotsent Julius Madisson ja professor Jaan Konks, hiljem eeskätt professorid Sulev Vahtre, Helmut Piirimäe, Herbert Ligi, dotsenid Märt Tánava, Arved Luts, Vilma Trummal) püsis TRÜ ajaloo osakonna üliõpilaskonnas austus eesti kultuuritraditsioonide vastu ega võetud üldiselt omaks kommunistlikke ideid. TRÜ ajalooüliõpilaste seas tugevnesid vastukaaluna venestuspoliitika intensiivistumisele 1970. aastate lõpul ja 1980. aastate algul nõukogudevastased hoiakud ning avalikud väljaastumised.

Kokkuvõtlikult võib tõdeda, et TRÜ ajaloo osakonnas, kust tuli Nõukogude perioodil põhiosa ajalooõpetajatest, anti statsionaaris lõpetajatele head erialased teadmised, kuid ei pingutatud nõukogude ajalooteadvuse kujundamisega. Kooli tööle suunatud ajalooõpetajad huvitusid ajaloofaktide õpetamisest, mitte nende kaudu nõukoguliku moraali- ja identiteediteadvuse kujundamisest, mida rõhutas üldhariduskooli ajaloo programm.

NELJAS PEATÜKK

Kaasaegsete arvamused ajaloo õpetamise ja ajalooõpetuse kohta

4.1. Stalinismi sõjajärgne periood 1944–1953

Osa stalinismiaegseid ajalooõpetajaid oli hariduse saanud ja töötanud Eesti Vabariigis. Kokku lõpetas aastatel 1923–1940 Tartu Ülikooli didaktilis-metoodilise seminari 107 ajalooõpetajat.⁷⁸³ Sel perioodil ei saanud neid enam koolis palju olla, sest osa iseseisvusaegse ajalooõpetaja diplomi saanutest kas ei läinud kunagi kooli tööle, arreteeriti 1940–1941, vallandati sõjajärgsetel aastatel vms. Ajalooõpetajatena asusid tööle juba Eesti NSV-s vastava erihariduse omandanud. Nende arv jäi siiski veel väikseks, eriti puudutas see aastaid 1945–1950, mil näiteks TRÜ lõpetanud 43-st ajaloolasest⁷⁸⁴ siirdus õpetajaks kümme lõpetanut (23%).⁷⁸⁵ Parem polnud olukord pedagoogiliste instituutide lõpetanutega, kellest esimesed lõpetasid alles 1952. aastal. Sel perioodil määrati ametisse ka Venemaa eestlastest ajalooõpetajaid. Osaliselt õpetasid ajalugu veel erihariduseta pedagoogid.

Kõige põhjalikumalt inspekteerisid stalinismi perioodil ajalootunde Eesti NSV Haridusministeeriumi ametnikud, jõudmata siiski kõikidesse koolidesse. Nende aruanded ei pruukinud kajastada olukorda päris tõeselt. Kuigi leidis kindlasti ideelisi ajalooõpetajaid, püüdsid usutavasti ametikohta hoida soovivad ajalooõpetajad enamasti jätta kontrollijatele muljet nõukogude korra pooldamisest. Seda võimaldavad oletada haridusministeeriumi inspektorite pealiskaudsed ja üldistavad kiidusõnad ajalooõpetajate kohta: Marie Kull (Rakvere Keskkool) oli *aktiivne poliitiline kasvataja*, Koemets ja Maimu Tõldsepp (Võru Keskkool) *püüdsid siduda ajalugu käesoleva aja ja poliitilise olukorraga*, Parek (Pärnu) *tõi ajalootunnis välja poliitilised motiivid*, Johannes Taul (Riidaja 7-klassiline Kool) *tegi ajalootunnis õiget poliitilist kasvatustööd*, Kozmini (Kallaste) *ideoloogiline käsitus oli hea* jne.⁷⁸⁶

Tollaste ajalooõpetajate tegevusest esitavad allikad erinevaid seisukohti. Näiteks kiitis 1946. aastal EK(b)P Keskkomitee kooliosakonna instruktor Salme Vapper Tallinna 1. Keskkooli ajalooõpetaja Villem Orava tundide ideelis-poliitilist taset.⁷⁸⁷ 1947. aastal kaebas sama õpetaja peale haridusministrile Tallinna Polütehnilise Instituudi ettevalmistusosakonna kuulaja kommunistlik noor Helga Mõttus. Komnoor süüdistas Oravat Tallinna Polütehnilise Instituudi komsorgi Grossi autoriteedi alla tõmbamises ja ajalooliste küsimuste väärast käsitlemises.⁷⁸⁸ Komnoore kaebuse peale pidid antud juhtumit haridusministri

⁷⁸³ EAA 2100–11–82, 2100–11–83, 2100–84, 2100–11–85, 2100–11–86.

⁷⁸⁴ Tartu Riikliku Ülikooli ajalugu, 3, lk 208.

⁷⁸⁵ ERA R-14–3–403, l 406.

⁷⁸⁶ ERA R-14–4–13, l 11.

⁷⁸⁷ S. Vapper. Eeskujulikust ajalooõpetajast. // Nõukogude Õpetaja. 1946, 19. aprill.

⁷⁸⁸ ERA R-14–5–4, l 239–242.

korraldusel selgitama haridusjuhid, sh Tallinna Polütehnilise Instituudi juhtkond. Sealjuures oli Villem Orav Eesti NSV teeneline õpetaja (1946) ning sõjajärgsete NSV Liidu ja üldajaloo õpikute tõlkija.⁷⁸⁹

Linnade ja maakondade (alates 1950 rajoonide) parteikomiteed ei suutnud oma ebakompetentsuse ja väikesearvulisuse tõttu veel tõhusamat ajaloo õpetamise alast kontrolli teostada. Tõenäoliselt tegeleti ajaloo õpetamise küsimustega vastavate kaebuste korral nii kõrgemalseisvates kui kooli parteialorganisatsioonides. Näiteks arutati 29. mail 1947 Valga 1. Keskkoolis EK(b)P Valgamaa Rajoonikomitee büroo otsust puuduste kohta ajaloo õpetamises.⁷⁹⁰

Nõustuti, et Valga linnas ja lähemas ümbruskonnas õpetatavat ajalugu ja maateadust pealiskaudselt ja valesi. Nii eksisid partei arvates ajaloo õpetamisel ajalooõpetajad Kärt, Kazmin, Sirmais, Puudersell, Peedo. Ajalootundide põhipuudusena märgiti Kommunistliku Partei osa vähetähtsustamist ja Eesti ajaloo õpetamisel *endise* korra kiitmist. Valga 1. Keskkooli parteialorganisatsioon otsustas hakata pöörama tõsiselt rõhku ajaloo õpetamisele ja ajalooõpetajate valikule. Edaspidi taheti ajalooõpetajatena näha vaid ustavaid inimesi.

1950. aastate alguses muutusid haridusministeeriumi inspektorite hinnangud ajalooõpetajate kohta märksa konkreetsemaks ja kaalukamaks. Varasemaga võrreldes leiti palju puudusi: ei osatud seletada ideoloogilisi mõisteid (sotsialism, kommunism), ainet esitati monotoonselt,⁷⁹¹ kasvatuslikud eesmärgid puudusid,⁷⁹² ateistlik kasvatustöö jäi nõrgaks⁷⁹³ jm. Kindlasti figureerisid nimetatud probleemid varemgi, kuid seoses ajalooõpetusele esitatavate ideoloogiliste nõuete intensiivistumisega uutes programmides hakati ajaloo õpetamist rohkem kontrollima.

Institutsioonide ja kaasaegsete arvamused Eesti Vabariigis hariduse saanud õpetajate kohta langevad kokku. Tallinna Õpetajate Instituudi direktor Kristjan Kure arvates mõjutasid Eesti Vabariigi aegse kasvatusena õpetajad selles vaimus õpilaste maailmavaadet.⁷⁹⁴ Tollased õpilased meenutavad samuti ajalooõpetajaid sageli inimestena, kes ei allunud ideoloogilistele mõjutustele.

Näiteks töötas Maimu Tõldsepp 1930. aastatel Treffneri Gümnaasiumi ajalooõpetajana, kus teda mäletati kena noore daamina, kes esitas ajalookäiku selgelt ja huvitavalt⁷⁹⁵ ning tõi õpilaste ette kogu maailma ajaloo objektiivselt ja elavalt.⁷⁹⁶ Tõenäoliselt jäi ta selliseks hiljemgi.

⁷⁸⁹ Tallinna 1. Keskkool 1631–1981. NSV Liidu vanima kooli minevik ja tänapäev. Koostanud E. Laul. Tallinn: Valgus, 1981, lk 222.

⁷⁹⁰ ERAF 839–1–1, 19–10 p.

⁷⁹¹ ERA R-14–4–63, 190.

⁷⁹² Samas, l 167.

⁷⁹³ ERA R-14–4–63, 190; ERA R-14–4–101, 194.

⁷⁹⁴ ERAF 3725–1–1, 174 p.

⁷⁹⁵ A. Viires. Mälestusi HTG õpetajaist 1930. aastail. // Treffoonia 110. Hugo Treffneri Gümnaasiumi väljaanne, 1994, lk 211–212.

⁷⁹⁶ A. Ilus, H. Kadastik, K. Saks. Vana Treffoonia viimane lend. // Treffoonia 110. Hugo Treffneri Gümnaasiumi väljaanne, 1994, lk 272.

Omaaegse Jakob Westholmi Gümnaasiumi (alates 1944. aastast Tallinna 22. Keskkool) vilistlane Heinz Valgu sõnul töötasid selles koolis stalinismi ajal enamikus *eestiaegsed* õpetajad, kes püüdnud uue, punase õpetuse sisse tõelisi teadmisi sokutada, nende seas ajalooõpetaja preili Simson.⁷⁹⁷ Õpetaja Maia Simson täitnud näiteks programmis puuduva Eesti ajaloo lünga sellega, et lasi mõnel ajalohuvilisel poisil teha kodused referaadid ning need siis tunnis ette kanda. Heinz Valk kommenteerib: *Loomulikult kirjutati need Eesti-aegsete ajalooraamatute abil ning vaenulik kodanlik ideoloogia pääseski niiviisi meie vaimu mürgitama.*⁷⁹⁸ Lihula Keskkooli ajalooõpetaja Miina Erlemanni puhul mäletavad õpilased laialdasi teadmisi õigest ajaloost, mitte vene mässude ja ülestõusude jadast.⁷⁹⁹ Erlemann vallandati poliitilistel põhjustel koolist 1950. aastal, edaspidi teenis ta leiba Lihula leivatehases.⁸⁰⁰

Võimalik, et Eesti NSV-s hariduse omandanud noored õpetajad täitsid haridusalaseid korraldusi täpsemalt. Nii näiteks tunnistas 1950. aastal Tallinna Õpetajate Instituudi lõpetanud ja Kadrina Keskkoolis ajalooõpetajana tööle asunud Elvi Gostsõllo hiljem: *Ajalooõpetajana pidin ma rääkima, mida nõuti. /.../ Mõelda polnud midagi. Teist varianti lihtsalt polnud.*⁸⁰¹ TRÜ vilistlane (1950) Valda Aaviksoo väitis, et õpilased tänasid teda ainult kunstiajaloo õpetamise eest.⁸⁰²

Kuna ajalooõpetajaid nappis, siis võtsid haridusosakonnad stalinismi lõpuni ajalooõpetajatena tööle ka ajaloo-alase ettevalmistuseta õpetajaid. Üheks selliseks näiteks oli Olaf-Mihkel Klaassen.⁸⁰³ Ta lõpetas 1952. aastal TRÜ õigusteaduskonna, kuid poliitilistel põhjustel ei usaldatud talle erialast tööd. Kuna O.-M. Klaassen huvitus ajaloost juba varasemast ajast ning Tartu 1. Keskkooli vajati ajalooõpetajat, siis otsustas ta selle ameti kasuks. Ametisse asudes tugines Klaassen metoodilises mõttes oma kunagise ajalooõpetaja Tiia Tindi⁸⁰⁴ (Viljandi 2. Keskkool) eeskujule. Puuduva ajaloolase ettevalmistuse omandas ta iseisvalt ajalookirjanduse (sh ülikooliõpikud, monograafiad, Eesti Vabariigi aegsed ajalooõpikud jm) abil. Nõukogude eelset ajalookirjandust võis sel ajal osta lausa antikvariaadist ja turgudelt.⁸⁰⁵

⁷⁹⁷ H. Valk. Kuldse päikese all. // Jakob Westholmi Gümnaasium 100. Koostanud Ü. Uulma. Tallinn, 1998, lk 61.

⁷⁹⁸ Samas.

⁷⁹⁹ Lihula Gümnaasium. Koostanud L. Varblane. Lihula: Lihula Gümnaasium, 2000, lk 135.

⁸⁰⁰ Samas, lk 140.

⁸⁰¹ Mälestuste raamat Kadrina Kool 100. Kadrina: Kadrina Keskkool, 2002, lk 128.

⁸⁰² TÜ Raamatukogu KHO 141–85, l 119.

⁸⁰³ Olaf-Mihkel Klaassen töötas ajalooõpetajana Tartu 1. Keskkoolis 1952–1958, seejärel Tartu 2. Eriinternaatkoolis 1958–1966. aastal. Ta lõpetas ajaloo-keeleteaduskonna 1960. aastal ajaloolasena. Hiljem töötas ta kaua aega TRÜ (Tartu Ülikoolis) ajalooõppejõuna, 1992. aastast ajaloodoktor.

⁸⁰⁴ Tiia Tint töötas hiljem Tallinna Õpetajate Instituudi (Tallinna Pedagoogilise Instituudi) ajaloo õpetamise metoodika õppejõuna.

⁸⁰⁵ Intervjuu Olaf-Mihkel Klaasseniga. 20.11.2003.

Tõenäoliselt suhtusid kõige tõsisemalt ideoloogilisse kasvatusse Venemaa eestlastest ajalooõpetajad, kes olid NSV Liidus selleks vastava koolituse saanud. Matti Päts (Tallinna 2. Keskkooli õpilane 1946–1952) meenutusel lähtus ajalooõpetaja ja kooli direktor Emilie Pertels⁸⁰⁶ innukalt ideoloogilistest ettekirjutustest. Pertels süüdistas tema klassi ühe konflikti⁸⁰⁷ põhjal sabotaažis ning nimetas kollektiivi sotsiaalselt ebaküpseks. Õpetaja põhjendas õpilaste huvi puudust NSV Liidu ajaloo vastu nende sotsiaalse päritoluga, kuna klassis õppivat majaomaniku, mõisniku ja presidendi pojad.⁸⁰⁸

Emilie Pertels järgis rangelt nõudmisi, mille kohaselt olid õpilastele ajaloolektüürina lubatud ainult nõukogude õpikud ja raamatud. Kui Matti Päts loetles kord ajalootunnis Esimese maailmasõjaga seotud riikide diplomaatide nimesid, käratas Pertels talle: *Kust Te seda teate? Teil on kodus keelatud kirjandust!*

Venemaa eestlastest ajalooõpetajate seas esines ka erandeid, näiteks iseloomustatakse 1947. aastal Saaremaa Keskkooli direktoriks määratud ajalooõpetaja Pauline Kremmi eelkõige mõistva ja südamliku pedagoogina.⁸⁰⁹

4.2. Sula periood 1953–1965

1950. aastatel hakkasid Eesti koolides tooni andma sõjajärgsetel aastatel hariduse omandanud ajalooõpetajad. Kokku lõpetas kolmes õppeasutuses ligi tuhat ajaloolast — ajalooõpetajat: TRÜ ajaloo osakonna 1951.–1960. aastani 347 üliõpilast,⁸¹⁰ Tallinna Pedagoogilise Instituudi 1949.–1961. aastani 636 ja Tartu Õpetajate Instituudi 1949.–1959. aastani 270 ajalooõpetajat.⁸¹¹ Osaliselt need arvud kattusid, sest TRÜ lõpetanud ajaloolaste seas leidis neid, kes enne ülikooli tulekut olid lõpetanud Tartu Õpetajate Instituudi.⁸¹² Need arvud kajastavad nii statsionaaris kui kaugõppes lõpetanuid. Näiteks lõpetas TRÜ ajaloo osakonna statsionaaris aastatel 1951–1960 kokku 194 üliõpilast,⁸¹³ kellest õpetajana

⁸⁰⁶ Emilie Pertels töötas aastatel 1949–1954 ka Tallinna Pedagoogilise Instituudi ajalooõppejõuna. Tallinna Pedagoogikaülikool 1919–1999. Toimetanud L. Andresen. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 2002, lk 198.

⁸⁰⁷ Konflikti ajendiks oli õpilaste ebatraditsiooniline küsitlemine kordamistunnis.

⁸⁰⁸ Intervjuu Matti Pätsiga. 30.06.2005. Matti Päts on Eesti Vabariigi Presidendi Konstantin Pätsi (1938–1940) pojapoeg. Matti Päts küüditati lapsena koos perekonnaga 30. juulil 1941 Venemaale, tagasi Eestisse jõudis ta 1946. aastal.

⁸⁰⁹ K. Rikas, L. Liivamägi. Saaremaa Keskkoolist Kuressaare I Keskkoolini 1945–1990, lk 105.

⁸¹⁰ Tartu Riikliku Ülikooli ajalugu. 3, lk 249.

⁸¹¹ H. Palamets. Põhijooni ajaloo õpetamise arengust Nõukogude Eesti üldhariduslikus koolis 1940–1965, lk 16.

⁸¹² Intervjuu Allan Liimiga. 14.02.2005.

⁸¹³ A. Pung. Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaskond aastatel 1951–1960, lk 49.

suunati tööle 98 (50%).⁸¹⁴ Kaugõppes lõpetanute kohta pole teada, kui palju neist pedagoogina töötas või tööle asus.

Sula algusperioodist alates kontrollis Eesti NSV Haridusministeerium ajalooõpetajate tegevust varasemaga võrreldes rohkem.⁸¹⁵ Hea metoodika kasutamise eest kiideti aastatel 1953–1958 ainult üksikuid ajalooõpetajaid: Elfriede Stammet Tallinna 21. Keskkoolist,⁸¹⁶ Avapuud Saksi 7-klassilisest Koolist,⁸¹⁷ Leoskit Kiviõli Keskkoolist.⁸¹⁸ Õige ainealase ideoloogilise kasvatustöö eest tunnustati samuti vähe, näiteks Tallinna 20. Keskkooli ajalooõpetajat Ellen Kuumi.⁸¹⁹

Peaaegu kõigile ajalooõpetajatele heideti ette vajakajäämisi näitlikustamise, aine esitamise emotsionaalsuse (näiteks paistis *eriti patriootiliste* teemade monotoonses esitamises silma Tõrva Keskkooli ajalooõpetaja Veiksar), lisamaterjali kasutamise, suulise küsitluse, kaardi kasutamise, ajaloosündmuste analüüsi jm alal. Erialase ettevalmistuse puudulikkusele viidati vaid erandjuhtudel. Näiteks Võnnu Keskkooli ajalooõpetaja L. Salu teadmised polnud piisavad, aga hinnangud olid õiged.⁸²⁰ Võimalik, et Salul polnudki ajalooharidust, sest sel ajal võis veel sageli ametis olla erihariduseta õpetajaid.

Ajalooõpetajaid süüdistati väheses kasvatustöös aine kaudu. Nii heideti Peresaare 7-klassilise Kooli ajalooõpetajale E. Rummile ette, et tema ajalootunnid ei aidanud kasvatada õpilastes armastust ja ustavust Nõukogude kodumaa vastu ja kujundada neist täisväärtuslikke kommunistliku ühiskonna ülesehitajaid.⁸²¹

Kuna inspektoritele püüti end kontrollitundides nõukogude võimule võimalikult lojaalsetena näidata, siis ilmselt vahel abistasid kontrollijaid õpetajate endi kolleegid koolist. Näiteks aitas Türi 1. Keskkooli ajalooõpetaja Ester Tabani kaasa sellele, et 1957. aasta kevadel süüdistas haridusministeeriumi inspektor tema kolleegi Velda Oolot ränkades ainealastes poliitilistes vigades. Tema tööd pidi edaspidi kontrollima õpetaja Sillar, kellel oli õigus tõstatada haridusosakonnas küsimus Oolo edasitöötamisest ajalooõpetajana.⁸²²

Velda Oolo töötas ajalooõpetajana Türi 1. Keskkoolis aastatel 1953–1957, olles ideoloogilises kasvatustöös igati innukas.⁸²³ Oolo püüdis enese sõnul igati vältida tundides ideoloogiavigu ning järgida programmi, andes õpilastele nõutava ettevalmistuse eksamite sooritamiseks. Tema kolleeg, Tallinna Õpetajate Instituudi 7-klassilise kooli ajalooõpetaja kutsega 1950. aastal lõpetanud Ester

⁸¹⁴ Samas, lk 54.

⁸¹⁵ ERA R-14-4-199, R-14-4-198, R-14-4-197, R-14-4-206, R-14-4-204, R-14-4-226, R-14-4-225, R-14-4-224, R-14-4-221, R-14-4-236, R-14-4-237.

⁸¹⁶ ERA R-14-4-198, l 68.

⁸¹⁷ ERA R-14-4-204.

⁸¹⁸ ERA R-14-4-221, l 57.

⁸¹⁹ ERA R-14-4-198, l 31–33.

⁸²⁰ ERA R-14-4-171, l 97.

⁸²¹ ERA R-14-4-225, l 72–74.

⁸²² ERA R-14-4-221, l 91.

⁸²³ Intervjuu Velda Mältoniga (Oolo). 02. 06. 2003.

Tabani⁸²⁴ ei varjanudki algusest peale temavastaseid hoiakuid. Oolot hakati korduvalt kooli parteikoosolekutel kritiseerima, heites talle ette distsipliiniraskusi,⁸²⁵ *vähearenenud poliitilist teadlikkust*, kuna ta esinenud riigilaenu tellimisel negatiivsete väljendustega,⁸²⁶ vestlusi õpilastega teemal *Mis on ilus riietuses ja inimeses*, muinsuskaitsehuvi jm.⁸²⁷ Velda Oolole anti igal sammul mõista, et ta pole koolis soovitatav õpetaja ning ta lahkuski koolist 1957. aastal, asudes tööle Tartusse Eesti NSV Riiklikku Ajaloo Keskarhiivi.

Haridusministeeriumi poolne ajalooõpetajate kontroll muutus 1960. aastate algusest varasemaga võrreldes veelgi tihedamaks, mida saab seostada ajalooõpetusele esitatavate ideoloogiliste nõuete intensiivistumisega. Aastatel 1960–1968 olid haridusministeeriumi vaatluse all 21 kooli 39 ajalooõpetajat.⁸²⁸

Märgatavalt rohkem jälgisidki haridusministeeriumi inspektorid nüüd ajalooõpetajate poolt ainetundides tehtavat ideoloogilist kasvatustööd. Neljandik vaatluse all olnud ajalooõpetajatest (11 õpetajat) said ideoloogilise kasvatuse eest kiita. Teistele seati eeskujuks Viljandi 1. Keskkooli ajalooõpetaja Asta Moora, kes *rakendas igas tunnis kommunistliku kasvatuse elemente*,⁸²⁹ Haapsalu 1. Keskkooli õpetajad Allik ja Rauk, Ridala 8-klassilise Kooli õpetaja Voldeemar Pinn,⁸³⁰ Rakvere 1. Keskkooli ajalooõpetajad Kelu ja Eesmaa, kes *aktiivseerisid oskuslikult õpilaste mõtetegevust, pannes nad huvitavalt ja kindlalt suunatud õppevestluses sügavalt juurdlema ideoloogiliste probleemide üle*⁸³¹ jt.

Eelpooltoodust ei saa üheselt järeldada, et nimetatud õpetajad alati õpilasi nõukogude ideoloogia vaimus kasvasid. Nii viitavad Rakvere 1. Keskkooli ajalooõpetajate ideoloogilised pingutused inspekteeritavates tundides ka hirmule poliitilistes küsimustes eksida, kuna kool oli õpilaste tõsiste poliitiliste eksimuste tõttu kõrgendatud tähelepanu all.⁸³²

Umbes neljandik haridusministeeriumi poolt inspekteeritud koolide ajalooõpetajaid sai laita vajakajäämistest eest ideoloogilises kasvatustöös: Viljandi 1. Keskkooli ajalooõpetaja Saima Naanuri ei osutanud piisavalt tähelepanu rahvahulkade osale ajaloo ja ei toonud välja rahvamasside patriotismi Suure Isamaasõja käigus,⁸³³ Keila Keskkooli ajalooõpetaja Henk esitavat ainet harva emotsionaalselt, suure sisemise jõu ja veendumusega.⁸³⁴

⁸²⁴ ERA 2191–1–203, l 25.

⁸²⁵ ERAF 5268–3–1, l 5–6.

⁸²⁶ ERAF 5268–4–1, l 20p.

⁸²⁷ ERAF 5268–5–3, l 8–12.

⁸²⁸ ERA R-14-4-236, R-14-4-271, R-14-4-284, R-14-4-289, R-14-4-295, R-14-4-302, R-14-4-308.

⁸²⁹ ERA R-14-4-263, l 54.

⁸³⁰ ERA R-14-4-284, l 85.

⁸³¹ ERA R-14-4-289, l 11–12.

⁸³² Vt lähemalt: 1.3.2. Hariduspoliitika elluviimise kontrollimise tõhustamine.

⁸³³ ERA R-14-4-263, l 54.

⁸³⁴ ERA R-14-4-302, l 31.

1958. aastal süüdistati Suure-Jaani Keskkooli ajalooõpetajat L. Lõugast *jämedates vigades* aine esitamisel. Inspekterimisel väideti, et tema ideelis-poliitiline tase on madal ja ta viib tunde läbi apoliitiliselt. Näiteks jäänud tema Eesti ajaloo tunnis kõlama *kodanliku* Eesti kultuurisaavutuste loetelu.⁸³⁵ L. Lõugase kasvatustööga polnud inspektorid rahul hiljemgi. 1960. aasta kevadel toimunud Suure-Jaani Keskkooli kontrollimise järel märgiti Viljandi Rajooni RSN Täitevkomitee haridusosakonna inspekterimisprotokollis, et ajalooõpetaja L. Lõugase tundides ilmnevat õpilaste passiivsus ja teadmiste mitteküllaldane tase, seda eriti NSV Liidu ja Eesti NSV ajaloos ning ta ei toovat vastava teema puhul välja kohaliku ajaloo klassivõitluse elemente.⁸³⁶

Alates 1960. aastast hakkas Eesti NSV Haridusministeerium tegema kokkuvõtteid kõrgkoolide ajaloo sisseastumiseksamitest, mis võimaldasid kajastada keskkoolilõpetanute ajalooteadmisi.⁸³⁷ Ajalooeksamite puudused olid: ajalooliste mõistete halb tundmine või formaalne omandamine, õpiku materjali mehaaniline ümberjutustamine, ebapiisavad teadmised kultuurist ja Eesti ajaloost, puudused eesti ja vene rahva sõpruse hindamisel.⁸³⁸

Koolielu aktiivsemalt kontrollivate linnade ja rajoonide parteiorganisatsioonide juhtide sulest ilmus samuti arvamusi ajalooõpetamise kohta. Narvas märgiti positiivse näitena ajalooõpetaja V. Lavrenovat, kes rääkinud näiteks neljanda klassi õpilastele Carl Robert Jakobsoni pooldavast suhtumisest eesti ja vene rahva sõprusesse.⁸³⁹ Tallinna koolide ajalooõpetamise ideoloogilist taset lahkas EKP Tallinna Linnakomitee esimene sekretär Vaino Väljas.⁸⁴⁰ Kuigi ta märkis, et valdav osa õpetajatest esitavat materjali läbimõeldult, nõuetekohasel ideelisteoreetilisel tasemel, avades õigesti ajalooliste sündmuste sisu ja arenemise seaduspärasused ning seostades oskuslikult õppematerjali kaasaja poliitiliste sündmustega, tõi Väljas vastupidiseid näiteid formalismist, kus ajalugu esitatavat lihtsustatult, vulgariseerivalt.

1960. aastate esimesest poolest avaldati õpetajate töö kohta rohkem arvamust ka ajakirjanduses. Ajakirjanduse veergudel tõsteti ateistlikus kasvatustöös esile Valga 1. Keskkooli ajalooõpetaja Vikki Pennoneni,⁸⁴¹ sõjalis-patriootilises kasvatustöös tunnustati Tartu 7. Keskkooli ajalooõpetaja Aino Juhkamit jt.⁸⁴²

⁸³⁵ ERA R-14-4-237, l 49.

⁸³⁶ VIMA 593-1-271, l 13-17.

⁸³⁷ ERA R-14-4-270, l 192-195.

⁸³⁸ Samas, l 195.

⁸³⁹ S. Sovetnikov. Tundide parteilisusest. // Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Koostanud G. Sarri. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 121-122.

⁸⁴⁰ V. Väljas. Õppe-kasvatustööst ja selle parandamisest Tallinna üldhariduslikes koolides NLKP XXII kongressi otsuste valgusel. // Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Koostanud G. Sarri. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 36-37.

⁸⁴¹ E. Rogenbaum. Paraneb ateistlik kasvatustöö. // Nõukogude Õpetaja. 1964, 25. aprill.

⁸⁴² M. Lõhmus, H. Puusepp. Sõjalis-patriootiline kasvatus ajaloo ja ühiskonnaõpetuse õpetamisel. // Nõukogude Õpetaja. 1966, 12. märts.

4.3. Stagnatsiooni algusperiood 1965–1977

Kuna neil aastail oli TRÜ-s juba tuntav naisüliõpilaste ülekaal (1970. aastal kogu ülikoolis keskmiselt 64,5%,⁸⁴³ ajaloo osakonnas 53,0%⁸⁴⁴), siis läks kooli järjest rohkem naisõpetajaid. Kõikidest TRÜ lõpetanutest suunati aastail 1961–1970 kooli 32,2%,⁸⁴⁵ ajaloo-keeleteaduskonnas 55,8% lõpetanutest.⁸⁴⁶

Kokku töötas vaatluse all oleva perioodi lõpul üldhariduskoolis 818 ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetajat, kellest 705 (86,2%) olid kõrgharidusega, 213 (26%) NLKP liikmed ja 37 ÜLKNÜ liikmed.⁸⁴⁷ Ajalooõpetajad jäid parteiliselt tublisti alla vabariigi õpetajaskonna keskmisele — 38%.⁸⁴⁸ Kui vabariigi õpetajate seas oli parteisse kuuluvus võrreldes perioodi algusega, 1965. aastaga kasvanud kahe protsendi võrra,⁸⁴⁹ siis ajalooõpetajate puhul oli see hoopiski langenud. Seda võib kindlasti seletada TRÜ ajaloo osakonna meelsuse mõjuga, seda eriti statsionaarsetele üliõpilastele. Väga suure tõenäosusega oli kaugõppes lõpetanute osakaal parteilaste seas päevase osakonna lõpetanutega võrreldes märksa suurem, kuna õppevormi tõttu jäid kontaktid ajaloo osakonnaga põgusaks. Kaugõppes omandas hariduse ka kõige enam ajaloolasi: aastail 1945–1981 lõpetas ajaloo osakonna statsionaarselt 689 ja kaugõppe teel 863 inimest.⁸⁵⁰

1960. aastate lõpul ja 1970. aastate esimesel poolel ilmnes üha enam ülikooli statsionaaris lõpetanud noorte ajaloolaste soovimatus koolis õpetajana töötada.⁸⁵¹ Probleem oli päevakorral nii NSV Liidu ajaloo kateedris⁸⁵² kui ajaloo- ja keeleteaduskonna parteikoosolekul.⁸⁵³ Seepärast hakati 1960. aastate teisel poolel senisest rohkem uurima noorte ajalooõpetajate käekäiku. Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Kõrgema ja Keskhariduse Komitee Kolleegium nõudis otsusega 27. aprillist 1967 *Ajaloolaste ettevalmistamisest Tartu Riiklikus Ülikoolis ja lõpetanute tööerakendamisest* koolide juhtkondadelt tagasisidet aastatel 1962–1966 TRÜ lõpetanud ajaloolaste kohta, kes kooli tööle suunati.⁸⁵⁴ TRÜ lõpetanud 94-st ajaloolasest asus koolitööle 55, aga 1967. aastaks olid neist pea-aegu pooled koolist lahkunud — alles oli 30 ajalooõpetajat.⁸⁵⁵

⁸⁴³ I. Kivest. Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaskond aastatel 1961–1970, lk 42.

⁸⁴⁴ Samas, lk 44.

⁸⁴⁵ Samas, lk 48.

⁸⁴⁶ Samas, lk 49.

⁸⁴⁷ ERA R-14-3-3765, l 38.

⁸⁴⁸ G. Sarri. Koolide parteiorganisatsioonide tähelepanu keskmes on õpilaste maailma-vaate kujundamine. // Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Koostanud G. Sarri. Tallinn: Valgus, 1975, lk 7.

⁸⁴⁹ Samas.

⁸⁵⁰ Tartu Riikliku Ülikooli ajalugu, 3, lk 249.

⁸⁵¹ EAA 5311-28-116, l 49-50; ERAF 151-12-337, l 103-104.

⁸⁵² EAA 5311-28-116, l 49-50.

⁸⁵³ ERAF 151-12-285, l 55-72.

⁸⁵⁴ EAA 5311-28-104, l 1.

⁸⁵⁵ Samas, l 7-13.

Kooli jäänud noorte ajaloolastega jäid koolijuhid enamasti rahule, vähese kasvatusliku mõju pärast kritiseeriti üksikuid: Vändra Keskkooli ajalooõpetaja Tiiu Pikkori kasvatuslik tase olevat keskpärane, avaldamata õpilastele sügavat mõju,⁸⁵⁶ Rakvere 1. Keskkooli ajaloo ja saksa keele õpetaja Aili Kormi kasvatusliku tulemusel olevat rahuldavad ja ta keeldus NLKP-sse astumast.⁸⁵⁷

Osad noored ajalooõpetajad said ideoloogilise kasvatustöö eest kiita: Viljandi Internaatkooli ajalooõpetaja Toivo Sak (NLKP liige) *püüdis juhinduda kõigist kaasõpetajate ja kooli juhtkonna näpunäidetest ja andis kasvatuslikke tunde*,⁸⁵⁸ Võru 1. Keskkooli ajalooõpetaja Vilve Mänd (NLKP liikmekandidaat) oli *aktiivne komsomolitegelane*, kuuludes ELKNÜ Võru Rajoonikomitee koosseisu, koostades kooli komsomoli ajalugu ja juhatades Võru linnas komsomoli poliitringe jne.⁸⁵⁹ Vahel tunnustati õpetajaid lihtsalt väga hea ainetundmise eest, näiteks Aino Pöderit Tsirgulinna Keskkoolist.⁸⁶⁰

Torkab silma, et rohkem kontrolliti linnakoole, sh eriti Tartus ja Tallinnas. Seda asjaolu arvestasid mitmedki tollased ajaloo osakonna lõpetajad, kes valisid tulevaseks töökohaseks mõne väiksema kooli. Nii põhjendanud 1966. aastal ülikooli lõpetanud Toomas Varrak Tõstamaale ajalooõpetajaks minekut *võimalusega kõnelda seal ajaloost nii nagu ise tahab, mitte nagu on ette nähtud*.⁸⁶¹

Kuna kooli suunatud ülikooli lõpetajate vastuseis pedagoogiametile oli üldine, siis uuris TRÜ pedagoogika kateeder Milli-Irene Pedajase juhtimisel aastatel 1967–1971 eesti õppekeelega koolidesse suunatud 355 spetsialisti tegevust, kes töötasid koolis veel 1971/1972. õppeaastal.⁸⁶² Vaatluse all olnud 21-st noorest ajalooõpetajast oli kolmeteistkümnel negatiivne kutsehoiak, mida põhjendati kohustusliku õpetajaks suunamisega. Pooled noortest ajalooõpetajatest kurtsid igasuguse kutsumuse puudumise üle ja nõustusid õpetajana töötama ainult parema ameti puudumisel. Teiste erialadega võrreldes olid ajaloolased siiski positiivsemalt meelestatud: kõige vähem soovisid õpetajana töötada füüsikud, seejärel inglise filoloogid, bioloogid ja ajaloolased.⁸⁶³ Ajaloolased jäid rohkem rahule ajaloo-alase (61,9%), vähem (52,4%) pedagoogilise ettevalmistusega. Neist suur osa (66,7%) pidas klassijuhatajaametit, mis tähendas ju kõige enam ideoloogiliste nõuete täitmist, ebameeldivaks kohustuseks.

Antud uurimuse tulemusi arutati ajalooteaduskonna parteikoosolekul 19. aprillil 1974.⁸⁶⁴ Nenditi, et ajaloo osakonna lõpetanute seas on välja kujunenud

⁸⁵⁶ Samas, l 19.

⁸⁵⁷ Samas, l 62.

⁸⁵⁸ Samas, l 77.

⁸⁵⁹ Samas, l 76.

⁸⁶⁰ EAA 5311–28–104, l 44. Ka käesoleva töö autor mäletab õpetaja Aino Põdra huvitavaid ajalootunde aastatest 1972–1977 Tsirguliina Keskkoolis. Sel perioodil nimetati Eesti NSV-s Tsirguliinat Tsirgulinnaks.

⁸⁶¹ Intervjuu Sulev Vahtrega. 10.06.2004.

⁸⁶² ERAF 151–12–285, l 63–72.

⁸⁶³ Samas, l 65.

⁸⁶⁴ Samas, l 63–72.

negatiivne hoiak väljaspool kooli tehtava ühiskondliku töö suhtes.⁸⁶⁵ Ajaloo osakonna õppejõud põhjendasid noorte soovimatust koolis töötada mitmete nõukogude kooli ebakõladega. Hillar Palamets seletas probleemi koolide protsentomaaniaga, sest õppeedukuse tase ei tohtivat olla alla üleliidulise keskmise. Helga Kurm omakorda süüdistas kooliprogramme ülekoormatuses, mistõttu koolirõõmu jäävat väheseks. Iseseisva Eesti Vabariigi aegsete koolikogemustega Jaan Konks sõnas kokkuvõtteks: *koolis on midagi süündinud*.⁸⁶⁶

Sarnaselt kogu ühiskonnas leviva üleüldise formalismiga hakati 1960. aastate lõpul hariduseski toonitama kõikvõimalikke edusamme, mis seonduis nii õppetöö kui ideoloogilise kasvatusena. Ferdinand Eisen märgib oma mälestustes õppeedukuse probleemi teravnemist seoses üldise keskhariduse elluviimisega.⁸⁶⁷ Eiseni sõnul hoidsid sellel silma peal nii partei- kui ka rahandusorganid. Kuna koole reastati õppeedukuse järgi, siis hakati NSV Liidu erinevates piirkondades üsna pea kõnelema väga kõrgetest haridustulemustest. Esimeste seas jõudis ligi 100%-lise õppeedukuseni Ukraina.⁸⁶⁸ Kuigi Eesti haridusjuhid hakkasid formalismi Eesti hariduselu tulemuste ilustamiseks teiste liiduvabariikidega võrreldes hiljem rakendama (1968. aastal jäi Eesti NSV koolide õppeedukus oma 93%-ga NSV Liidus viimaseks),⁸⁶⁹ tuli Eestiski uute nõuetega kohaneda.

See ilmnes samuti ajaloo õpetamise hindamisel. Kui veel 1965/1966. õppeaastal peeti Eesti NSV Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudi ajalookabineti töötajate arvates ajalootundide kasvatuslikku taset sageli madalaks ja formaalseks,⁸⁷⁰ siis juba 1969. aastal leiti Eesti NSV Haridusministeeriumis, et ajaloo õpetamine olevat viimasel ajal süvenenud, tunnid muutunud meetoodiliselt kindlamaks, õpilased koostavat referaate teemadel *Lenin — seltsimees ja inimene, Lenini õpetus tänapäeva noortele, Viisaastaku plaani täitmine* jne.⁸⁷¹

Formalism jätkus hariduselus 1970. aastate esimesel poolel. Ajalooõpetajate tööd kontrolliti haridusministeeriumi arhiivi andemete⁸⁷² põhjal varasemaga võrreldes palju vähem ning revideerimisprotokollidki muutusid sel ajal enamasti trafaretseteks ja väheütlevateks. Mõned agarad inspektorid siiski kaebasid õpetajate peale. Näiteks võib tuua Eesti NSV Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudi meetoodiku A. Roone kaebuse Haapsalu 1. Keskkooli ajalooõpetaja Alliku peale.⁸⁷³ Meetoodik Roone kritiseeris 11. detsembril 1970 külastatud klasisjuhatajatundi, milles pidi plaani kohaselt kõneldama Lenini 100. sünniaastapäevaga seonduvast, kuid tegelikult meenutanud ajalooõpetaja hoopiski

⁸⁶⁵ Samas, l 68.

⁸⁶⁶ Samas, l 55.

⁸⁶⁷ F. Eisen. Kaksikümmend aastat Tõnismäel, lk 968.

⁸⁶⁸ Samas.

⁸⁶⁹ F. Eisen. Kaksikümmend aastat Tõnismäel, lk 968.

⁸⁷⁰ ERA R-2189-2-4, l 5.

⁸⁷¹ ERA R-14-4-342, l 11-20.

⁸⁷² ERA-s säilitatakse Eesti NSV Haridusministeeriumi koolide revideerimisprotokolle kuni 1972. aastani, järgnevate protokollide asupaik on teadmata.

⁸⁷³ ERAF 1-10-217, l 2-8.

imperialismi põhitunnuseid ja Pariisi Kommuuni ajaloolist tähtsust. Tema sõnul olevat õpetaja aga kriitikast solvunud ning levitanud kuuldust metoodiku poolsest poliitilise kasvatustöö ärakeelamisest. Konfliktist teavitati ka EKP Keskkomiteed.

Võimalik, et Lenini juubeli tähistamise käigus avastatud puuduste eest nahutati teisigi õpetajaid. Tollase koolitegelase meenutusel kujunes juba 1968/1969. õppeaastal alanud Lenini 100. aastapäeva kampaania üheks tüütumaks ja tülikamaks, väsitades õpilasi ja õpetajaidki. Kui juubel läbi sai, hingatud kergendatult.⁸⁷⁴

Haridusministeerium kontrollis vaadeldaval perioodil ajaloo õpetamist koolides põhjalikumalt 1968/1969. ja 1974/1975. õppeaastal. 1968/1969. õppeaastal kontrolliti ajaloo ja ühiskonna õpetamise olukorda kümnes Võru ja Paide rajooni koolis.⁸⁷⁵ Järeldustes märgiti, et õpetajad rõhuvad sageli faktide õpetamisele, unustades nendest oluliste järelduste tegemise õpilaste ideelis-poliitilises kasvatustöös.⁸⁷⁶ 1974–1975 tutvusid haridusministeeriumi koolivalitsuse ja ajaloo komisjoni liikmed õppeaasta jooksul neljakümnes üldhariduskoolis ajalooõpetajate tööga marksistlik-leninliku maailmavaate kujundamisel.⁸⁷⁷

Kasvatuslikus mõttes *eesmärgiselgeid, metoodiliselt läbimõeldud ja emotsionaalseid* tunde olevat kontrollitud koolidest andnud näiteks ajalooõpetajad Aino Juhkam (Tartu 7. Keskkool), M. Makarova (Valga 2. Keskkool), R. Jagudina (Klooga Keskkool), Vaike Raup (Tartu 2. Keskkool) jt.⁸⁷⁸ Tunnustati õpetajate oskust seostada *internatsionalismi põhimõtteid tänapäeva eluga, kasutada Lenini teoseid* (A. Juhkam, H. Keskküla, V. Udatova).⁸⁷⁹ Juhkamit tunnustati ainealase ideoloogilise kasvatustöö — näiteks ajalootundides ateismi propageerimise — eest varemgi.⁸⁸⁰

Sel ajal juba laialdaselt levinud ettekirjutustesse formaalse suhtumise tõttu ei saa olla kindel nende kiidusõnade vastavuse suhtes tegelikkusega. Näiteks meenutab Sirje Tamul (Tartu 7. Keskkooli õpilane 1967–1970) eelpool eeskujuliku ideoloogiatöötajana iseloomustatud Aino Juhkamit õpetajana, kes lähtus õpetamises ettenähtud temaatikast, millest ei kumanud läbi nõukogude patriotismi, rääkimata kasvatustööga liialdamisest. S. Tamuli sõnul oli tema ajalooõpetaja eesmärk koolitada õpilasi eksamil häid tulemusi saama.⁸⁸¹

⁸⁷⁴ Intervjuu Allan Liimiga. 21. 02. 2005.

⁸⁷⁵ ERA R-14-4-340, l 193–204.

⁸⁷⁶ Samas, l 199–201.

⁸⁷⁷ ERA R-14-3-3765, l 38–47.

⁸⁷⁸ Samas, l 39–40.

⁸⁷⁹ L. Levald. Ülevaade vabariikliku ajalookomisjoni tegevusest. // Eesti NSV ajaloo käsitlemisest NSV Liidu ajaloo üldkursuses. Koostanud S. Öispuu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978, lk 96.

⁸⁸⁰ Käskkirjad ja juhendid. Eesti NSV Haridusministeerium, 1965, lk 10–11.

⁸⁸¹ Intervjuu Sirje Tamuliga. 25.08.2005.

Tartu 5. Keskkooli ajalooõpetaja Eve Tenn meenutab samuti, et ta õpetas põhiliselt eksamiteks vajalikke fakte ja mõisteid, järgimata otseselt ideoloogilisi eesmärgi. Ometi tunnustasid Tartu haridusosakonna inspektorid tedagi 1974. aastal õpilasi kodumaa armastuse, patriotismi, rahvaste sõpruse ja ateismi vaimu kasvatamises.⁸⁸² E. Tenn selgitab, et kuna kontrollimisel nõuti kommunistlikku kasvatustööd, siis soovitas ta kooli parteialorganisatsiooni sekretärina koos direktor Helve Raigiga klassijuhatajatel oma tööplaanidesse ja aruannetesse *patriootilisi* teemasid ja nimesid veelgi juurde kirjutada.⁸⁸³ Kirjapandu ei pruukinud tõsi olla.

Haridusministeeriumi aruannetes märgiti sedagi, et osades tundides puudus *sihipärasus, emotsionaalsus, õpetajapoolne argumenteeritud hinnang sündmustele, nähtustele*. Kohati puudunud ajalooõpetajatel selge kontseptsioon ja kasvatuslikud eesmärgid. Vahel ei näitavat ajalooõpetajad küllaldaselt NSV Liidu rahvaste väljakujunenud ühtsust ja kommunistliku partei osa Eesti poliitilisel, majanduslikul ja kultuurilisel ümberkujundamisel. Vajakajäämisena toodi välja ka see, et mitmete koolide ajalookabinetis puudusid marksismi-leninismi klassikute, riigijuhtide, ajalooliste isikute portreed. Samuti ei õpetatud üheski kontrollitud koolis fakultatiivkursust *NLKP — ühiskonna juhtiv ja suunav jõud*. Soovitavatest kursustest sai populaarseks hoopiski kunstiajalugu.⁸⁸⁴

Sel perioodil märgitakse õpilaste ajaloohuvi vähenemist NSV Liidus.⁸⁸⁵ Eestis uuriti 1971/1972. õppeaastal seitsmendate-kaheksandate klasside õpilaste ajaloohuvi, suhtumist erinevatesse õpikutesse ja õpetamise meetoditesse. Ankeeteriti 755 õpilast üheteistkümnest koolist.⁸⁸⁶ Uurimus näitas, et ajaloohuvi oli võrreldes varasemate ajalookursustega vähenenud 14,3%-l seitsmenda klassi õpilastest, aga kaheksandas klassis juba 24,5%-l. Eesti õpilased põhjendasid ajaloohuvi kahanemist mahuka programmi, raske õpiku ja igavate teemadega. Viiendas-kuuendas klassis käsitletud vanaaeg ja keskaeg köitsid neid märksa rohkem kui 7. klassist õpetatav NSV Liidu ajalugu. Eriti kritiseerisid õpilased õpikuid, öeldes näiteks, et raamat on kole monotoonne, liiga vähe on köitvaid sündmusi, huvitavaid fakte. Silvia Õispuu oletas, et huvi vähenemist põhjustas liiga abstraktne ja kohati isegi skemaatiline materjali esitus, pooldades huvi äratamise vahendina õpetaja emotsionaalset jutustust.⁸⁸⁷

Küsitlusest ei selgu, miks ajalugu õpilasi nooremates klassides rohkem huvitas. Kindlasti seondus see mitte ainult huvitavate ajaloo teemadega, vaid ka vanaaja ja keskaja käsitluse tagasihoidlikuma ideologiseeritusega. Näiteks

⁸⁸² TAMA 20–1–754, l 31.

⁸⁸³ Intervjuu Eve Tenniga. 26.07.2005.

⁸⁸⁴ Intervjuu Hillar Palametsaga. 14.04.2005.

⁸⁸⁵ Р. Б. Вендровская. Становление и развитие исторического образования в советской школе, с 64.

⁸⁸⁶ S. Õispuu. Õpilaste huvist ajaloo ning ajalooõpetuse erinevate tahkude vastu. // Nõukogude Kool. 1973, 9, lk 779–784.

⁸⁸⁷ Samas, lk 781–783.

meenutab Kersti Teeäär (Kingissepa 8-klassilise Kooli õpilane 1961–1968) ajalugu kogu põhikooli ajal väga huvitava aienena.⁸⁸⁸ Ajaloohuvi aitasid tema sõnul tõsta tollal väga sagedased koolide kohustuslikud kohtumised nõukogude sõjaveteranidega. Saarlastest endised punaarmeeelased (sh 1944. aasta Tehumardi lahingus ellujäänud) kõnelnud Teise maailmasõja sündmustest nii, nagu nad neid tegelikult läbi elasid, mitte nagu väitis ametlik versioon. Õpetajad (nende seas ajalooõpetaja) küll viibinud nendel üritustel, kuid ei sekkunud ega kommenteerinud. Antud näite põhjal ei saa siiski järeldada liialduste puudumist kõikide sõjaveteranide mälestustes.

R. B. Vendrovskaja arvates avaldasid 1970. aastate esimesel poolel ajalooõpetusele vastuolulist mõju seisakuaja negatiivsed tegurid.⁸⁸⁹ Ühest küljest jätkus tema sõnul ajalooprogrammide ja õpikute täiustamine ning efektiivsete meetodite väljatöötamine õpilaste mõtlemise mõjutamiseks, iseseisva töö arendamiseks ja kommunistlikuks kasvatustööks. Teisest küljest vähenes Vendrovskaja sõnul järkjärgult probleemõpe.⁸⁹⁰ Tema sõnul põhjustas NSV Liidus 1970. aastatel ajaloohuvi vähenemist loosunglik suhtumine minevikku ja olevikku.⁸⁹¹

Hinnangud õpilaste ajalooõpetajatele võimaldavad teatud määral selgitada, kuidas nõukogulikku ajalookäsitlust omandati või omaks võeti. 1960. aastate teisest poolest hakati Eestis rohkem kontrollima õpilaste ajalooõpetamisi. Õpilaste tollaseid ajalooõpetamisi valgustavad eelkõige vabariiklikud kontrolltööd,⁸⁹² koolide ajalooeksamite inspekteerimised (sagenesid 1960. aastate lõpust) ja ülikooli ajalooõpetamiseksamite tulemused. Nendest materjalidest ilmneb, et keskkooli lõpetanud tundsid halvasti NSV Liidu ajalugu,⁸⁹³ kuigi see moodustas ju ajalooõpetamist mahult põhiosa. Mõningaid NSV Liidu ajaloo teemasid omandati küll paremini nõukogude ajalooõpetamiste või isikute juubelite ajal, kuid kampaania vaibudes läks kõik endistesse rööbastesse. Nii tunnistas Hillar Palamets 1971. aastal TRÜ sisseastumiseksamite puhul üliõpilaskandidaatide varasemast paremaid teadmisi revolutsioonilise liikumise ajaloo ja Lenini elu ja tegevusega seonduvast, milles nägi Lenini 100. sünniaastapäeva tähistamiseks tehtud suurt tööd.⁸⁹⁴ Kaks aastat hiljem ülikooli pürginud enam Lenini elu nii hästi ei tundnud.⁸⁹⁵

⁸⁸⁸ Intervjuu Kersti Teeääriga. 05.02.2005.

⁸⁸⁹ Р. Б. Вендровская. Становление и развитие исторического образования в советской школе. // Преподавание истории в школе. 1989, 5, с 63.

⁸⁹⁰ Samas, с 64.

⁸⁹¹ Samas.

⁸⁹² 1960. aastate teisel poolel viis haridusministeeriumi ajalookomisjon läbi vabariiklikud kontrolltööd 7., 8., 10. ja 11. klassis. 1967. aasta tööde analüüs ilmus *Nõukogude Koolis* (1967, 8), 1969. aasta kontrolltööde analüüs aga *Nõukogude Õpetajas* 19. aprillil 1969.

⁸⁹³ EAA 5311–28–111, l 58–60.

⁸⁹⁴ H. Palamets. Arupidamisi sisseastumiseksameilt ajaloo. // *Nõukogude Õpetaja*. 1971, 18. september.

⁸⁹⁵ H. Palamets. Tugev konkurss ja tublid vastused. // *Nõukogude Õpetaja*. 1973, 8. september.

Liiduvabariikide ajaloo õpetamise põhiülesandeks oli kinnistada õpilastes idee rahvuspiirkondade ajaloolisest ja loomulikust seotusest Venemaaga (NSV Liiduga). Eesti noorte tollaseid ajalooteadmisi kajastavad allikad aga näitavad, et Eesti lähiajaloo nõukogulikku kontseptsiooni tunti kõikidest ajalooteemadest kõige halvemini.⁸⁹⁶ TRÜ sisseastujate tulemusi analüüsidest tuli aastatel 1967–1973 ikka ja jälle nentida daatumite 21. juuni 1940, 21. juuli 1940 ja 6. august 1940 segiajamist.⁸⁹⁷ Need aastaarvud tähistasid Eesti okupeerimist ja annekteerimist NSV Liidu poolt.

Allikatest nähtub, et ajalooõpetus ei saavutanud oma eesmärke ka laiemalt. 1975. aastal järeldus haridusministeeriumi ajaloo ainekomisjoni aruandest, et mõisteid ei tuntud, vaid tuubiti pähe, religiooniküsimuste analüüs ja kriitika oli nõrk, õpilased kasutasid vähe marksismi-leninismi klassikute seisukohti ja hinnanguid, ei süvenenud sisusse ega loonud ajaloosündmuste vahel seoseid.⁸⁹⁸

4.4. Stagnatsiooni süvenemise periood 1977–1985

1970. aastate teisel poolel ja 1980. aastate esimesel poolel olid Eesti ajalooõpetajad juba väga hea haridusega: näiteks töötas 1977/1978. õppeaastal üldhariduskoolis 723 ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetajat, kellest 87% oli ajalooalane kõrgharidus ja 8% taotles seda. Neist oli 1–10-aastase staažiga ajalooõpetajaid 20%, 11–20-aastase staažiga 37% ja rohkem kui 20-aastase staažiga ajalooõpetajaid 20%. Ajalooõpetajate enamik oli selleks ajaks lõpetanud sõjajärgsel perioodil Tartu Riikliku Ülikooli.⁸⁹⁹

Motivatsioon töötada ajalooõpetajana oli endiselt madal. Jaan Konks kommenteeris 1977. aastal noorte soovimatust koolis õpetajana töötada nõnda: kui noored ei taha koolis töötada, siis on ilmselt probleem ka koolis, kuigi sellest vaikitakse.⁹⁰⁰ 1978. aasta juunis toimunud ajalooteaduskonna parteikoosolekul leidis üliõpilane Raivo Palmaru, et kool olnud haige juba siis, kui tema seal käinud.⁹⁰¹ Ta ütles, et kooli ei taheta minna, sest haiget kooli mäletatavat liiga hästi, et luua illusioone. Seega mõisteti TRÜ ajalooteaduskonnas suurepäraselt õpetajakutse vähest populaarsust, mis põhines ülikooli lõpetanute vastumeelsusel koolis nõutava ideoloogilise kasvatustöö vastu.

⁸⁹⁶ H. Palamets. Ajaloorindel muutuseta. // Nõukogude Õpetaja. 1967, 16. september; EAA 5311–28–111, l 58–60; Hillar Palamets. Arupidamisi sisseastumiseksameilt ajaloos.

⁸⁹⁷ H. Palamets. Ajaloorindel muutuseta.

⁸⁹⁸ ERA R-14–3–3765, l 38–47.

⁸⁹⁹ H. Palamets. Eesti NSV ajaloo õpetamise olukorrast ja perspektiividest vabariigi üldhariduskoolides. // Eesti NSV ajaloo käsitlemisest NSV Liidu ajaloo üldkursuses. Koostanud Silvia Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978, lk. 17.

⁹⁰⁰ ERAF 151–12–337, l 103–104.

⁹⁰¹ ERAF 151–12–355, l 73–75.

1980. aastate algusest tihenes aasta-aastalt ajalootundide kontroll. Puudusi või ideoloogilisi vigu aruannetes sisuliselt enam ei mainitud. Küll aga kiideti järjest enam ajalooõpetajaid, kes teostasid aine kaudu kommunistlikku kasvatust, kasvatades õpilasi Lenini elu ja tegevuse eeskujul, Lenini teoreetilise pärandi, partei- ja riiklike dokumentide tundmaõppimise kaudu, mis olevat saanud ideelis-poliitilise töö ja kõlbelise kasvatuse lahutamatuks koostisosaks.⁹⁰² Näiteks olevat 1983. aastal olnud Tartu 6. Keskkooli ajalootunni teema *Sotsialismi täielik ja lõplik võit NSV Liidus* olnud äärmiselt oskuslikult seotud NLKP Keskkomitee 1983. aasta juunipleenumi materjalidega. Igal õpilasel olevat olnud brošüür juunipleenumi kohta, kuhu nad olevat teinud ääremärkusi.⁹⁰³

Väga raske on selgitada, kas kõik kirjapandu ka tõele vastas. Kahtlemata tahtsid ajalooõpetajad nii nagu varemgi inspektoritele end võimalikult soodsas ideoloogilises valguses esitada. Nii meenutab Maaja Nagel (õpetaja alates 1975., ajalooõpetaja alates 1979. aastast), et inspektori jaoks tsiteeris ta ajalootunnis Leninit, mida ta tavalistes tundides ei teinud.⁹⁰⁴ Nagel õpetas kuni 1989. aastani koolis ajalugu ainult põhikoolis, mis oli reeglina huvitav, paelus õpilasi ning seondus ideoloogiaga suhteliselt vähe (väljaarvatud klassivõitluse teemad). Ta meenutab, et programmilised vabadused puudusid, ei tulnud mõttesegi programmist ja õpikust kõrvale kalduda. Oli hirm selle ees, et õpilased võinuksid kellelegi kaevata või rääkida sellest, et õpetaja seisukohad erinevad õpiku omadest.⁹⁰⁵ Kartus oli õigustatud, sest ideoloogilise surve tugevnemine oli tema sõnul alates 1979. aastast selgesti tajutav. Samas märgib ta, et õpilased ei tõstatanudki probleeme seoses õpetuse sisu või õpiku tekstiga. Kõik olid harjunud, et positiivse vastuse saamiseks tuleb esitada ametlikke arvamusi.⁹⁰⁶

Samas leidis kindlasti ka selliseid ajalooõpetajaid, kes nõukogude võimu toetasid, nõudeid püüdnud täitsid ning õpilasi tõepoolest ideoloogiliselt mõjutada püüdsid. Näiteks sai Tartus 1980. aastate algul ideoloogilise kasvatustöö eest kiita Tartu 2. Keskkooli ajalooõpetaja Maimu Kiik.⁹⁰⁷ 1983. aastal märgiti, et ta tegeles loovate otsingutega õpilaste kommunistlikul kasvatamisel aine kaudu, oskas luua tunnis soodsat psühholoogilis-moraalset atmosfääri. Tunnid olid emotsionaalsed ja kõrgel ideelisel tasemel.⁹⁰⁸ Tema väga ideelisi tunde mäletavad tänaseni ta õpilased.⁹⁰⁹

Ajalooõpetus noori eriti ei huvitanud ja seda ka hästi ei omandatud — seda tõendavad ühest küljest koolilõpetajate halvad teadmised kõrgkooli sisse-

⁹⁰² TAMA 20–1–1216, l 1–20.

⁹⁰³ TAMA 20–1–1215, l 134.

⁹⁰⁴ Intervjuu Maaja Nageliga. 03.02.2005.

⁹⁰⁵ Intervjuu Maaja Nageliga. 29.01.2004.

⁹⁰⁶ Intervjuu Maaja Nageliga. 03.02.2005.

⁹⁰⁷ TAMA 20–1–1051, l 57–68; 20–1–1159, l 1–11; 20–1–1215, l 31–57.

⁹⁰⁸ TAMA 20–1–1159, l 11.

⁹⁰⁹ Intervjuu Piret Laasiga. 27.07.2004; L. Vahtre. Meenutusi kadunud maailmast, lk 22.

astumiseksamitel nõutud NSV Liidu ajaloo⁹¹⁰ ja Eesti ajaloo nõukoguliku kontseptsiooni alal.⁹¹¹ Teisest küljest iseloomustavad ka tollased kooliõpilased ajalugu kui igavat õppeainet. Näiteks meenutab Piret Noorhani (Tartu 5. Keskkooli õpilane 1967–1978) kogu kooli ajalooõpetust surmigavana, mis olevat olnud abstraktne, sisemise loogikata, täis lõputuid lahinguskeemide kirjeldusi ja täpselt õpiku järgi õpetamist ning muutus aasta-aastalt aina igavamaks.⁹¹² Ainsa ajalooõpikuna mäletab ta Hillar Palametsa koostatud neljanda klassi ajalooõpikut — eeskätt selles leiduvate värviliste piltide tõttu. Noorhani sõnul oli ajalooõpetuse kaudu tehtav ideoloogiline kasvatustöö enamusele nagu *hane selga veisi*, see ei veennud ega tekitanud ka alternatiivsete ajalooõpetuste puudumise või puudulikkuse tõttu erilist protesti.⁹¹³ Nõukogude kontseptsioonist erinevast Eesti lähiajaloo (eriti valupunktide- Eesti okupeerimine NSV Liidu poolt, küüditamised, jms) käsitusest kooli ajalootunnis ei kõneldud, sellest sai ta teada oma ja sõprade kodudest. Sindi Keskkooli vilistlane (lõpetas 1980) Verner Vilgas meenutab tüütuma seigana kooli ajalooõpetusest tolleaegsete viisaastakute kohta tabelite koostamist.⁹¹⁴

Hoolimata kooli ajalooõpetuse tendentslikkusest, igavusest ja kuivusest oli 1970. aastate teisel poolel ja 1980. aastate esimesel poolel Tartu Riiklikus Ülikoolis ajaloo eriala üks populaarsemaid.⁹¹⁵ Kõige rohkem ajalooosakonna üliõpilasi pärines aastatel 1973–1983 Tallinna (34,4 %) ja Tartu (19,2%) keskkõppeasutustest.⁹¹⁶ Kõige rohkem ajalooüliõpilasi andsid Tallinna 21. Keskkool, Tallinna 7. Keskkool, Võru 1. Keskkool, Tartu 8. Keskkool, Tallinna 2. Keskkool, Tartu 2. Keskkool, Tallinna 32. Keskkool, Tallinna 46. Keskkool.⁹¹⁷

Millest sõltus õpilaste ajaloohuvi? Oli see ajalooõpetajate teene või hoopis kodu ja kaaslaste mõju? Tartu ja Tallinna koolide lõpetanud meenutavad sageli tollase ajalooõpetuse üle ironiseerimist. Nii kirjutab Tartu 2. Keskkooli vilistlane ja hilisem nimekas ajaloolane Lauri Vahtre: *Kord käskis Maimu Kiik Vadil tunnis mingist brošüürist ette lugeda “kõige tähtsama koha seltsimees Leonid Iljitš Brežnevi kõnest”. Kiik lisas täpsustavalt, et see koht on jämedas kirjas esile toodud. Vadi viskas pilgu osutatud leheküljele ja luges: “Kestvad kiiduavaldused.” (Sest ka sellekohased märkused olid rasvasesse kirja laotud.)* “Ei, ei,” raputas õpetaja Maimu Kiik pead, “vaata altpoolt.” Vadi vaatas allapoole ja luges jälle: “Kestvad kiidu-

⁹¹⁰ EAA 5311–28–162, l 1–2; 5311–28–167, l 2–3; 5311–28–179, l 2.

⁹¹¹ F. Eisen. Eesti NSV ajaloo õpetamisest üldhariduskoolis. // Eesti NSV ajaloo käsitlemisest NSV Liidu ajaloo üldkursuses. Koostanud S. Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978, lk. 6–7; EAA 5311–28–167, l 2–3; EAA 5311–28–173, l 2; 5311–28–179, l 2; 5311–28–185, l 60.

⁹¹² Intervjuu Piret Noorhaniga. 05.02.2005.

⁹¹³ Samas

⁹¹⁴ Sindi Gümnaasium 165. Sindi Gümnaasium, 2002, lk 106.

⁹¹⁵ Mallor Kruus. TRÜ Ajalooteaduskonna üliõpilaskond aastail 1973–1983, lk 14–15.

⁹¹⁶ Samas, lk 27.

⁹¹⁷ Samas, lk 28.

avaldused.” “Kuidas sa siis ei leia!” ärritus Maimu. “Vaata veel allapoole, seal on natuke pikemalt.” Vadi vaatas üsna lehekülje lõppu ja luges: “Kestvad tormilised kiiduavaldused.” Seepeale puhkes klass müürinal, naerma, aga Vadi oli nii ilmsüüta näoga, et Kiik vist ei saanudki aru, mis viga.⁹¹⁸

Tartu 8. Keskkooli vilistlasele Elle Vaimannile meenub klassikaaslase poolt protestina tollastele nõuetekohastele ja igavatele ajalootundidele esitatud küsimus, miks polevat NSV Liidus veel kommunismi, kuigi see pidi tähendama sotsialismi ja kogu maa elektrifitseerimist. Ajaloõpetaja põhjendanud kommunismi puudumist üksikute elektrita Alutaguse metsataludega.⁹¹⁹ 1979. aastal otsustasid mõned Tallinna 42. Keskkooli õpilased (sh Aino Saavaste) nimetada ajaloo lõpueksamil kõikide NSV Liidu ajaloos esinevate revolutsiooniliste sündmuste juhtidena Mihhail Šolohhovi kirjanduslikke tegelasi Razmjotnovit, Nagulnovit ja Maidannikovi. Seda tehtigi.⁹²⁰ Sarnaseid näiteid võib tuua mujaltki Eestist.

Ajaloohuvi äratajana märgitakse hoopiski kodu mõju. Nii kirjutab Arvo Viltrop (Kadrina Keskkooli õpilane 1972–1983): *Mõistetavalt oli meie ajal õppeaineid, mille õppimine tekitas vastumeelsust. Need olid õppeained, mida looritas kommunistliku ideoloogia punane värv. Vaatamata sellele, mida paisati meie peale meediakanalitest, olid meie maailmavaatelised seisukohad selleks ajaks, kui me keskkooli jõudsime, selgelt ametliku ideoloogia vastased. Selle põhiliselt rahvuslikel ideedel rajaneva maailmavaate omandamisel mängisid oma rolli kindlasti meie vanemad ja vanavanemad, kelle jutustused Eesti ennemuistsetest ning esimese vabariigi ajast äratasid meis unistuse vabast Eestist. Oma osa oli siin ka mitmel Kadrina kooli õpetajal, kes söandasid oma opositsioonilisi vaateid meiega jagada. Tulemus oli aga see, et Nõukogude liidu ajaloo tunnid kulgesid tõrksas vaikuses ja ühiskonnaõpetuse tunnid ägedas vaidluses.*⁹²¹

Huvitaval kombel ei tulnud vabariigi neljast ajaloo eriklassiga koolist (Tallinna 16. Keskkool, Tartu 7. Keskkool, Viljandi 4. Keskkool ja Otepää Keskkool) kuigi palju ajalooüliõpilasi.⁹²² Kas oli põhjuseks ajaloo küllastumine ja ideoloogilise kasvatustööga ülepingutamine? Haridusminister Elsa Gretškina oli Tartu 7. Keskkooli ajalooõpetajat, Lenini ordeniga autasustatud Aino Juhkamit tunnustanud Lenini tööde ning NLKP ja Nõukogude valitsuse dokumentide kasutamise tõhusa süsteemi loomise eest Tartu 7. Keskkoolis.⁹²³ Kooliõpilaste seas valitsevaid hoiakuid arvestades võib arvata, et kohustuslik ja põhjalik tutvumine parteidokumentidega ajaloohuvi hoopiski kärpis.

⁹¹⁸ L. Vahtre. Meenutusi kadunud maailmast, lk 22.

⁹¹⁹ Intervjuu Elle Vaimanniga. 09.02.2004.

⁹²⁰ Intervjuu Aino Saavastega. 05.02.2004.

⁹²¹ Mälestuste raamat Kadrina Kool 100. Kadrina: Kadrina Keskkool, 2002, lk 175.

⁹²² Mallor Kruus. TRÜ Ajalooteaduskonna üliõpilaskond aastail 1973–1983, lk 28.

⁹²³ Käskkirjad ja juhendid koolidele. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1982, lk 7.

4.5. Kokkuvõte

Ajalooõpetuse eesmärkide elluviimine sõltus suuresti ajalooõpetajate teadmistest, oskustest ja soovist ülepolitiseeritud ja tendentslikku koolikursust õpilastele põnevamaks, lastepärasemaks ja objektiivsemaks muuta. Võib öelda, et osa ajalooõpetajaid järgis üsna hoolikalt ettekirjutusi. Eestis leidis palju selliseid ajalooõpetajaidki, kes püüdsid ideoloogiliste nõuete täitmist vältida. Programmilisi nõudeid pidid järgima kõik ajalooõpetajad, sest ilma vastavate ajalooõpetajate teadmisteta ei saanud õpilased kooli lõpetada. Tundub, et suur osa ajalooõpetajaid tegeleski eelkõige faktoloogia õpetamisega, mitte nõukogude võimu seisukohalt olulise moraali- ja identiteediteadvuse kujundamisega. Selles võib kindlasti näha Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonnas valitseva vaimsuse mõju, kuna suur osa ajalooõpetajaid omandas hariduse selles õppeasutuses.

Ajaloo õpetamist jälgisid haridus- ja parteiinstitutsioonid. Eriti tugevnes ajalooõpetuse ideoloogilise külje kontrollimine 1960. aastate esimesel poolel seoses ajalooõpetusele esitatavate poliitiliste nõuete intensiivistumisega. Eelpooltoodu mõjutas omakorda ajalooõpetusega noorte huvi langust koolis töötamise vastu, mis suurenes alates 1960. aastate teisest poolest ning püsis aktuaalsena 1980. aastate keskpaigani.

Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolide ajalooõpetus ei täitnud ilmselt täielikult eesmärki kujundada nõukogude ajalooõpetust. Koolinoori huvitas eelkõige põnevam ja vähemideologiseeritud vanem üldajalugu (eriti vanaaeg ja keskaeg). Mida lähemale tänapäevale, seda rohkem vähenes huvi programmiliste ajalooõpetuste vastu. Kõige ebameeldivamaks peeti NSV Liidu ajalugu. Paljuski tulenes noorte vastumeelsus nõukogude ajalookäsituse vastu ka igavatest ja tendentslikest ajalooõpetustest. Nõukogude ideoloogia roll jäi eesti noorte maailmavaatelises arengus tagasihoidlikuks.

KOKKUVÕTE

Kommunistlik Partei töötas välja NSV Liidu hariduspoliitika alusdokumendid, mille põhieesmärgiks oli isikupäratute ja riigile kuulekate nõukogude inimeste kasvatamine, kes aitaksid õigustada, kindlustada ja täiustada nõukogude võimu.

Liiduvabariikide partei- ja valitsusorganitel olid stalinismi ajal piiratud võimalused ja õigused kohaliku hariduspoliitika teostamiseks. Seejuures tuli arvestada ÜK(b)P Keskkomitee otsuseid. Sõjajärgse stalinismi aastatel lähtuti nii hariduselus üldiselt kui ka ajalooõpetuses peamiselt NSV Liidus 1930. aastatel vastu võetud otsustest ja võeti vastu üksikuid uusi ettekirjutusi. EK(b)P Keskkomitee kontrollis 1940. aastate teisel poolel hariduspoliitika elluviimist hilisema ajaga võrreldes veidi vähem, mistõttu sai Eestis teatud määral säilitada rahvuslikke traditsioone. Tõenäoliselt etendas selles üsna suurt rolli EK(b)P Keskkomitee ametnike (sageli venelaste või Venemaa eestlaste) vähene orienteerumine haridusküsimustes.

NSV Liidu ajalooõpetuse eesmärk, mida nüüdsest tuli järgida ka Eestis, oli kujundada nõukogude ajaloo teadvust. Ajateadvus tähistas NSV Liidus võimet teada kõige tähtsamaid ajaloosündmusi, mis seonduvad nõukogude võimu rajamise, kindlustamise ja kaitsmisega. Reaalsusidentiteet tähendas nõukogude ajalooseisukohtade uskumist, mis olid sageli väljamõeldud või liialdatud. Moraalteadvus pidi aitama eristada õigeid, Nõukogude riigi ajaloosündmusi ja ajaloolisi isikuid valedest ja neid kas armastada või vihata. Eelkõige tuli pooldada Kommunistlikku Parteid ja kommunismi. Sotsiaal-majandusliku teadvuse abil tuli mõista, et inimesed on olnud ajaloos ebavõrdsed ning luua illusioon täieliku võrdsuse võimalikkusest kommunistlikus ühiskonnas. Poliitilise teadvuse kaudu tuli hinnata Nõukogude võimu, mis olevat loonud kõige parema ühiskonna ajaloos. Historismiteadvuse ülesanne oli selgitada ajaloo arengut kõrgeima astme, kommunismi poole. Identiteediteadvuse kaudu pidid eestlased tunnetama ühtekuuluvust nõukogude rahvaga ning tunnustama oma kodumaana NSV Liitu. Kokkuvõttes tähendas see teadlikult moonutatud ajaloo teadvuse kujundamist.

Eesti haritlased (eelkõige ajaloo programmide koostajad Johannes Käis ja Tartu Riikliku Ülikooli õppejõud Harri Moora, Hans Kruus, Richard Kleis, Julius Madisson, Jaan Konks) püüdsid sõjajärgsetel aastatel jätkata ajalooõpetuses iseseisvusaegseid traditsioone, kohandades neid uute nõuetega. Siine ajaloo õpetamise korraldus erines Vene NFSV omast lühiajaliselt 1944–1948: Eesti NSV ajalooõpetuse oli 660 tundi ehk 157 tundi vähem kui Vene NFSV-s, kasutati iseseisvusaajal kehtinud kahe kontsentrilist süsteemi üleliidulise lineaarse asemel. Eesti ajaloo programmide kohaselt võis kuni 1948. aastani õppida ka rahvuslikku ajalugu, kuigi mujal NSV Liidus (väljaarvatud teadaolevalt Läti ja Leedu) seda ei tehtud. See sai võimalikuks seetõttu, et haridustegelased eirasid EK(b)P Keskkomitee nõuet Eesti ajaloo õpetamine kuni uue õpiku ilmumiseni edasi lükata. Siinsed ajaloolased eesotsas Hans Kruusiga ei soovinud sel

perioodil nõukogulikku Eesti ajaloo käsitust koostada ning vastav õpik jäi avaldamata.

Külma sõja algusest tõusis NSV Liidus enam päevakorda kultuurielu ideoloogiliste nõuete tugevdamise ja ühtlustamise küsimus, mis puudutas ka ajalooõpetust. ÜK(b)P Keskkomitee 1948. aasta direktiividega viidi Eesti NSV ajaloo õpetamine vastavusse Vene NFSV-s kehtiva korraldusega: ajalooõpetuse maht kasvas sarnaselt Vene NFSV-ga 753 tunnini, ajalugu hakati õpetama lineaarselt ja Eesti ajaloo õpetamine lõpetati. EK(b)P Keskkomitee määras 1950. aasta uue Eesti ajaloo õpiku koostamise komisjoni eesotsas Gustav Naaniga, kelle töö tulemusena ilmus 1952. aastal ülitendentslik Nõukogude võimule sobiv raamat. Stalinismi lõpuks fikseeriti tähtsaimate ja mahukamate ajalooteemadena Suur Oktoobrirevolutsioon, NSV Liidu ajaloo 1920.–1930. aastad ja Suur Isamaasõda, mis püsis sellisena 1980. aastani.

Hästi toimivat nii partei- kui haridusinstituutsioonide poolset koolielu ideoloogilise mõjutamise süsteemi ei suudetud käivitada stalinismi lõpuni. Vähesed haridustegelastest kommunistid paistsid küll silma oma ideelisusega, kuid sellest ei piisanud enamiku õpetajate vaadete muutmiseks. Põhiliseks ja väga laialdaselt rakendatud meetodiks, millega sel perioodil pedagoogide tegevust reguleeriti, jäi õpetajaskonna puhastamine nõukogude võimule ebasoovitavatest isikutest, mis toimus Eesti NSV Haridusministeeriumi juhtimisel ja EK(b)P Keskkomitee toetusel. Aastatel 1946–1950 vallandati, vabastati omal soovil või viidi teisele tööle kokku üle 4000 õpetaja ehk koolist lahkus praktiliselt sama palju õpetajaid, kui neid oli 1944. aastal alustanud. Lahkunute asemele tuli 1940. aastate teisel poolel palju Venemaa eestlastest ja venelastest õpetajaid mujalt NSV Liidust (umbes 1200), kes asusid tööle suurematesse linnadesse.

Ajalooõpetajaid koolitati vaadeldaval ajal kolmes õppeasutuses: Tartu Riiklikus Ülikoolis keskkoolile, Tartu ja Tallinna Õpetajate Instituutides 7-klassilistele koolidele. Stalinismi lõpus, 1952. aastast hakati keskkooliõpetajaid ette valmistama ka Tallinna Õpetajate Instituudi baasil loodud Tallinna Pedagoogilises Instituudis. Edukamat üliõpilaste ja õppejõudude ideoloogilise suunamise ja kontrollimise mehhanismi rakendas Tallinna Õpetajate Instituudi ajaloo kateeder, kus töötasid õppejõududena valdavalt ideoloogiatöös veendunud ja vilunud Venemaa eestlastest õppejõud. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonnas ja Tartu Õpetajate Instituudi ajaloo kateedris olid aga ametis rohkem iseseisvusaegse hariduse ja töökogemusega õppejõud, kes püüdsid omaaegseid traditsioone võimalikult palju säilitada ja tudengitele edasi anda.

Tallinnas järgiti ajalooõpetajate koolitamisel väga täpselt üleliidulisi ettekirjutusi, näitamata omapoolset algatust kohandada neid teatud määralgi Eesti traditsioonidele vastavaks. Nii ei õpetatud tulevastele ajaloolastelegi Eesti ajalugu, kuna see ei kuulunud üldhariduskoolide programmi. TRÜ-s likvideeriti 1949. aastal küll Eesti ajaloo kateeder, kuid Eesti ajaloo teemad jäid õppekavas keskele kohale. Tartu Õpetajate Instituudis omandatav ajaloolane haridus oli samuti Tallinnas antavast põhjalikum ja Eesti-sõbralikum. Kõne all olevates õppeasutustes toimus erinev üliõpilaste ideoloogiline mõjutamine, kusjuures

Tartu ja Tallinn vastandusid taas. Tallinnas mindi tudengite poliitilises kasvatus- töös äärmusteni.

Stalinismi ajal olid kontrastid ajalooõpetajate erialase taseme ja väärtus- hinnangute vahel väga suured: ajalugu õpetasid Eesti NSV-s, Eesti Vabariigis ja NSV Liidus hariduse omandanud. Seetõttu võis koolides kohata nii innukaid nõukogude ideoloogianõuete täitjaid kui eesti rahvuslasi, napi või särava tead- mistepagasiga õpetajaid. Kommunistidest õpetajaid leidis sel perioodil koolides veel väga vähe — 1948/1949. õppeaastal oli neid kõigest 4% õpetajaskonnast.

Eestis püüti Stalini surma järgsetel aastatel üsna kiiresti hakata siinset hari- duselü muutma ja stalinistlikest kammitsaist vabastama. See protsess ei toimu- nud aga ülalt ehk EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Haridusministeeriumi tasan- dilt, kes jäid äraootavale positsioonile. Üheks põhjuseks oli kindlasti hariduselu juhtivate haridustegelaste tagasihoidlik haridusalane kompetentsus. Teisalt oodati kindlasti üleliidulisi ettekirjutusi, mida aga sel perioodil jagati tagasi- hoidlikult. Põhiliseks NLKP Keskkomitee juhiseks jäi Stalini isikukultuse huk- kamõistmine. Uuendusi hakati nõudma ja võimaluste piires ellu viima alt poolt ehk rohkem tavaliste haritlaste (sh eeskätt õpetajate eneste) poolt.

Ajaloo õpetamise korraldus hakkas Eestis taas üleliidulise omast erinema. TRÜ ajaloo osakonna õppejõud alustasid 1954. aastal ettevalmistusi Eesti aja- loo õpetamise taastamiseks, kuigi Eesti NSV Haridusministeerium polnud seda veel toetanud. Seetõttu tõsteti Eestis 1957. aastaks NSV Liidu ajaloo mahtu umbes 52%-ni, mujal aga vähendati kuni 33%-ni. Eesti NSV üldhariduskoolis sai rahvusliku ajaloo õpetamine kohustuslikuks alates 1957/1958. õppeaastast. Võib arvata, et rahvusliku ajaloo õpetamise taastamine 1950. aastatel Eestis mõjutas 1958–1959 haridusreformi sisu, millega kehtestati 1959/1960. õppe- aastast kõikjal liiduvabariikide ajaloo õpetamine.

Ajalooõpetajate koolitamises toimusid 1950. aastate teisel poolel suured muutused, mille aluseks oli NSV Liidu hariduspoliitika suundumus parandada keskkooliõpetajate erialast taset. Alates 1955. aastast anti õpetajakutse ka TRÜ lõpetanutele. Seejärel otsustati Eestis hakata keskkooliõpetajaid koolitama ainult ühes õppeasutuses — Tartu Riiklikus Ülikoolis. Sellele aitasid kaasa eel- kõige TRÜ juhtkonna tegevus, EKP Keskkomitee toetus ja TRÜ ajaloo osa- konna kõrgem teaduslik tase, mis sai võimalikuks suuresti tänu õppetöö väik- semale ideologiseeritusele. Võib arvata, et kui Tartu Riiklik Ülikool oleks juba alates 1940. aastatest üleliidulistele õpetajatekoolituse nõuetele allutatud (amet- likult said TRÜ lõpetanud õpetaja kutse alles alates 1955. aastast), kujunenuks sealse teadustöö tase märksa madalamaks. Võimaliku tulemuse hoiatavaks näi- teks oli Tallinna Pedagoogilise Instituudi ajaloo osakonna allakäik, mis tulenes nii üleideologiseeritud kaadripoliitikast kui üliõpilaste ideoloogilise etteval- mistuse eelistamisest erialasele ettevalmistusele.

Aastatel 1956–1958 hakkas hariduselus ideoloogiline kontroll erinevatel põhjustel uuesti tugevnema. Seda mõjutas kindlasti aastatel 1954–1956 elavne- nud avalik noorte vastuseis nõukogude ideoloogiale: komsomoli — ja pioneeri- organisatsiooni liikmeskonna vähenemine, riigivastaste organisatsioonide

tegevus, kiriku populaarsuse kasv jms. Teise tegurina tuleb arvestada NLKP XX kongressi otsuseid, tugevdada nõukogude riiki ja selle alustala — kommunistlikku ideoloogiat. Olulist rolli ideoloogilise kontrolli tõhustamises etendas kahtlemata ka Ungari ülestõus, mis suurendas eeskätt üliõpilaste nõukogudevastaseid meeleolusid. NSV Liidus, sh Eestis püüti leida uusi vorme, kuidas noori paremini ideoloogiliselt mõjutada ja selle elluviimist kontrollida. Muuhulgas mõeldi sellele, kuidas pionieri- ja komsomolitööd noortele kütkestavamaks muuta ja nende vaba aega põnevalt sisustada.

1950. aastate lõpp ja 1960. aastate esimene pool oli NSV Liidu ja Eesti hariduselus segaduste, katsetuste ja uuenduste aeg, mida põhiliselt mõjutas ja suunas uuest, kommunismi ehitamisega seonduvast parteipoliitikast lähtuv 1958–1959 haridusreform ja Hruštšovi püüe üldhariduskooli polütehnikiseerida. 1950. aastatel vähenes üldhariduskoolides polütehnilise suuna tõttu ajutiselt humanitaarainete osakaal tootmisega seotud õppeainete (keemia, füüsika, matemaatika, bioloogia jt) kasuks. 1958–1959 haridusreform nägi ette humanitaarainete senisest suurema seotuse ideoloogilise kasvatuses, mistõttu ka nende roll koolielus kasvas. 1960. aastate esimesel poolel tugevneski koolis õpilaste poliitiline mõjutamine ateismi, internatsionalismi, patriotismi jms aktiivse propageerimise kaudu.

EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Haridusministeerium järgisid üleliidulisi ettekirjutusi ja nõudsid nende täitmist, delegeerides konkreetsemad ülesanded vastavatele haridusinstituutidele või isikutele. Samal ajal püüti jätta muljet, nagu oleks liiduvabariikidel võimalik hariduse sisulistest ja vormilistest küsimustes kaasa rääkida. Selleks korraldati formaalseid arutelusid ajaloo õpetamise alal ja eriti selle programmilistes küsimustes, mis tsentraalselt välja töötatud sisulisi nõudeid ei muutnud.

Nõukogude hariduselu uuendamise ja parandamise õhinas lubas NLKP Keskkomitee nii üleliidulisel kui ka vabariiklikul tasemel haridustegelastele mitmeid vabadusi, näiteks erinevate õpikute koostamist, mida Eestis EKP Keskkomitee nõusolekul aktiivselt kasutati.

Varasemaga võrreldes suurenes ajalooõpetuse kaudu tehtava ideoloogilise kasvatuses suunamine ja kontrollimine, milleks NLKP Keskkomitee ja NSV Liidu Ministrite Nõukogu võtsid vastu hulga otsuseid. Tuleb eriti rõhutada ateistliku kasvatustööle esitatud nõudeid ajalootunnis. Järk-järgult suurenes NSV Liidu ajaloo maht, mis ulatus 1966. aastaks 51,6%-ni ajaloo programmi üldmahust (kokku 327 tundi). Kuigi Stalini isikukultus oli NLKP XX kongressil hukka mõistetud, asendus see uue, NLKP kultusega. Alates 1950. aastate lõpust tuli kooli ajalookursuses palju aega pühendada NLKP kongresside käsitlemisele. Samal ajal tugevnes ajalooõpetuse ideoloogilise külje kontrollimine. 1960. aastate esimesel poolel kasvas taas ajalootundide arv, ulatudes 1964/1965. õppeaastal 800 tunnini linnakoolides ja 788 tunnini maakoolides, olles ligilähedane stalinismi aegse ajalooõpetuse mahuga. Sama ajal rakendati kogu NSV Liidus katseliselt kahe kontsentriilist süsteemi.

Ajalooõpetuse nõuete elluviimine pidi tuginema põhiliselt tsentraalselt koostatud ajalooõpikutele. Alates 1950. aastate lõpust lubati avaldada liiduvabariikides oma ajaloo kooliraamatuid. 1959. aastal ilmus esimese taolise õpikuna TRÜ ajalooõppejõudude sulest uus rahvusliku ajaloo õpik keskkoolidele, mis põhines peamiselt faktide esitamisel ja oli ajaloole hinnangute andmisel vaoshoitum kui stalinismi ajal avaldatud Gustav Naani toimetatud Eesti ajaloo ülevaade.

Kooliprogrammile vastavate ajalooõpikute kirjutamisel järgiti ideoloogilisi ettekirjutusi, sest nende täitmist kontrolliti rangelt. Seetõttu olid õpikud valdavalt, sh Eesti ajaloo raamatud, igavad. Õpikute kandvateks ideedeks oli demonstreerida vene rahva kangelaslikkust, õigustada Venemaa (Nõukogude Liidu) vallutusi, selgitada selle riigi koosseisus olemise *positiivset* tähendust kõigi rahvaste jaoks ning näidata NSV Liidu majanduslikku üleolekut teistest riikidest. Kuigi autorite kaasaraäkimisvõimalused jäid tühiseks, võis otseste programmiliste nõuete puudumisel ajalookursuse lisamaterjalina mõeldud ajaloo raamatuid siiski vabamaltki sõnastada. Esimeseks sellekohasteks näiteks oli 1964. aastal ilmunud Juhan Kahki NSV Liidu ajaloo lugemik.

Stagnatsiooni algus hariduselus on seotud selle senisest märgatavalt suurema tsentraliseerimisega 1960. aastate keskpaiku. Uue institutsioonina loodi 1966. aastal suurte volitustega NSV Liidu Haridusministeerium, mis kärpis tugevasti liiduvabariikide haridusministeeriumide iseotsustamisvõimalusi. EKP Keskkomitee ei vaielnud sellele vastu: ta nõustus 11-klassilise üldhariduskooli muutmisega 10-klassiliseks, originaalõpikute vähendamiseks jmt. Eesti NSV Haridusministeeriumi juhid eesotsas haridusminister Ferdinand Eiseniga võitlesid aga üsna edukalt liigse tsentraliseerimise vastu. Nii taastati Eestis 11-klassiline koolikorraldus ja õnnestus säilitada teatav õigus originaalõpikuid avaldada.

1965–1966 muudeti järjekordselt ajaloo õpetamise korraldust: taastati lineaarne süsteem, vähendati oluliselt ajalooõpetuse mahtu 634 tunnini. Need üleliiduliselt ühtsed ajalooõpetuse sisulised ja korralduslikud nõuded jäid püsima 1980. aastate keskpaigani. Alates 1965/1966. aasta ajalooõpetusest tuli ajalooõpetuse eesmärgidena kujundada eelkõige poliitilise teadvust (kapitalismi huku ja kommunismi võidu *seaduspära* mõistmist), moraaliteadvust (kommunistlikku ideelisust, sallimatust kodanliku ideoloogia vastu, lugupidamist töö vastu jms).

Vormiliste uuendustena hakati Eestis 1960. aastatel omal initsiatiivil õpetama ajalugu süvendatult ajaloo eriklassides ja korraldama ajaloo-olümpiaade. Käsitlevate teemade poliitilised valikuprintsiibid ja rõhuasetused jäid üldjoontes samaks, kuigi eriklassid pakkusid mõnevõrra rohkem võimalusi kohaliku ajaloo tegelemiseks.

NSV Liidu ja Eesti hariduspoliitikas võttis nii nagu kogu nõukogude ühiskonnaski võimust tugev bürokraatia, mis tähendas erinevate tasandite juhiste ja nende täitmise suunamise ja kontrollimisega tegelevate instantside kasvu. Nii sellest kui ka kogu nõukogude ühiskonnas levivatest minnalaskmismeeleoludest

tingituna süvenes hariduselus sarnaselt teiste elusfääridega formaalne suhtumine ettekirjutustesse. Kommunistlik kasvatustöögi muutus järjest pealiskaudsemaks, kusjuures eriti vähenes ateismi osakaal. Ajaloõpetuses keskendus ideoloogiline kasvatustöö peamiselt partei poolt ettenähtud nõukogude pidupäevade (Oktoobrirevolutsiooni 50. aastapäev) või isikute (V. I. Lenini 100. sünniaastapäev) tähistamisele. Iseasi on, kui tõsiselt seda võeti.

Kuigi nõukogude ajaloõpetus huvitas õpilasi vähe, sooviti järjest rohkem õppida ajalugu Tartu Riiklikus Ülikoolis. Selles võib näha paradoksaalselt seost kooli ajaloõpetusega — ilmsed vasturääkivused ja moonutused ajaloõpikuis (ning kahtlemata ka osade ajaloõpetajate seisukohtades) mitte ainult ei kummutanud ajaloohuvi, vaid sageli hoopiski ärgitasid selgitama, mis siis ikkagi oli ajaloos toimunud. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonnas oli võimalik saada oma aja kohta hea ajaloo-alane ettevalmistus, sest siia oli koondunud suurte teadmistega õppejõude, kellest mitmed olid ka rahvusliku mõtlemisega õpetlased (eriti Sulev Vahtra, Helmut Piirimäe, Herbert Ligi, Märt Tänav). Ajaloõpilasi huvitas eriti Eesti ajalugu, millega seondusid valdavalt ka nende uurimisteemad. Vastuolud TRÜ ajaloo osakonnas omandatava faktidekeskse ja vähepolitiseeritud ajaloohariduse ning üldhariduskooli ajaloõpetuse nõuete vahel viisid selleni, et 1960. aastate lõpust kasvas noorte ajaloolaste vastuseis pedagoogiametile.

Nõukogude hariduselu jõudis 1970. aastate lõpuks või 1980. aastate alguseks madalseisu, millest taheti välja tulla ideoloogilise kasvatus tugevdamisega (internatsionalism, ateism jm). Hariduses oli ideoloogiline surve eriti intensiivne aastatel 1979–1980, mis seejärel veidi vaibus ning hoogustus taas Juri Andropovi tõusuga NLKP Keskkomitee peasekretäriks 1982. aasta novembris. Venestuspoliitika süvenemisega tõusis NSV Liidu hariduspoliitika tähelepanu keskpunkti uuesti humanitaarainete — eeskätt ajaloo, ühiskonnaõpetuse, vene keele ja kirjanduse, emakeele ja kirjanduse — roll noorte maailmavaate kujundajana. Nüüd võimendusid kõik kommunistliku kasvatussega seonduvad nõuded (ateism, internatsionalism, patriotism jms) ja kontroll nõuete täitmise üle. EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Haridusministeeriumi juhid täitsid venestuspoliitika süvenemisel üleliidulisi ettekirjutusi väga hoolikalt, olles vahel isegi jäigemad kui mujal. Venestuspoliitika süvenemine hakkas hariduses ka teatud tulemusi andma. Nii võis näha märke õpetajate lojaalsusest nõukogude võimu suhtes, mis väljendus näiteks Kommunistlikku Parteisse astujate arvu suurenemises.

Ideoloogiline surve andis loodetust siiski vastupidiseid tulemusi — rahulolematust nõukogude süsteemiga tervikuna kasvas veelgi. Koolinoorte vastumeelsus seoses venestusmeelse hariduspoliitikaga väljendus nii komsomoliorganisatsiooni liikmeskonna vähenemises kui avalikes nõukogudevastastes väljastumistes. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo osakonna üliõpilased paistsid samuti sageli silma rahvusliku vaimsure ja nõukogudevastaste hoiakutega. 1985. aastaks, *perestroika* alguseks oli Eesti hariduselu ja ajaloõpetus sügavas kriisis, mis vajas põhjalikke muutusi.

Eesti NSV eesti õppekeelela üldhariduskoolide ajalooõpetus ei täitnud ilmselt täielikult eesmärki kujundada nõukogude ajalooõpetust. Koolinoori huvi- tas eelkõige põnevam ja vähemideologiseeritud vanem üldajalugu (eriti vanaaeg ja keskaeg). Mida lähemale tänapäevale, seda rohkem vähenes huvi program- miliste ajalooõpetuste vastu. Kõige ebameeldivamaks peeti NSV Liidu ajalugu. Paljuski tulenes noorte vastumeelsus nõukogude ajalookäsituse vastu ka igava- test ja tendentslikest ajalooõpetustest. Nõukogude ideoloogia roll jäi eesti noorte maailmavaatelises arengus tagasihoidlikuks. Kooli tööle suunatud ajalooõpetaja- jad huvitusid rohkem ajaloo faktide õpetamisest, mitte nende kaudu nõukoguliku moraali- ja identiteediteaduse kujundamisest, mida rõhutas üldhariduskooli ajaloo programm.

Lõplikku hinnangut nõukogude ajalooõpetuse mõju kohta noorte ajalooõpetu- vuse kujundamisele pole praegu võimalik anda. See eeldab omaette ulatuslikku interdistsiplinaarset uurimust, mis baseerub sotsiaalsühholoogiat, etnoloogiat, filosoofiat, pedagoogikat jm arvestaval suuliste allikate kogumise ja analüüsi- mise meetodikal. Käesolevas doktoritöös said selgeks edasist uurimist vajavad põhiküsimused: milline oli Eesti NSV koolilõpetanute ajalooõpetus ja milline roll oli selle kujunemisel nõukogude ajalooõpetajatel, ajalooõpetajatel, kodul ja ajalookirjandusel.

ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

ERAF — Eesti Riigiarhiivi Filiaal

Fond 1 — Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

- 4-206: EK(b)P Keskkomitee büroo protokollid 10.09.1945–02.10.1945.
- 4-1028: EK(b)P Keskkomitee büroo protokollid 04.09.1950–09.10.1950.
- 4-2847: Vabariikliku aktiivi nõupidamise stenogramm 1962.
- 4-4376: EKP Keskkomitee büroo istungi protokoll 13.02.1973.
- 4-5353: EKP Keskkomitee büroo istungi protokoll 11.12.1978.
- 4-6471: EKP Keskkomitee teaduse ja õppeasutuste osakonna otsus nr 79/1 20. märtsist 1978.
- 4-6489: EKP Keskkomitee büroo otsus nr 25/2 26. jaanuarist 1982.
- 4-6842: EKP Tallinna Linnakomitee tööst üldhariduskoolide õpilaste kommunistliku kasvatusse kompleksse ülesande lahendamisel 26.01.1982.
- 4-6852: Dokumendid EKP Keskkomitee büroo otsuse nr 55/5 22. märtsist 1983 täitmise kohta.
- 4-7024: Dokumendid EKP Keskkomitee büroo otsuse nr 43/4 07. septembrist 1982 täitmise kohta.
- 4-7017: Dokumendid EKP Keskkomitee pleenumi otsuse nr 16/1 20. oktoobrist 1984 täitmise kohta.
- 4-7029: Dokumendid EKP Keskkomitee otsuse nr 94/3 14. augustist 1984 täitmise kohta.
- 10-217: Kirjavahetus EKP Haapsalu Rajoonikomiteega Haapsalu 1. Keskkooli 11. a klassis korraldatud tunni küsimuses 04.01.–02.02.1971.
- 59-2: Kirjavahetus ENSV Teaduste Akadeemia kaadri ettevalmistamise, kaadri paigutamise, instituutide tegevuse, teaduslike tööde, tööplaanide ja ENSV ajaloo-õpiku maketi küsimustes 07.02.–13.12.1951.
- 169-26: Kokkuvõtte Eesti NSV ajaloo maketi arutelu tulemustest 1957.

Fond 61 — Eesti NSV Haridusministeeriumi parteialorganisatsioon

- 2-1: Parteikoosolekute protokollid veebruar–november 1945.
- 3-7: Parteikoosolekute protokollid 27.01.–12.12.1946.
- 3-10: Parteikoosolekute protokollid 10.01.–30.12.1947.
- 3-15: Parteikoosolekute protokollid 13.01.–03.12.1948.
- 5-2: Parteikoosolekute protokollid 16.01.–29.12.1950.
- 8-2: Parteikoosolekute protokollid 08.01.–30.12.1953.
- 11-1: Parteikoosolekute protokollid 23.01.–23.12.1956.
- 11-3: Parteikoosolekute protokollid 04.01.–11.11.1957.
- 11-5: Parteikoosolekute protokollid 13.01.–03.12.1958.
- 11-7: Parteikoosolekute protokollid 09.02.–27.10.1959.
- 11-10: Parteikoosolekute protokollid 06.01.–1.12.1960.
- 11-14: Parteikoosolekute ja parteibüroo protokollid 25.01.–02.12.1961.
- 11-15: Parteikoosolekute ja parteibüroo protokollid 08.02.–26.12.1962.
- 11-16: Parteikoosolekute ja parteibüroo protokollid 25.02.–26.12.1963.

- 11-19: Parteikoosolekute ja parteibüroo protokollid 09.03.–29.12.1966.
- 11-21: Parteikoosolekute protokollid 01.01.–31.12.1967.
- 11-22: Parteikoosolekute protokollid 05.05.–25.11.1968.
- 11-25: Parteikoosolekute protokollid 24.02.–27.11.1969.
- 11-27: Parteikoosolekute protokollid 12.01.–29.12.1970.
- 11-42: Parteikoosolekute protokollid 22.01.–03.12.1979.
- 11-44: Parteikoosolekute protokollid 14.01.–20.12.1980.
- 11-45: Parteikoosolekute protokollid 26.01.–21.12.1981.
- 11-46: Parteikoosolekute ja parteibüroo protokollid 26.01.–20.10.1982.
- 11-47: Parteikoosolekute ja parteibüroo protokollid 11.01.–17.10.1983.
- 11-49: Parteikoosolekute protokollid 17.01.–29.10.1984.

Fond 147 — Eestimaa Kommunistliku Partei Pärnu Rajoonikomitee

- 36-10: Parteibüroo protokollid 27.10.–17.12.1960.

Fond 151 — Tartu Riikliku Ülikooli parteialgorganisatsioon

- 6-16: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 18.02.–30.11.1949.
- 7-1: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 13.02.–11.06.1951.
- 9-8: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 10.02.–22.12.1953.
- 10-3: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 02.03.–28.12.1954.
- 11-1: Tartu Riikliku Ülikooli parteibüroo koosolekute protokollid 1955.
- 11-2: Tartu Riikliku Ülikooli parteikoosolekute protokollid jaanuar 1955.
- 11-7: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 25.01.–16.12.1955.
- 12-2: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 10.01.–25.12.1956.
- 12-10: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 10.01.–18.12.1956.
- 12-16: Ajaloo-keeleteaduskonna parteibüroo protokollid 1957.
- 12-17: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 1957.
- 12-31: Ajaloo-keeleteaduskonna parteibüroo protokollid 07.01.–23.12.1958.
- 12-32: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 07.01.–23.12.1958.
- 12-39: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute büroo protokollid 28.02.–24.12.1958.
- 12-50: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid märts-oktoober 1959.
- 12-71: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 09.05.–25.12.1961.
- 12-85: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 04.09.–25.12.1962.
- 12-94: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 19.01.–24.12.1963.
- 12-95: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 30.05.–19.12.1963.
- 12-110: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 18.02.–detsember 1964.
- 12-115: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 11.02.–29.12.1964.
- 12-116: Ajaloo-keeleteaduskonna parteibüroo protokollid 12.01.–23.12.1965.
- 12-131: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 25.04.–30.05.1963.
- 12-134: Ajaloo-keeleteaduskonna parteibüroo protokollid 22.03.–21.11.1963.
- 12-136: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 10.01.–12.12.1966.
- 12-147: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 20.01.–13.12.1966.
- 12-151: Ajaloo-keeleteaduskonna parteibüroo protokollid 06.01.–16.05.1966.
- 12-156: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute protokollid 21.02.–06.06.1967.
- 12-175: Ajaloo-keeleteaduskonna parteibüroo protokollid 15.01.–10.12.1968.
- 12-193: Ajaloo-keeleteaduskonna üldkoosolekute protokollid 18.03.–09.12.1969.

- 12-251: Ajaloo-keeleteaduskonna parteibüroo protokollid 21.01.–28.12.1972.
12-267: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute ja parteibüroo protokollid 11.01.–21.05.1973.
12-268: Ajaloo-keeleteaduskonna parteikoosolekute ja parteibüroo protokollid 23.04.–28.12.1973.
12-285: Ajalooteaduskonna ja parteibüroo protokollid 16.01.–26.12.1974.
12-303: Ajalooteaduskonna parteikoosolekute ja büroo protokollid 30.01.–24.12.1975.
12-321: Ajalooteaduskonna parteikoosolekute ja büroo protokollid 12.01.–24.12.1976.
12-337: Ajalooteaduskonna parteikoosolekute ja büroo protokollid 14.01.–29.12.1977.
12-355: Ajalooteaduskonna parteikoosolekute ja büroo protokollid 12.01.–1978.
12-371: Ajalooteaduskonna parteikoosolekute ja büroo protokollid 10.01.–26.12.1979.
12-388: Ajalooteaduskonna üldkoosolekute ja büroo protokollid 11.01.–17.12.1980.

Fond 246 — Eestimaa Kommunistliku Partei Tallinna Kalinini Rajooni parteikomitee

- 51-9: Parteibüroo protokollid 20.09.–09.12.1960.

Fond 672 — Eestimaa Kommunistliku Partei Tallinna Mererajooni parteikomitee

- 47-52: Parteibüroo protokollid oktoober 1959.

Fond 839 — Valga Linna 1. Keskkooli parteialgorganisatsioon

- 1-1: Parteikoosolekute protokollid aprill–november 1947.
1-5: Parteikoosolekute protokollid jaanuar–detsember 1948.
2-1: Parteikoosolekute protokollid jaanuar–oktoober 1949.

Fond 949 — Tartu Õpetajate Instituudi parteialgorganisatsioon

- 1-1: Parteikoosolekute protokollid 08.05.–04.12.1948.
4-1: Parteikoosolekute protokollid jaanuar–detsember 1950.
5-2: Parteikoosolekute protokollid jaanuar–detsember 1951.
6-1: Parteikoosolekute protokollid 18.01.–16.12.1952.
7-1: Parteikoosolekute protokollid jaanuar–detsember 1953.
8-1: Parteikoosolekute protokollid jaanuar–detsember 1954.
9-1: Parteikoosolekute protokollid 25.01.–27.12.1955.
10-1: Parteikoosolekute protokollid 17.01.–24.12.1956.
10-3: Parteikoosolekute protokollid 21.01.–27.12.1957.

Fond 2620 — Eestimaa Kommunistliku Partei Rakvere Rajoonikomitee

- 32-8: Parteibüroo protokollid 15.09.–10.12.1960.

Fond 2641 — Eestimaa Kommunistliku Partei Harju Rajoonikomitee

- 21-7: Parteibüroo protokollid 29.07.–09.12.1959.

Fond 3725 — Tallinna Pedagoogilise Instituudi parteialgorganisatsioon

- 1-1: Parteikoosolekute protokollid 24.01.–28.12.1948.
1-3: Parteikoosolekute protokollid 07.01.–29.12.1949.
1-8: Parteikoosolekute protokollid 12.01.–21.12.1950.
2-1: Parteikoosolekute protokollid 10.01.–11.12.1951.
3-13: Parteikoosolekute protokollid 14.01.–30.12.1952.

- 3–17: Parteikoosolekute protokollid 13.01.–30.12.1953.
- 4–1: Parteikoosolekute protokollid 28.01.–24.12.1954.
- 6–2: Parteikoosolekute protokollid 13.01.–26.12.1956.
- 6–8: Parteikoosolekute protokollid 23.01.–26.12.1958.
- 6–13: Parteikoosolekute protokollid 09.03.–15.12.1961.

Fond 5268–Türi 1. Keskkooli parteialorganisatsioon

- 2–3: Parteikoosolekute protokollid 14.01.–29.12.1953.
- 3–1: Parteikoosolekute protokollid 25.01.–25.11.1954.
- 4–1: Parteikoosolekute protokollid 19.01.–26.12.1955.
- 5–5: Parteikoosolekute protokollid 22.01.–29.11.1958.

Fond 4895–Eestimaa Kommunistliku Partei Paide Rajoonikomitee

- 21–32: Parteibüroo protokoll nr 24 27.10.1960.

Fond 4896–Eestimaa Kommunistliku Partei Võru Rajoonikomitee

- 24–6: Parteibüroo protokollid 24.03.–10.07.1960.

Fond 6429–Tartu 2. Keskkooli parteialorganisatsioon

- 1–1: Parteikoosolekute protokollid 04.10.–20.12.1952.
- 1–3: Parteikoosolekute protokollid 25.02.–22.12.1953.
- 1–5: Parteikoosolekute protokollid 30.01.–25.12.1954.
- 2–1: Parteikoosolekute protokollid 29.01.–30.11.1955.
- 3–1: Parteikoosolekute protokollid 26.01.–16.11.1956.
- 3–3: Parteikoosolekute protokollid 18.01.–25.04.1957.
- 3–6: Parteikoosolekute protokollid 19.01.–07.12.1959.
- 3–8: Parteikoosolekute protokollid 29.01.–25.12.1960.

Fond 8585–Rakvere 1. Keskkooli parteialorganisatsioon

- 1–1: Parteikoosolekute protokollid 09.01.–23.12.1960.
- 1–4: Parteikoosolekute protokollid 18.01.–20.12.1961.
- 1–6: Parteikoosolekute protokollid 15.02.–21.12.1962.

EAA — Ajalooarhiiv

Fond 2100–Tartu Ülikool

- 11–82: Didaktilis-metoodilise seminari nõukogu koosolekute protokollid 22.05.1922–30.05.1930.
- 11–83: Didaktilis-metoodilise seminari nõukogu koosolekute protokollid 10.10.1930–29.05.1933.
- 11–84: Didaktilis-metoodilise seminari nõukogu koosolekute protokollid 15.09.1933–29.05.1936.
- 11–85: Didaktilis-metoodilise seminari nõukogu koosolekute protokollid 18.09.1936–02.10.1939.
- 11–86: Tartu Ülikooli juures asuva Pedagoogilise Instituudi õppenõukogu ja valitsuse koosolekute otsused 22.04.–16.12.1940.

Fond 5304–ÜTÜ Ajalooring

1–2: ÜTÜ ajalooringi ettekande- ja töökoosolekute kuulutused, protokollid, osavõtjate nimekirjad 1949–1969.

Fond 5311–Tartu Ülikool

- 1–93: NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi käskkirjad 1949.
1–1088: TRÜ Nõukogu koosolekute protokollid 30.06.–29.12.1978.
5–75: Kateedrite 1950/1951. õppeaasta tööplaanid ja aruanded.
5–92: Kateedrite 1951/1952. õppeaasta tööplaanid ja aruanded.
5–105: Kateedrite 1952/1953. õppeaasta tööplaanid ja aruanded.
5–117: Kateedrite 1953/1954. õppeaasta tööplaanid ja aruanded.
5–123: Poliit-kasvatustöö 1953/1954. õppeaasta tööplaanid ja aruanded.
5–133: Kateedrite 1954/1955. õppeaasta tööplaanid ja aruanded.
5–145: Õppeprogrammid ja kirjavahetus uutele õppeplaanidele ülemineku küsimustes 07.01.–12.03.1955.
5–150: 1955. aasta teadusliku töö kalenderplaanid ja aruanded
5–155: Ajaloo osakonna kateedrijuhatajate koosolekute protokollid 25.06.1956–25.06.1957.
5–157: Teaduskonna 1956/1957. õppeaasta aruanne.
5–162: Teaduskonna, õigus- ja kehakultuuriteaduskonna Ühendatud Õpetatud Nõukogu koosolekute protokollid 11.01.–15.11.1957.
5–167: Kateedrite 1957/1958. õppeaasta aruanded.
5–176: Kateedrite 1958/1959. õppeaasta tööplaanid ja aruanded.
5–221: Pedagoogilise ja menetluspraktika aruanded 1961/1962. õppeaasta kohta.
6–8: Metoodikakomisjoni tööplaanid, aruanded ja protokollid 14.09.1973–16.04.1979.
6–28: Teaduskonna nõukogu koosolekute protokollid 21.01.–29.12.1976.
6–30: Poliit- ja õppekasvatustöö 1975/1976. õppeaasta plaanid ja aruanded.
6–31: Teaduskonna väljaarendamise perspektiivplaanid NLKP 25. kongressi otsuste alusel 1976–1980.
6–42: Teaduskonna nõukogu koosolekute protokollid 19.01.–28.12.1977
6–45: Poliit- ja õppekasvatustöö 1976/1977. õppeaasta plaanid ja aruanded.
6–55: Teaduskonna nõukogu koosolekute protokollid 18.01.–27.12.1978.
6–66: Teaduskonna nõukogu koosolekute protokollid 10.01.–26.12.1979.
6–67: Õppe- ja kasvatustöö aruanded 06.07.–28.09.1979.
6–104: Õppe- ja kasvatustöö 1980/1981. õppeaasta aruanne.
6–153: Õppe- ja kasvatustöö 1983/1984. õppeaasta aruanne.
6–167: Õppe- ja kasvatustöö 1984/1985. õppeaasta aruanne.
6–170: Poliit- ja õppekasvatustöö 1984/1985. õppeaasta plaanid ja aruanded .
28–11: Ajaloo osakonna kateedrite koosolekute protokollid 06.04.1948–15.02.1950.
28–15: Ajaloo kateedrite ja Ajaloo Kabineti tööplaanid ning NSV Liidu ajaloo kateedri 1949/1950. õppeaasta aruanded, andmeid Eesti ajaloo kateedri kohta.
28–21: Ülevaade kateedri õppe- ja kasvatustöö, teadusliku ja ühiskondliku töö arengust 1940–1950.
28–41: Ajalooõpetajate nõupidamise materjalid (kava, protokollid ja resolutsioon) 24.03–09.04.1954.
28–44: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 25.02.1955–02.01.1957

- 28–47: Ajalooõpetajate nõupidamise materjalid (kava, osavõtjate nimekirjad, ettekannete teesid, nõupidamise resolutsioon ja sõnavõtte stenogramm) 21.03.–01.04.1955.
- 28–52: Ajalooõpetajate nõupidamise materjalid (kava, osavõtjate nimekirjad, protokollid, nõupidamise resolutsioon) 24.03.–25.03.1956.
- 28–58: Ajalooõpetajate nõupidamise materjalid (nõupidamise kava, osavõtjate nimekirjad, protokollid ja nõupidamise resolutsioon) 22.–23.03.1957.
- 28–61: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 30.09.1958–26.01.1960.
- 28–70: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 15.02.1960–29.11.1961.
- 28–73: Ajalooõpetajate konverentsi materjalid (kutse, protokollid, osavõtjate nimekirjad, ettekanded ja ettekannete teesid, resolutsiooni projekt ja sõnavõtte stenogramm) 20.01.–26.03.1960.
- 28–74: EKP KK ja ENSV Ministrite Nõukogu määrus nr 189 18. maist 1960 “Ajalooõpetamisest Eesti NSV koolides” ja ajalooõpetajate kursuste materjalid (õppeplaan, programm ja kirjavahetus) 18.04.1960–20.04.1961.
- 28–92: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 01.03.1965–30.12.1966.
- 28–104: iseloomustused lõpetanute töökohtadelt ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Kõrgema ja Keskerihariduse Komitee Kolleegiumi otsus 27. aprillist 1967 “Ajaloolaste ettevalmistamisest Tartu Riiklikus Ülikoolis ja lõpetanute töölerakendamisest”.
- 28–111: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 17.01.–25.12.1969.
- 28–116: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 21.01.–11.12.1970.
- 28–140: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 29.01.–03.07.1975.
- 28–145: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 30.08.1975–16.06.1976.
- 28–150: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 31.08.1976–15.06.1977.
- 28–162: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 31.08.1978–26.06.1979.
- 28–167: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 31.08.1979–17.06.1980.
- 28–173: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 01.09.1980–23.06.1981.
- 28–179: NSV Liidu ajaloo kateedri koosolekute protokollid 01.09.1981–29.06.1982.

ERA — Riigiarhiiv

Fond R-14 — ENSV Haridusministeerium

- 3–397: 1949. aasta aruanded pedagoogilise kaadri olemasolu ja vajaduse kohta.
- 3–398: 1949. aasta andmed pedagoogilise kaadri koosseisu, liikumise ja puhastamise kohta.
- 3–403: Materjalid /aruanded, andmed, ettekanded/ pedagoogilise kaadri komplekteerimise ja hariduse kohta november–22.12.1950.
- 3–795: Ülevaade olukorrast pedagoogilise kaadri alal 1953–1954. a.
- 3–1127: NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministri käskkirjad 05.01.–19.10.1956.
- 3–1239: NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi juhendid ja ringkirjad 28.01.26.–12.1957.
- 3–1241: NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministri käskkirjad 06.02.–17.12.1957.
- 3–1253: EKP Keskkomiteele tehtud ettepanekud haridusalase töö paremaks korraldamiseks ja kirjavahetus selle kohta 10.09.–14.12.1957.
- 3–1255: Kirjavahetus teadusliku ja pedagoogilise kaadri ettevalmistamise kohta 12.01.–24.12.1957.

- 3-1368: Kirjavahetus NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumiga kaadri ettevalmistamise kohta 27.01.–29.12.1958.
- 3-1490: Kirjavahetus ENSV Ministrite Nõukoguga pedagoogilise kaadri ettevalmistamise kohta 08.01.–25.07.1959.
- 3-1930: Õpikute retsensioonid 13.06–11.11.1963.
- 3-2269: Kirjavahetus NSV Liidu Haridusministeeriumi ja teiste kõrgemalseisvate organitega õpikute väljaandmise küsimustes 15.01.–06.12.1967.
- 3-2419: Kirjavahetus, juhend- ja muud materjalid õpikute koostamise, kinnitamise ja kasutamise kohta 02.01.–05.06.1968.
- 3-2915: 1971. a. ainealaste vabariiklike komisjonide koosolekute protokollid I (eesti keel ja kirjandus, bioloogia, ajalugu) 21.01.–20.12.1971.
- 3-3765: Koolide revideerimiste aktid ja õiendid 2. osa 13.04.–15.08.1975
- 3-3797: Õppe-ja metoodilise kirjanduse retsensioonid (ajalugu, muusikaõpetus, võõrkeel) 07.12.1974–27.12.1975.
- 3-4778: Ajaloo, nõukogude riigi ja õiguse aluste ja õppe- ja metoodilise kirjanduse retsensioonid 11.04.–27.11.1980.
- 3-5102: Kirjavahetus õppemetoodika, õppeplaanide ja õpikute koostamise küsimustes 27.01.–24.12.1982.
- 4-3: Koolide inspektorite aruanded ja revideerimisaktid 22.12.1944–26.11.1945.
- 4-10: NSV Liidu Kõrgema Hariduse ja Vene NFSV Haridusministeeriumi määrused, korraldused, juhendid, ringkirjad.
- 4-25: Koolide inspektorite revideerimisaruanded 31.01.–26. 1.1947.
- 4-43: Koolide inspektorite aruanded ja revideerimisaktid 08.01.–15.10.1948.
- 4-52: Koolide inspektorite revideerimisaruanded 20.01.–30.08.1949.
- 4-63: Koolide inspektorite revideerimisaruanded 28.01.–06.12.1950.
- 4-102: Koolide inspektorite revideerimisaktid 01.02.–19.12.1952.
- 4-109: Koolide inspektorite revideerimisaktid 08.10.1952–03.04.1953.
- 4-151: Koolide inspektorite revideerimisaktid 01.01.–31.12.1954.
- 4-171: Koolide inspektorite revideerimisaktid 01.01.–31.12.1955.
- 4-185: Kirjavahetus ENSV Ministrite Nõukogu ja EKP Keskkomiteega õppe- ja kasvatustöö kohta ning määruste projektid ja seletused 12.01.–16.11.1955.
- 4-197: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid 09.01.–30.12.1956.
- 4-198: Koolide revideerimisaktid 11.01.–31.12.1956.
- 4-199: Koolide revideerimisaktid 14.01.–08.10.1956.
- 4-200: Koolide revideerimisaktid 18.01.–31.12.1956.
- 4-204: Koolide revideerimisaktid 16.01.–04.10.1956.
- 4-206: Koolide revideerimisaktid 30.06.–31.12.1956.
- 4-220: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid 03.01.–06.02.1957.
- 4-221: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid 07.02.–23.03.1957.
- 4-223: Koolide revideerimisaktid 25.05.–28.09.1957.
- 4-224: Koolide revideerimisaktid 24.10.–05.11.1957.
- 4-225: Koolide revideerimisaktid 06.11.–02.12.1957.
- 4-226: Koolide revideerimisaktid 07.12.–31.12.1957.
- 4-236: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid 02.01.–05.02.1958.
- 4-237: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid 07.02.–14.04.1958.
- 4-238: Koolide revideerimisaktid 15.04.–28.09.1958.
- 4-239: Koolide revideerimisaktid 02.10.–04.12.1958.

- 4-242: TSN Täitevkomiteede otsused õppe- ja kasvatustöö olukorrast rajoonide koolides 08.02.–31.12.1958.
- 4-252: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid 06.01.–22.05.1959.
- 4-253: Koolide revideerimisaktid 24.05.–25.12.1959.
- 4-263: Koolide revideerimisaktid 14.01.–17.11.1960.
- 4-270: Koolivalitsuse korraldused, juhendid ja ringkirjad 11.09.–23.12.1961.
- 4-271: Koolide revideerimisaktid 04.05.–23.11.1961.
- 4-273: Kirjavahetus Eesti NSV Ministrite Nõukogu ja EKP Keskkomiteega õppe- ja kasvatustöö kohta ning määruste projektid ja seletused 19.01.–29.12.1961.
- 4-275: Koolivalitsuse korraldused, juhendid ja ringkirjad 05.01.1962–30.03.1962.
- 4-280: Kirjavahetus Eesti NSV Ministrite Nõukogu ja EKP Keskkomiteega õppe- ja kasvatustöö kohta ning määruste projektid ja seletused 04.01.–26.12.1962.
- 4-284: Koolide revideerimisaktid 1963.
- 4-289: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid, ettekanded 06.02.–24.12.1964.
- 4-295: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid 01.02.–31.12.1965.
- 4-302: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid ja ettekanded 05.01.–26.12.1966.
- 4-308: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid, ettekanded, õiendid 26.01.–30.12.1967.
- 4-340: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid 15.01.–27.06.1969.
- 4-341: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid 17.07.–29.12.1969.
- 4-352: Koolide ja lasteasutuste revideerimisaktid, õiendid ja ettekanded 19.01.–20.03.1970.
- 4-353: Koolide revideerimiste aruanded 12.06.–26.08.1970.
- 4-354: Koolide revideerimiste aruanded 27.08.–25.12.1970.
- 4-376: Koolide revideerimiste aruanded 03.01.–29.05.1972.
- 5-3: Kirjavahetus haridusala küsimustes 02.01.–30.12.1946.
- 5-4: Kirjavahetus haridusala küsimustes 03.01.–25.12.1947.
- 5-6: Kirjavahetus haridusala küsimustes 03.01.–11.12.1948.
- 5-8: Kirjavahetus haridusala küsimustes 01.01.–30.12.1949.
- 5-12: Kirjavahetus haridusala küsimustes 01.01.–31.12.1950.
- 5-17: Kirjavahetus haridusala küsimustes 04.01.–06.12.1951.
- 5-21: Kirjavahetus haridusala küsimustes 13.01.–31.12.1952.
- 5-26: Kirjavahetus haridusala küsimustes 03.01.–24.08.1953.

Fond R-1589 — Eesti Riiklik Kirjastus

- 5-273: Juhan Kahk — NSV Liidu ajaloo lugemik 7. klassile (toimetatud käsikiri) 1964.
- 5-272: Juhan Kahk — Metoodiline juhend NSV Liidu ajaloo lugemiku kasutamiseks 7. klassis (toimetatud käsikiri). 1964.
- 13-13: Retsensioonid 1951.
- 13-40: Kirjavahetus ENSV Haridusministeeriumiga kirjastamise küsimustes 1955–1961.
- 13-81: Retsensioonid 1959–1960.
- 13-101: Retsensioonid 1961–1962.

**Fond R-2139 — ENSV Kõrg- ja Keskerihariduse Ministeeriumi Teadus-
Metoodiline Kabinet**

- 1-3: Ainekomisjonide tööplaanid ja koosolekute protokollid 30.11.1960–15.01.1961.
1-16: Ainekomisjonide 1962/1963. õppeaasta tööplaanid ja koosolekute protokollid.

Fond R-2189–ENSV Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut

- 2-17: Ainete õpetamise olukorrast.
2-44: Ainete õpetamise olukorrast 1965/1966. õppeaastal.

Fond R-2191–Eduard Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut

- 1-47: Ajaloo kateedri koosolekute protokollid 03.09.–04.11.1952.
1-126: 1954. a. kinnitatud ülemineku õppeplaanid.
1-203: Ülevaade instituudi tegevusest kümme aastat õpetajate ettevalmistamisel 1957.
1-205: 1956. a. kinnitatud õppeplaanid.
1-253: Ajaloo kateedri koosolekute protokollid 29.08.1956–5.07.1957.
1-265: 1957. a. kinnitatud õppeplaanid.
1-294: Instituudi Nõukogu istungite protokollid 30.09.1957–26.06.1958.
1-426: Marksismi-leninismi kateedri koosolekute protokollid 07.09.1959–09.05.1960.

**Tartu Ülikooli Raamatukogu Käsikirjade ja
Haruldaste Raamatute Osakond — TÜ Raamatukogu KHO**

Fond 85 — Hilda Moosberg

- 26: Moosberg, Hilda. TRÜ Ajaloo osakonna nõukogulikuks kujunemise protsess 1944–1946. Mälestuskilde ja mõtisklusi 1980.

Fond 141 — Hillar Palamets

- 12: H. Palamets. Ajaloo õpetamise metoodika. Noore metoodiku meenutused 1950/1996.
24: Ajalooklass Tartu VII Keskkoolis. Kirjalikke materjale ajaloo eriklassi kujunemisest ja tegevusest aastatel 1966–1979.
85: Ajaloolased meenutavad. 1990.
97: Metoodikute mälestusi. Meenutusi õpetajate ettevalmistamisest, aga veel paljust muust ülikooliga seonduvast.

Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuurilooline Arhiiv — KM EKLA

Fond 311 — Nigol Andresen

- 43:12: Eesti NSV ajaloo õpiku maketi puhul. 20.05.1957.

Tartu Maa-arhiiv — TAMA

Fond 20–Tartu Linna TSN Täitevkomitee Haridusosakond 1945–1986

- 1–43: Osakonna poolt teostatud koolide inspekteerimise aktid lisadega 28.01.–19.05.1950.
- 1–85: Osakonna poolt koostatud koolide inspekteerimise aktid 20.01.–14.04.1951
- 1–112: ENSV Haridusministeeriumi ja Tartu osakonna poolt teostatud koolide inspekteerimise aktid 18.01.–20.12.1952.
- 1–154: Osakonna poolt teostatud koolide inspekteerimise aktid 20.01.–29.12.1953.
- 1–345: Osakonna poolt teostatud koolide inspekteerimise aktid 16.01.–09.10.1961.
- 1–464: Osakonna poolt koostatud koolide inspekteerimise aktid 1963.
- 1–532: Osakonna poolt koostatud koolide ja allasutuste inspekteerimise aktid 1966.
- 1–555: Osakonna poolt koostatud koolide inspekteerimise aktid 1967.
- 1–603: Koolide ja lasteasutuste inspekteerimise aktid 1969.
- 1–714: Koolide inspekteerimise aktid 23.01.–25.12.1973.
- 1–754: Koolide inspekteerimise aktid 23.01.–18.09.1974
- 1–940: Haridusosakonna allasutuste õppe-kasvatustöö kontrollimise aktid ja õiendid 30.01.–06.07.1978.
- 1–995: Koolide inspekteerimise aktid 24.01.–15.06.1979.
- 1–1050: Koolide inspekteerimise aktid ja õiendid 19.02.–25.06.1980.
- 1–1051: Koolide inspekteerimise aktid 05.09.–12.11.1980.
- 1–1106: Koolide inspekteerimise aktid 15.01.–05.05.1981.
- 1–1107: Koolide inspekteerimise aktid ja õiendid 21.09.–22.12.1981.
- 1–1158: Koolide temaatilise inspekteerimise aktid, õiendid 15.09.–23.12.1982.
- 1–1159: Keskkoolide frontaalse inspekteerimise aktid 16.11.–15.12.1982.
- 1–1215: Koolide temaatilise inspekteerimise aktid 12.01.–12.12.1983.
- 1–1216: Tartu 12. Keskkooli frontaalse inspekteerimise aktid 01.02.–12.02.1983.
- 1–1281: Koolide temaatilise inspekteerimise aktid, õiendid 16.01.–12.12.1984.
- 1–1280: Keskkoolide frontaalse inspekteerimise aktid 02.04.–19.11.1984.
- 1–1339: Keskkoolide frontaalse inspekteerimise aktid 06.03.–15.11.1985.
- 1–1340: Koolide temaatilise inspekteerimise aktid, õiendid 23.01.–16.12.1985.

Fond 379–Tartu Õpetajate Instituut

- 1–8: Nõukogu koosolekute protokolliraamat 26. 08. 1947–16.06.1950.
- 1–881: Kurm, Helga isiklik toimik 01.09.1948–01.09.1952.
- 1–897: Vahtre, Sulev isiklik toimik 01.02.–01.09.1952.
- 1–914: Nõukogu koosolekute protokolliraamat 28.01.1952–01.07.1952.
- 1–915: Nõukogu koosolekute protokollid 29.08.1952–03.07.1953.
- 1–1135: Konks, Jaan isiklik toimik 01.09.1948–01.09.1953.
- 1–1139: Morgen, Helmi isiklik toimik 01.09.1948–01.09.1953.
- 1–1162: Nõukogu koosolekute protokollid 31.08.1953–06.07.1955.
- 1–1368: Linnus, Jüri isiklik toimik 01.02.1952–01.09.1954.

Fond 1130 — Tartu Pedagoogiline Kool

1–2: Õppenõukogu koosolekute protokollide raamat 21.10.1955–01.07.1961.

1–4: Õppeplan 2-aastase õppeajaga algklasside õpetaja erialale 01.09.1955–30.06.1961.

1–25: Kirjavahetus Eesti NSV Haridusministeeriumiga õppetöö osas 26.02.–09.08.1957.

Viljandi Maa-arhiiv — VIMA

Fond 593 — Viljandi Rajooni RSN TK Haridusosakond

1–271: allasutuste revideerimise materjalid 16.01.–06.12.1960

Publitseeritud allikad

NLKP Keskkomitee ja kongresside materjalid

Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatustöö edasisest parandamisest. NLKP KK otsus. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat, 1979.

Kooli ja elu sidemete tugevdamisest ning rahvahariduse süsteemi edasiarendamisest meie maal. NLKP KK otsus 12. novembrist 1958. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958.

NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. IV, 1954–1959. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat, 1974.

NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. V, 1959–1965. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat, 1974.

NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. VI, 1966–1968. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat, 1975.

NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. VIII, 1972–1975. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat, 1982.

NLKP kongresside, konverentside ja keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused. IX, 1975–1977. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat, 1985.

Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.

Parteipropaganda ülesandeist tänapäeva tingimustes. NLKP Keskkomitee otsus. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1960.

NSV Liidu ja Eesti NSV Haridusministeeriumi ja TRÜ käskkirjad ja juhendid

Eesti NSV haridusseadus. Tallinn: Eesti Raamat, 1974.

ENSV Haridusministeeriumi juhend ajaloolase klassi- ja koolivälise töö korraldamise kohta. // Nõukogude Õpetaja. 1961. 14. jaanuar.

ENSV Haridusministeeriumi poolt 1949/50. õppeaastaks alg- ja keskkoolides kasutamiseks lubatud õpikute nimestik. Tallinn: Riiklik Kirjastus Rakendustrükiste Kirjastus, 1949.

Käskkirjad ja juhendid koolidele. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1980.

Käskkirjad ja juhendid koolidele. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1982.

Käskkirjad ja juhendid koolidele. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1983.

Käskkirjad ja juhendid koolidele. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1985.

Käskkirjad ja juhendid. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1965.

Käskkirjad ja juhendid. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1966.
NSV Liidu ja liiduvabariikide haridusseadusandluse alused. // Rahva Hää. 1973, 22. juuli.
Põhiteadmised ja -oskused. Ajalugu V–XI klass. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1981.
Tartu Riikliku Ülikooli kursuse-(rühma-) juhendajate põhimäärus. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1974.

Ajalooprogrammid

Alg- ja Keskkooli programmid. Ajalugu. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1948.
Alg- ja keskkooli programmid. Ajalugu. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1949.
Algkooli programmid 1954/55. õppeaastaks. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954.
Algkooli programmid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1953.
Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1966/67. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Valgus, 1967.
Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1968/69. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Valgus, 1968.
Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1970/71. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Valgus, 1970.
Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid 1972/73. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Valgus, 1972.
Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid. Ajalugu IV–XI kl. Tallinn: Valgus, 1982.
Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid. Ajalugu IV–XI kl. Tallinn: Valgus, 1984.
Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid. Ajalugu. Tallinn: Valgus, 1976.
Kaheksaklassilise kooli ja keskkooli programmid. Ajalugu. Tallinn: Valgus, 1980.
Kaheksaklassilise kooli programmid 1963/64. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.
Kaheksaklassilise kooli programmid 1965/66. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Valgus, 1965.
Keskkooli programmid 1954/55. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954.
Keskkooli programmid 1956/57. õppeaastaks. NSV Liidu ajalugu. Uusaeg. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956.
Keskkooli programmid 1956/57. õppeaastaks. Vanaaeg. Keskaeg. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956.
Keskkooli programmid 1958/59. õppeaastaks. NSV Liidu ajalugu, uusaeg, uusim aeg. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1958.
Keskkooli programmid 1964/65. õppeaastaks. IX–XI klass. Ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964.
Keskkooli õppekavad. Ajalugu. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1946.
Keskkoolide küpsuseksamite piletid 1948/49. õppeaastaks. Tallinn: Riiklik Kirjastus Rakendustrükiste Kirjastus, 1949.

Seitsmeaastaste koolide ja keskkoolide programmid 1953/54. õppeaastaks. NSV Liidu ajalugu ja uusaeg. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1954.

Seitsmeklassiliste koolide ja keskkoolide programmid 1952/53. õppeaastaks. Ajalugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952.

Õppeprogrammid Eesti NSV õpetajate seminaridele. 1. NSVL ajalugu; 2. Ajaloo meetoodika. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1949.

Üldharidusliku keskkooli õppekava 1944/45. õppeaastaks. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1944.

Программа курса “методика преподавания истории и обществоведения” Для государственных университетов. Издательство Московского Университета, 1982.

Õpikud

Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toimetanud Gustav Naan. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952.

Eesti NSV ajalugu: õpik keskkooli IX–XI klassile. Makett. Tallinn 1957.

Eesti NSV ajalugu keskkooli IX–XI klassile. Toimetanud Karl Siilivask. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959.

Jepifanov, P, Fedossov, I. NSV Liidu ajalugu: käsiraamat keskkooli IX–XI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964.

Kahk, Juhan. NSV Liidu ajaloo lugemik VII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964.

Liim, Allan, Siilivask, Karl. Eesti NSV ajalugu IX–XI klassile: lisamaterjali NSV Liidu ajalookursuse juurde. Toimetanud Hillar Palamets. Tallinn: Valgus, 1983.

Palamets, Hillar. Jutustusi kodumaa ajaloost. Tallinn: Valgus, 1969.

Palamets, Hillar. Jutustusi kodumaa ajaloost. Õpik-lugemik IV klassile. Tallinn: Riiklik Kirjastus, 1960.

Vahtra, Sulev, Piirimäe, Helmut. Meie kaugem minevik: fakultatiivkursuse õppematerjal keskkoolile Eesti NSV ajaloost vanimatest aegadest kuni XVII sajandi lõpuni. Tallinn: Valgus, 1983.

Teatmeteosed

Eesti NSV haridusasutuste ajalooteatmik. I. Üldharidus 1940–1960. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Keskarhiiv, 1987.

Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu biobibliograafiline nimestik 1944–1980. Tallinn: Valgus, 1987.

Intervjuud

Andresen, Lembit. Sündinud 1929, ajaloolane ja pedagoogikadoktor. 12. 02. 2003.

Ant, Jüri. Sündinud 1939, ajaloodoktor. 12. 09. 2005.

Jaanson, Kaido. Sündinud 1940, ajalookandidaat. 21., 24. ja 28. 03. 2005.

Klaassen, Olaf-Mihkel. Sündinud 1929, ajaloodoktor. 20. 11. 2003.

Kurm, Helga. Sündinud 1920, ajaloolane ja pedagoogikakandidaat. 08. 07. 2003.

Laas, Piret. Sündinud 1960, inglise filoloog ja sotsioloog. 27. 07. 2004.

Laur, Mati. Sündinud 1955, ajaloodoktor. 10. 11. 2004.

Liim, Allan. Sündinud 1929, ajalookandidaat. 29. 05. 2003, 26.11. 2003, 14. 02. 2005.

Luts, Arved. Sündinud 1929, ajalookandidaat. 22. 09. 2003.

Mälton (Oolo), Velda. Sündinud 1929, ajaloolane. 02. 06. 2003.

Nagel, Maaja. Sündinud 1952, ajaloolane. 29. 01. 2004.

Noorhani, Piret. Sündinud 1960, filoloogiamagister. 05. 02. 2005.

Palamets, Hillar. Sündinud 1927, ajaloolane ja pedagoogikakandidaat. 31. 01. 2005.
Päts, Matti. Sündinud 1933, jurist. 30. 06. 2005.
Raisma (Pakler), Marta. Sündinud 1926, eesti filoloog. 04. 07. 2004.
Saavaste, Aino. Sündinud 1959, saksa filoloog. 05. 02. 2005.
Tamul, Sirje. Sündinud 1951, ajaloomagister. 25. 08. 2005.
Teeäär, Kersti. Sündinud 1954, peenmehaanika insener. 06. 02. 2005.
Tenn, Eve. Sündinud 1938, ajaloolane. 26. 07. 2005.
Unt, Inge. Sündinud 1928, pedagoogikadoktor. 02. 02. 2005.
Vahtr, Sulev. Sündinud 1926, ajaloodoktor. 10. 06. 2004.
Vaimann, Elle. Sündinud 1960, eesti filoloog. 09. 02. 2005.
Kommentaar
Trummal, Vilma. Sündinud 1924, ajalookandidaat. 07. 10. 2004.

Kirjandus

Aareleid, Aili. Ikka kultuurile mõeldes. Tallinn: Virgela OÜ, 1998.
Ahonen, Sirkka. Clio sans uniform. A study of the Post-Marxist Transformation of the History Curricula in East Germany and Estonia, 1986–1991. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1992.
 Ajaloo ja kirjandusloo õpetamisest Eesti NSV koolides. // Eesti Bolševik. 1948, 5, lk 7–22.
 Ajaloo õppimisest. Tallinn: Riiklik Kirjastus Poliitiline Kirjandus, 1949.
Andrejevskaja, N., Bernadski, V. Ajaloo õpetamise meetodika seitsmeklassilises koolis. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1949.
Andresen, Lembit. Tagasivaateid viiele ajaloo olümpiaadile. // Nõukogude Kool. 1969, 8, lk 621–624.
Annus, Lembit. Ajaloo õpetamisest uues koolis. // Nõukogude Kool. 1959, 10, lk 770–774.
 Ateisti käsiraamat. Toimetanud S. I. Kovaljov. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.
Dehne, Brigitte. Zeitzeugenbefragung im Unterricht. // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 2003, 7/8, S 440–451.
 Eesti NSV Haridusministeeriumi perspektiivplaan NLKP XXVI kongressi otsuste elluviimise kohta aastatel 1981–1985. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1981.
 Eestimaa K(b)P Keskkomitees J. Käisi raamatust “Valitud tööd.” // Nõukogude Kool. 1946, 11, lk 637–638.
 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koostanud ja toimetanud Enn Tarvel. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002.
Eisen, Ferdinand. Kakskümmend aastat Tõnismäel. // Looming, 1991, 7, lk 958–977.
 EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. X. // Akadeemia, 1999, 9, lk 2017–2048.
Elango, Aleksander. Pedagoogika ajalugu. Tallinn: Valgus, 1984.
Fiege, Hartwig. Geschichte. Didaktik. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1969.
Gershunsky, Boris S. Post-perestroika in Education “Russia in the shadows...” An Open letter to President Yeltsin. // Curriculum Studies. 1993, 1, 3, pp 395–403.
Gurin, Samuel. Ajalugu kui ideelise kasvatuse vahend koolis. // Nõukogude Kool. 1947, 3, lk 153–162.

- Henke-Bockschatz, Gerhard.** Oral History im Geschichtsunterricht. // Geschichte lernen: Geschichtsunterricht heute. 2000, 76, S 18–24.
- Ideeline kasvatus ajaloo õpetamisel: meetodilised juhendid. Koostanud Silvia Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978.
- Ilus, Ants, Kadastik, Heiti; Saks, Kalju.** Vana Treffoonia viimane lend. // Treffoonia 110. Hugo Treffneri Gümnaasiumi väljaanne, 1994, lk 270–278.
- Jakovlev, N.** Isamaa ajaloo õpetamisest. // Abiks õpetajaile, 1. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1948, lk 37–53.
- Jürjo, Indrek.** Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn: Umara, 1996.
- Kahk, Juhan.** Kuidas kasutada talurahvarahutuste teemat ideoloogiliseks kasvatustöökas ajaloo tundides. // Nõukogude Kool. 1960, 11, lk 813–819.
- Kalits, Johannes.** Kasvatustöö parteilisest suunamisest nõukogude kõrgemas koolis. // Tõid NLKP ajaloo alalt. XIII, 367. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975.
- Kalits, Johannes.** TRÜ parteiorganisatsiooni tegevusest ideoloogilise kasvatustöö tuvevdamisel (1956–1960). // TRÜ parteiorganisatsiooni ajaloost. Tõid NLKP ajaloo alalt. XVII, 536. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1980, lk 58–78.
- Kangilaski, Jaak.** Okupeeritud Eesti kunstiajaloo periodiseerimine. // Ajalooline Ajakiri. 1999, 1, lk 23–29.
- Karotamm, Nikolai.** Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ülesehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. Kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril 1945. a. // Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi. Kõnesid ja kirjutisi 1946/1947. a. Tallinn: Riiklik Kirjastus Poliitiline Kirjandus, 1947.
- Kinkar, Feliks.** EK (b)P Keskkomitee pleenumite ja büroo istungite protokollid Eesti NSV-s toimunud kultuurirevolutsiooni uurimise allikana (1944–1948). // Tõid NLKP ajaloo alalt. V, 203. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk 111–128.
- Kinkar, Feliks.** Komsomoliorganisatsioonid ja õpetajad–EK(b)P aktiivsed abilised kultuuritöö ümberkorraldamisel maal (1944–1948). // Tõid NLKP ajaloo alalt. Tartu, XIII, 367. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975, lk 24–40.
- Kinkar, Feliks.** TRÜ parteiorganisatsiooni tegevuse edasisest täiustamisest aastail 1966–1970. // Tõid NLKP ajaloo alalt. XVII, 536. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1980, lk 94–112.
- Kits, Aino.** Humanitaarainete õpetamisest Eesti NSV keskkoolides Suure Isamaasõja järel. // Nõukogude Kool. 1983, 10, lk 48–51.
- Kivimaa, Ervin.** Tartu Riikliku Ülikooli parteiorganisatsioon IX viisaastakul. // Tõid NLKP ajaloo alalt. XVII, 536. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1980, lk 113–127.
- Kupp, F.** Ääremärkusi ateistlikule kasvatusel NSV Liidu ajaloo õpetamisel 7. klassis. // Nõukogude Kool. 1967, 12, lk 897–301.
- Kure, Kristjan.** Likvideerida natsionalistide kahjustuse jäljed pedagoogilise kaadri ettevalmistuse alal. // Nõukogude Kool. 1950, 5, lk 319–322.
- Kurm, Helga.** Nõukogude Eesti üldhariduslik kool sõjajärgseil aastail. // Nõukogude Kool. 1955, 7, lk 391–401.
- Kuuli, Olaf.** Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn, 1999.
- Kuuli, Olaf.** Sula ja hallad Eesti NSV-s. Kultuuripoliitikast aastail 1953–1969. Tallinn, 2002.
- Kõrge ideelise taseme eest ajaloo õpetamisel. // Abiks õpetajaile, 1. Tallinn: Riiklik Kirjastus Pedagoogiline Kirjandus, 1948, lk 54–66.
- Kõrgemale ajaloo õpetamise tase. // Nõukogude Kool. 1960, 11, lk 802–805.

- Laanemäe, Aare.** Tahvliskeemid ja tabelid NSV Liidu ajaloo vanemate perioodide õpetamiseks. Tallinn: Eesti NSV Ministrite Nõukogu Kõrgema- ja Keskerihariduse Komitee, 1966.
- Laar, Mart, Ott, Urmas, Endre, Sirje.** Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Tallinn: SE & JS Meedia- ja Kirjastuskompanii, 1996.
- Lambakahar, A.** NSV Liidu rahvaste ajalugu. // Nõukogude Kool. 1948, 2, lk 85–90.
- Lentsman, Leonid.** Kommunistliku ideelisuse kasvatamine on meie peamine ülesanne. // Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Koostanud G. Sarri. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 5–31.
- Lepik, Siina.** Kaasaja teaduslik-tehnilise revolutsiooni mõjust pedagoogikale. // Töid NLKP ajaloo alalt. VI, 233, Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969, lk 118–133.
- Lepik, Siina.** TRÜ parteiorganisatsiooni tegevusest partei uuest programmist lähtuvate ülesannete lahendamisel. // Töid NLKP ajaloo alalt. XVII, 536. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1980, lk 79–93.
- Lepik, Siina.** Õpikute küsimusest EKP otsuste valgusel. // Töid NLKP ajaloo alalt. V, 203. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk 231–245.
- Lepik, Siina.** Õppevahendite probleem EKP tegevuse valgusel. // Töid NLKP ajaloo alalt. VII, 238. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969, lk 161–177.
- Leshchiner, Viacheslav R., Poltorak, David I.** The Standard for History Education in Russia's Schools. // The History Teacher. 1994, 27, 3, pp 317–324.
- Levald, Laine.** Proletaarse internatsionalismi kasvatamise võimalusi ajalootundides. // Nõukogude Kool. 1961, 3, lk 191–197.
- Levald, Laine.** Ülevaade vabariikliku ajalookomisjoni tegevusest. // Eesti NSV ajaloo käsitlemisest NSV Liidu ajaloo üldkursuses. Koostanud Silvia Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978, lk 86–97.
- Lihula Gümnaasium. Koostanud Lembitu Varblane. Lihula: Lihula Gümnaasium, 2000.
- Liim, Allan.** Ajaloo-olümpiaadide metoodikast ja temaatikast. // Eesti NSV ajaloo käsitlemisest NSV Liidu ajaloo üldkursuses. Koostanud S. Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978, lk 98–107.
- Liimets, Airi.** Ajalugu kui õppeaine õpilaste teadvuses. // Nõukogude Kool. 1988, 11, lk 13–17.
- Lotman, Piret.** Hävitatud raamat ja eestlase identiteet. // Tuna. 2000, 2, lk 95–103.
- Lõhmus, Marta.** Kuidas kasutada uut Eesti NSV ajaloo õpikut keskkoolis. // Nõukogude Kool. 1969, 8, lk 613–618.
- Läänemets, Urve.** How to evaluate the quality of language textbooks and ascertain their suitability for practical learning. // Tartu Ülikooli Toimetised, 926. 1991, pp 28–33.
- Marksoo, Ann.** Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika. Harri Moora juhtumi näitel. // Ajalooline Ajakiri. 1999, 3/4, lk 121–140.
- Miller, Voldemar.** Vajame õiget, marksistlikku Eesti NSV ajalugu. // Looming, 1957, 1, lk 155–158.
- Moosberg, Hilda.** NSV Liidu ajalugu–võimas relv meie noorsoo kasvatamisel. // Nõukogude kool. 1946, 6, lk 342–350.
- Moosberg, Hilda.** TRÜ ajaloo-osakonna nõukogulikuks kujunemine 1944–1946. Mälestuskilde ja mõtisklusi. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. VII. Tartu, 1979, lk 134–151.

- Morgen, Elmi.** NSV Liidu ajaloo õpetamise põhilised ülesanded ja iseloom. // Nõukogude Kool. 1946, 2, lk 107–112.
- Mälestuste raamat Kadrina Kool 100. Kadrina: Kadrina Keskkool, 2002.
- Mühlen, Heinz von zur.** S. Vahtrre, H. Piirimäe: Meie kaugem minevik. // Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa. 1986, 35, 4, S 600–602.
- Niitsoo, Viktor.** Vastupanu 1955–1985. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997.
- Nilson, O.** Uute programmide ellurakendamine eeldab kindlat ettevalmistust. // Nõukogude Kool. 1968, 9, lk 647–649.
- Obram, Inno.** EKP tegevus õppiva noorsoo kasvatamisel rahvaste sõpruse ja proletaarse internatsionalismi vaimus (aastail 1956–1961). // Töid EKP ajaloo alalt. II. Tallinn: Kirjastus Eesti Raamat, 1996, lk 220–244.
- Obram, Inno.** EKP tegevus üliõpilaste kasvatamisel rahvaste sõpruse vaimus (aastatel 1956–1961). // Töid NLKP ajaloo alalt. VIII, 261. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1970, lk 109–122.
- Palamets, Hillar.** Ajaloo algkursuse õpetamise efektiivsusest. // Nõukogude Kool. 1971, 11, lk 853–857.
- Palamets, Hillar.** Ajalooalasest klassivälisest tööst: õppevahend ajaloo-osakonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1976.
- Palamets, Hillar.** Eesti NSV ajaloo raudvarast. // Nõukogude Kool. 1968, 11, lk 823–829.
- Palamets, Hillar.** Eesti NSV ajaloo õpetamise olukorrast ja perspektiividest vabariigi üldhariduskoolides. // Eesti NSV ajaloo käsitlemisest NSV Liidu ajaloo üldkursuses. Koostanud Silvia Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1978, lk 9–19.
- Palamets, Hillar.** Metoodiline juhend ajaloo seinakaartide kasutamiseks. Tallinn: Valgus, 1967.
- Palamets, Hillar.** Mõtteid Eesti NSV ajaloo õpetamise metoodika üle keskkoolis. // Nõukogude Kool. 1957, 11, lk 685–688.
- Palamets, Hillar.** NLKP XXVI kongressi välispoliitiliste seisukohtade tutvustamisest keskkooli vanemates klassides. // Nõukogude Kool. 1981, 5, lk 6–9.
- Palamets, Hillar.** Põhijooni ajaloo õpetamise arengust Nõukogude Eesti üldhariduslikus koolis 1940–1965. // Töid Eesti NSV ajaloo alalt. VII, 290. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1972, lk 3–25.
- Palamets, Hillar.** Õpilased ja filmikunst. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969.
- Palamets, Hillar.** Ülevaade ajaloo õpetamise arengust: õppevahend ajaloo-osakonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1968.
- Piirimäe, Helmut.** A Glimpse of Our Past. Historical Science at Tartu University. // Kleio. Estonian Historical Journal, 1994, pp 4–9.
- Probleeme ja teemasid pedagoogiliseks uurimistööks. Toimetanud Enn Koemets. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, 1960.
- Raid, Lembit.** Eestimaa Kommunistliku Partei tegevusest ateistliku kasvatustöö suunamisel vabariigi noorsoo hulgas aastail 1957–1965. // Töid NLKP ajaloo alalt. XIII, 367. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975, lk 105–117.
- Raid, Lembit.** EKP tegevusest rahvahulkade ateistlikul kasvatamisel aastatel 1961–1963. // Töid NLKP ajaloo alalt. VIII, 261. Tartu, 1970, lk 123–136.
- Raid, Lembit.** Olustikutraditsioon ja ateistlik kasvatustöö (1957–1965). // Töid NLKP ajaloo alalt. V, 203. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1967, lk 191–207.

- Raid, Lembit.** Vaevatee: Tartu Ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995.
- Raudsepp, Anu.** Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis. // Muutuste mehhanismid Eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Ettekandeid ja artikleid 1999. Koostanud Marin Laak ja Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000, lk 136–148.
- Rikas, K., Liivamägi, L.** Saaremaa Keskkoolist Kuressaare I Keskkoolini 1945–1990. // Saaremaa Ühisgümnaasium 1865–1995. Koostanud E. Püüa. Kuressaare, 1996, lk 93–142.
- Ritter, Rüdiger.** Prescribed Identity. The Role of History for the Legitimization of the Soviet Rule in Lithuania. // Edited by Olaf Mertelsmann. The sovietization of the Baltic States, 1940–1956. Tartu: Ajalookirjanduse sihtasutus Kleio, 2003, pp 85–110.
- Rohlfes, Joachim.** Geschichte und ihre Didaktik. Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1997.
- Rohlfes, Joachim.** Umriss einer Didaktik der Geschichte. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.
- Rosenberg, Tiit.** 50 aastat lähiminevikku. ÜTÜ ajalooringi juubelit tähistades. // Kleio. Ajaloo ajakiri. 1996, 2, lk 49–52.
- Rukki, U.** Eesti NSV kõrgemate koolide parteiorganisatsioonide osast üliõpilaste teadusliku töö arendamisel aastal 1960–1965. // Töid NLKP ajaloo alalt. XIII, 367. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1975, lk 118–136.
- Rukki, U.** EKP tegevusest kõrgemate õppeasutuste kateedrite tugevdamisel aastatel 1959–1965. // Töid NLKP ajaloo alalt. XI, 334. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1974, lk 110–129.
- Ruutsoo, Rein.** Kas murtud hammastega stalinism või inimnäoline sotsialism? // Kaarel Haav, Rein Ruutsoo. Eesti rahvas ja stalinlus. Tallinn: Kirjastus Olion, 1990, lk 88–100.
- Saleniece, Irēna.** Teachers as the Object and Subject of Sovietization in Latvia: Daugavpils (1944–1953). // Edited by Olaf Mertelsmann. The sovietization of the Baltic States, 1940–1956. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio, 2003, lk 197–206.
- Sarri, Gustav.** Koolide parteiorganisatsioonide tähelepanu keskmes on õpilaste maailmavaate kujundamine. // Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Koostanud Gustav Sarri. Tallinn: Valgus, 1975, lk 5–21.
- Sauer, Michael.** Geschichte unterrichten. Eine Einführung in die Didaktik und Methodik. Seelze: Kallmeyersche Verlagsbuchhandlung, 2005.
- Sauer, Michael.** Geschichtsdidaktik und Geschichtsunterricht heute. Eine Bestandsaufnahme und ein Plädoyer für mehr Pragmatik. // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 2004, 4, S 212–244.
- Siilivask, Karl.** Ajalooteadusel on auväärne koht noore põlvkonna kommunistlikul kasvatamisel. // Nõukogude Kool. 1963, 3, lk 172–175.
- Siilivask, Karl.** Mõningaid XX sajandi Eesti NSV ajaloo õpetamise küsimusi. // Nõukogude Kool. 1969, 5, lk 396–399.
- Sindi Gümnaasium 165. Sindi Gümnaasium, 2002.
- Sirk, Väino.** Edasi, selg ees! Stalini-järgsete aastate haritlaspoliitika kahest tahust. // Tuna. 2004, 4, lk 48–65.
- Sirk, Väino.** Haritlaskond osutus visaks vastaseks. Jooni stalinistlikust intelligentsipoliitikast. // Tuna. 2004, 1, lk 51–69.

- Smith, Jeremy.** Republican Authority and Khrushchew's Education Reform in Estonia and Latvia, 1958–1959. // Edited by Olaf Mertelsmann. The sovietization of the Baltic States, 1940–1956. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio, 2003, lk 237–252.
- Sovetnikov, S.** Tundide parteilisusest. // Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Koostanud G. Sarri. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 113–127.
- Stražev, A. I.** Ajaloo õpetamine koolis- meie noorsoo ideelis-poliitilise kasvatuse võimas relv. // Nõukogude Kool. 1947, 8/9, lk 483–492.
- Ševtšuk, Ilse.** EKP tegevus loominguilise intelligentsi kasvatamisel aastail 1960–1965. // Töid NLKP ajaloo alalt. VII, 238. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1969, lk 128–158.
- Zajda, Joseph.** Curriculum Reforms and education policy in post-communist Russian Schools. // Curriculum and Teaching. 1998, 13, 1, pp 77–91.
- Zajda, Joseph.** Recent curriculum reforms in soviet schools. // Curriculum and Teaching. 1990, 1–2, pp 80–96.
- Tallinna 1. Keskkool 1631–1981. Koostanud Endel Laul. Tallinn: Valgus, 1981.
- Tallinna Pedagoogikaülikool 1919–1999. Toimetanud Lembit Andresen. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 2002.
- Tannberg, Tõnu-Andrus.** Nõukogude aja uurimisest Venemaal: uuemaid arhiiviteatmikke ja allikaõpetuslikke käsiraamatuid. // Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn: Umara, 1999, lk 89–104.
- Tapa Gümnaasium 1919–1999. Toimetanud M. Rajur, K. Lehtsalu, E. Suitsmart. Tapa: Tapa Gümnaasium, 1999.
- Tartu koolid läbi aegade. Koostanud Ain Nurk. Tallinn: Valgus, 1983.
- Tartu Ülikooli ajalugu. 3. Koostanud Karl Siilivask ja Hillar Palamets. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.
- Tarvel, Enn.** Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. // Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn: Umara, 1999, lk 105–121.
- Trummal, Vilma.** Akadeemik Harri Moora 100. // Ajalooline Ajakiri. 2000, 2, lk 125–132.
- Unt, Inge.** Teadusest praktikasse. // Haridus. 2005, 2, lk 19–21.
- Vahtre, Lauri.** Meenutusi kadunud maailmast ehk keskkoolist, matkadest, väljakaevamistest ja muust aastail 1975–1984. Tallinn: Avita, 1999.
- Vahtre, Lauri.** Nõukogude aja periodiseerimisest. // Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Toimetanud Andres Andresen. Tallinn: Avita, 2001, lk 373–386.
- Vahtre, Lauri.** Nüri võitlus lohega. // Vikerkaar. 1988, 12, lk 61–65
- Valk, Heinz.** Kuldse päikese all. // Jakob Westholmi Gümnaasium 100. Koostanud Ülle Uulma. Tallinn: Ambassador Ltd, 1998, lk 60–77.
- Veispaik, Teet.** Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944–1952). // Looming. 1990, 9, lk 1260–1268.
- Veskimägi, Kalju-Olev.** Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed. Tallinn, 1996.
- Viires, Ants.** Eesti ajalugu stalinistlikus haardes. // Tuna. 2003, 1, lk 32–47.
- Viires, Ants.** Mälestusi HTG õpetajaist 1930. aastail. // Treffoonia 110. Hugo Treffneri Gümnaasiumi väljaanne, lk 206–212.
- Vissak, Rünno.** Üliõpilaste “pehme” represseerimine Arnold Koobi rektoraadi perioodil. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXX. Tartu, 1998, lk 120–125.

- Vsevirov, David.** Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses. // Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn: Umara, 1999, lk 117–121.
- Väljas, Vaino.** Õppe- kasvatustööst ja selle parandamisest Tallinna üldhariduslikes koolides NLKP XXII kongressi otsuste valgusel. // Koolide parteiorganisatsioonide töökogemusi. Koostanud Gustav Sarri. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963, lk 32–52.
- Vääri, Eduard.** Humanitaarainete õpetamist on tarvis koordineerida. // Nõukogude Kool. 1965, 2, lk 110–114.
- Õispuu, Silvia.** Eesmärgiasetus ajalooõpetuses. // Nõukogude Kool. 1984, 12, lk 41–44.
- Õispuu, Silvia.** Eesmärgiseade ajaloo, ühiskonnaõpetuse ning Nõukogude riigi ja õiguse aluste kursustes. // Ajaloo ja ühiskonnaõpetuse kursuste põhiküsimusi: metoodiline abimaterjal õpetajale. Koostanud Silvia Õispuu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1984, lk 51–61.
- Õispuu, Silvia.** Eesti NSV ajaloo õpetamine NSV Liidu ajaloo üldkursuses. // Nõukogude Kool. 1974, 4, lk 309–313.
- Õispuu, Silvia.** NSV Liidu ajalugu: katsetöövihik 8. klassile. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 1973.
- Õispuu, Silvia.** Õpikoormuse normaalsuse võimalusi ajaloo õpetamisel. // Nõukogude Kool. 1980, 9, lk 35–38.
- Õispuu, Silvia.** Õpilaste emotsionaalse sfääri mõjustamisest ajaloo õpetamisel. // Nõukogude Kool. 1972, 9, lk 709–714.
- Õispuu, Silvia.** Õpilaste huvist ajaloo ning ajalooõpetuse erinevate tahkude vastu. // Nõukogude Kool. 1973, 9, lk 779–784.
- Õngo, Aime.** Teaduslik-ateistlikust kasvatustööst keskkooli ajalootundides. Tallinn: Eesti NSV Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut, 1960.
- Колосков, А. Г.** Важная веха в становлении и развитии школьного исторического образования. // Преподавание истории в школе. 1984, 3, с 2–9.
- Бухарев, Владимир.** Что такое наш учебник истории. Идеология и назидание языка и образа учебных текстов // Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы. Под редакцией Карла Аймермахера и Генадия Бордюгова. Москва: АИРО — XX, 2002, с 13–46.
- Бущик, Л. П.** Очерк развития школьного исторического образования в СССР. Москва: Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, 1961.
- Вендровская, Р. Б.** Становление и развитие исторического образования в советской школе. // Преподавание истории в школе. 1989, 5, с 55–65.
- Гаврилов, Ф. А., Тимофеев, К. А.** Всероссийское совещание по вопросу об историческом образовании в восьмилетней и средней школе. // Вопросы истории. 1959, 6, с 163–179.
- Головкин, А.** История республики — важное средство воспитания. // Преподавание истории в школе. 1976, 3, с 43–46.
- Есаков, Владимир.** Между социальным заказом и профессиональной историографией. // Историки читают учебники истории. Традиционные и новые концепции учебной литературы. Под редакцией Карла Аймермахера и Генадия Бордюгова. Москва: АИРО–XX, 2002.
- Кинкулькин, А. Т., Коровкин, Ф. П., Лейбенгруб, П. С.** Историческое образование — на уровень новых задач школы. // Советская педагогика. 1959, 4, с 25–34.

- Козлов, Владимир Александрович.** Крамола: инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев. 1953–1982 годы. // Отечественная история. 2003, 3, с 93–111.
- Коммунистическое воспитание школьников в обучении истории союзных республик. Сост. А. Г. Колосков, Е. П. Лавров, П. С. Лейбенгруб. Москва: Просвещение, 1986.
- Лавров, Е. П.** Об учебниках истории союзной республики. // Преподавание истории в школе. 1983, 4, с 36–41.
- Научно-атеистическое воспитание—важное направление идеологической работы. // Преподавание истории в школе. 1982, 5, с 27–37.
- Николаев, Н. А.** О постановке исторического образования в средней школе. // Вопросы истории. 1959, 5, с 207–221.
- Носов, В. Е.** Некоторые вопросы формирования интеллигенции в 1945–1958 гг. // Из истории советской интеллигенции. Главный редактор М. П. Ким. Москва: Мысль. 1966.
- Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980). Под. ред. Кузина, Н. П., Колмакова, М. Н. Москва: Педагогика, 1986.
- Пилкаускас, Ю.** Проблемы обучения истории Литвы в общеобразовательной средней школе Литовской ССР. Автореферат наук. Вильнюс, 1967.
- Пыжиков, А. В.** Реформирование системы образования в СССР в период “оттепели” (1953–1964). // Вопросы истории. 2004, 9, с 95–104.
- Сопиев, А. Головкин, А.** История республики — важное средство воспитания. // Преподавание истории в школе. 1976, 3, с 43–46.
- Чемпалов, И. Н.** О недостатках нового учебного плана для исторических факультетов университетов. // Вопросы истории. 1955, 12, с 115–116.
- Яцунски, В.** Изучение местной истории в СССР. // Вопросы истории. 1949, 8, с 74–112.

Publitsistika

- Ajaloo ja ühiskonnaõpetuse õpikute kasutamisest 1965/66. õppeaastal. // Nõukogude Õpetaja. 1965, 31. juuli.
- Ajaloo õpetamine kasvatu õpilasi ideeliselt. // Nõukogude Õpetaja. 1960, 22. oktoober.
- Ajaloo õpetamisest 7. klassis 1961/62. õppeaastal. Metoodiline juhend eesti õppekeele- ga koolidele. // Nõukogude Õpetaja. 1961, 26. august.
- Ajaloo õpetamisest koolis. // Nõukogude Õpetaja. 1959, 19. september.
- Annus, Lembit.** Ajaloo õpetamise perspektiividest. // Nõukogude Õpetaja. 1957, 3. august.
- Annus, Lembit.** Ajaloo õpetamisest seoses koolireformiga. // Nõukogude Õpetaja. 1958, 20. detsember.
- Annus, Lembit.** Uued tuuled ajaloo õpetamises. // Nõukogude Õpetaja. 1959, 12. detsember.
- Ebrok, A.** Nõupidamine ajaloo õpetamise küsimustes. // Nõukogude Õpetaja. 1959, 26. september.
- Eesti NSV haridusseaduse täitmise käigust. // Nõukogude Õpetaja. 1982, 17. juuli.
- Eestimaa K(b)P Keskkomitee sekretäri sm. Käbini aruandekõne Eestimaa K(b)P Keskkomitee tööst. // Rahva Hääl. 1951, 18. aprill.

- Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei V kongress. // Rahva Hää!, 25. detsember 1948.
- Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aruanne EKP X kongressile. // Noorte Hää!. 1958, 29. jaanuar.
- Eestimaa Kommunistliku Partei X kongress. // Noorte Hää!. 30. jaanuar, 31. jaanuar.
- Ehala, Aino.** Päevakorral teaduslik-ateistlik kasvatustöö. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 19. märts.
- Ehatamm, Villi.** Ateistlik maailmakäsitus ja noored. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 7. mai.
- Eksta, Viivi.** Tähelepanukeskmes kasvatustöö. // Nõukogude Õpetaja. 1982, 4. september.
- ENSV Üldhariduskooli uuendamise edasiarendamisest lähtuvalt NLKP Keskkomitee 1988. a. veebruaripleenumi otsustest. // Nõukogude Õpetaja. 1988, 9. aprill.
- Haamer, Valter.** Ajaloo õpetamise ümberkorraldamisest. // Nõukogude Õpetaja. 1959, 17. jaanuar.
- Haamer, Valter.** Kõneleme ajaloo õpetamisest. Mida kiiremini, seda parem. // Nõukogude Õpetaja. 1958, 5. aprill.
- Haamer, Valter.** Soove ja arvamusi. // Nõukogude Õpetaja. 1959, 3. oktoober.
- Haridusministeeriumis. // Nõukogude Õpetaja. 1967, 23. detsember.
- Haridusministeeriumis. // Nõukogude Õpetaja. 1969, 27. september.
- Haridusministeeriumis. // Nõukogude Õpetaja. 1972, 15. aprill.
- Hendrikson, A.** Ideelis-poliitilise kasvatustöö teostamine ajaloo õpetamise kaudu. // Nõukogude Õpetaja. 1955, 4. juuni.
- Jaanson, Kaido.** Uusima aja ajaloo õpetajaile. // Nõukogude Õpetaja. 1975, 13. detsember.
- Kabonen, I.** Proletaarse internatsionalismi kasvatamine 8. klassi uusaja tundides. // Nõukogude Õpetaja. 1961, 16. september.
- Kas 10 või 11 klassi? // Sirp ja Vasar. 1965, 12. märts.
- Kasesalu, Evi.** Kasvatame ateiste. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 2. aprill.
- Kelder, H.** Veel kord pedagoogilise kaadri ettevalmistamisest. // Nõukogude Õpetaja. 1964, 11. aprill.
- Kupp, F.** Ajalooõpetajate seminarilt. // Nõukogude Õpetaja. 1967, 1. aprill.
- Kuum, Ellen.** Rahvaste sõpruse kasvatamisest NSV Liidu ajaloo õpetamisel. // Nõukogude Õpetaja. 1961, 18. veebruar.
- Kõnelusi koolikorralduse teemadel. // Sirp ja Vasar. 1965, 26. märts.
- Käis, Johannes.** Meie koolid saavad uued programmid. // Nõukogude Õpetaja. 1948, 14. august.
- Laigna, Karl.** Eesti NSV ajaloo õpetamisest keskkoolis. // Nõukogude Õpetaja. 1956, 11. veebruar.
- Laosson, Max.** Progressiivse rahvuskultuuri arengust ja selle "mandumisest." // Sirp ja Vasar. 1956, 23. märts.
- Levald, Laine.** Hea ja kasulik mõttevahetus. // Nõukogude Õpetaja. 1965, 9. jaanuar.
- Levald, Laine.** Muudatusi ajalooõpikuis. // Nõukogude Õpetaja. 1971, 21. august.
- Lõhmus, M., Puusepp, H.** Sõjalis-patriootiline kasvatus ajaloo ja ühiskonnaõpetuse õpetamisel. // Nõukogude Õpetaja. 1966, 12. märts.
- Moora, Harri.** Eesti kodanlik ajalookäsitus valitseva ekspluataatorliku kildkonna teenistuses. // Rahva Hää!. 1949, 28. oktoober.
- Märkmeid Tartu Riikliku Ülikooli IV komsomolikonverentsilt. // Tartu Riiklik Ülikool. 1955, 14. oktoober.

- Naan, Gustav.** Mõnedest kultuuri ajaloo käsitlemise probleemidest. // Rahva Hääli. 1957, 1. veebruar.
- Naanuri, Saima.** Eesti NSV ajaloo fakultatiivkursust õpetades. // Nõukogude Õpetaja. 1973. 24. märts.
- Nilk, J.** Minevik saagu tuleviku ehitajaile arusaadavaks. // Tööraha Elu. 1962, 5. juuli.
- NLKP Keskkomitees ja NSVL Ministrite Nõukogus. // Rahva Hääli. 1977, 29. detsember.
- NLKP Keskkomitees. NLKP Keskkomitee otsus "Ideoloogiatöö ja poliitilise kasvatus-töö edasisest parandamisest. // Rahva Hääli. 1979, 6. mai.
- NLKP XXIV kongressi materjalide tutvustamisest üldhariduslike koolide õpilastele. NSV Liidu haridusministeeriumi juhend koos ENSV Haridusministeeriumi märkustega. // Nõukogude Õpetaja. 1971, 24. aprill.
- Oksa, Maire.** Õpetaja peab ise otsustama. // Nõukogude Õpetaja. 1988, 7. oktoober.
- Paju, P.** Arutati ajaloo õpetamise küsimusi. // Nõukogude Õpetaja. 1956, 31. veebruar.
- Palamets, Hillar.** Ajaloo õpetamisest. // Rahva Hääli. 1958, 16. detsember.
- Palamets, Hillar.** Ajalookomisjoni töomailt. // Nõukogude Õpetaja. 1970, 11. juuli.
- Palamets, Hillar.** Ajaloorindel muutuseta. // Nõukogude Õpetaja. 1967, 16. september.
- Palamets, Hillar.** Arvamusi ja soove. // Nõukogude Õpetaja. 1959, 26. september.
- Palamets, Hillar.** Eesti tööraha võitlus aastail 1920–40. // Nõukogude Õpetaja. 1970, 28. märts.
- Palamets, Hillar.** Ideoloogilisest kasvatusajaloo õpetamisel. // Rahva Hääli, 1960. 30. september.
- Palamets, Hillar.** Mõttevahetuse lõpuks. // Tööraha Elu. 1962, 30. august, 1. september.
- Palamets, Hillar.** Sisseastumiseksameilt ajalooos. // Nõukogude Õpetaja. 1971, 18. september.
- Palamets, Hillar.** Tugev konkurss ja tublid vastused. // Nõukogude Õpetaja. 1973, 8. september.
- Palamets, Hillar.** Uus õpik — uued probleemid. // Nõukogude Õpetaja. 1969, 27. september.
- Pinn, Voldemar.** Pedagoogiline lõssenkism. // Sirp ja Vasar. 1988, 2. september.
- Programmi rakendamise 1968/69. õppeaastal. // Nõukogude Õpetaja. 1968, 24. august.
- Reintop, H.** Uuest ajaloo programmi projektist. // Nõukogude Õpetaja. 1958, 4. jaanuar.
- Rogenbaum, E.** Paraneb ateistlik kasvatus-töö. // Nõukogude Õpetaja. 1964, 25. aprill.
- Sirvet, P.** Haridusosakond töötab kindla suunata. // Nõukogude Õpetaja. 1948, 19. märts.
- Suur Oktoober ja Eesti kool. // Nõukogude Õpetaja. 1967, 14. oktoober.
- Zarutskaja, A.** Partei programmile tuginedes. // Tööraha Elu. 1962, 21. juuni.
- Tajur, E.** Uus ajaloo programmi projekt. // Nõukogude Õpetaja. 1957, 23. september.
- Tajur, E.** Uusima ajaloo programmist. // Nõukogude Õpetaja. 1958, 11. jaanuar, 18. I jaanuar.
- Tammistu, L.** Oleme ühe suure pere liikmed. // Tööraha Elu. 1962, 26. juuli.
- Terno, Otto.** Ka siin on vaja eluga sammu pidada. // Nõukogude Õpetaja. 1957, 22. juuli.
- Tomasson, E.** Kultuurirevolutsiooni probleemide käsitlemisest Eesti NSV ajaloo õpetamisel. // Nõukogude Õpetaja. 1967, 14. oktoober.
- Vapper, Salme.** Eeskujulikust õpetajast. // Nõukogude Õpetaja. 1946, 19. aprill.
- Veltmann, Ü.** Analüüsi pedagoogide ettevalmistuse küsimusi. // Nõukogude Õpetaja. 1955, 17. detsember.

- Veri, Karl.** Ajaloo õpetamisest. Ei saa kuidagi nõustuda. // Tööraha Elu. 1962, 28. aprill.
- Vimmsaare, Kuulo.** Võimsa ja vastuolulise ajastu poeg. Ideoloogiavõitlus M. Lutheri 500. sünniaastapäeva ümber. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 11. juuni.
- Õispuu, Silvia.** Ajaloo ja ühiskonnaõpetuse lõpueksami ettevalmistamisest. // Nõukogude Õpetaja. 1986, 1. veebruar.
- Õispuu, Silvia.** Ajalooprogrammide edasisest täiustamisest. // Sirp ja Vasar. 1986, 5. aprill.
- Õispuu, Silvia.** Õpetatakse Eesti NSV ajaloo fakultatiivkursist (9–11. kl.) // Nõukogude Õpetaja. 1973, 13. jaanuar.
- Õngo, Aime.** Miks nii halvad tulemused? // Nõukogude Õpetaja. 1968, 19. oktoober.
- Õpetajate ettevalmistamine lähemale praktilise koolitöö vajadustele. // Nõukogude Õpetaja. 1955, 29. jaanuar.
- Õppeplaanidest, -programmidest ja -metoodilisest kirjandusest. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 9. juuli.
- Üldhariduskoolide õpilaste tutvustamisest NLKP Keskkomitee novembripleenumi (1982. a.) ning NLKP Keskkomitee, NSV Liidu Ülemnõukogu ja Vene NFSV Ülemnõukogu ühise, NSV Liidu 60. aastapäevale pühendatud piduliku istungi materjalidega ning koolikollektiivide osalemisest nende suuniste täitmisel. // Nõukogude Õpetaja. 1983, 19. veebruar, 26. veebruar.

Käsikirjalised materjalid

- Aasmaa, Valve.** Eesti NSV üldharidusliku kooli areng 1951–1957. a. Diplomitöö. Tartu, 1958. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus.
- Hirv, Tiina.** Tartu Ülikooli ajalooringi tegevus stalinistlikul perioodil. Bakalaureuse töö. Tartu, 2003. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus.
- Kivist, Ingrid.** Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaskond aastatel 1961–1970. Diplomitöö. Tartu, 1979. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus.
- Kruus, Mallor.** TRÜ Ajalooteaduskonna üliõpilaskond aastail 1973–1983. Tartu, 1985. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus.
- Kurm, Helga.** Eesti üldharidusliku kooli areng. Dissertatsioon, 2. Tartu, 1954. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.
- Oja, Mare.** Õpitulemuste kontroll ja hindamine: üldkäsitused ja metoodilised lahendused ajalooõpetuses. Magistritöö. Tallinn, 2003. Käsikiri Tallinna Ülikooli raamatukogus.
- Pung, Aino.** Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaskond aastatel 1951–1960. Diplomitöö. Tartu, 1979. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus.
- Riigor, Indrek.** Tartu Ülikooli üliõpilaspäevadest 1980. aastatel. Noortartlastest muinsuskaitsepäevadeni. Bakalaureusetöö. Tartu, 2003. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonna raamatukogus.
- Rääsk, Mairo.** Ajaloo algkursuse kolm õpikut kolmel erineval ajastul. Tartu, 2004. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas.
- Taal, Kersti.** Üliõpilaskond Tartu Riiklikus Ülikoolis aastail 1944–1950. Diplomitöö. Tartu, 1976. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas.

SUMMARY

The Organisation of history teaching in Estonian-speaking Schools in Estonian SSR in 1944–1985

The basic documents of the Soviet educational policy were worked out by the Communist Party of the Soviet Union (CPSU). During Stalin's period only few instructions were issued, but in the following years, especially since the end of the 1960s their number increased enormously. The ideological educational work had to be continuously improved since no desired results were achieved.

The highest party institution in Estonia, the Central Committee of the Estonian Communist Party (ECP), directed education by instructions, approval of curricula, manuscripts of textbooks etc. In the second half of the 1940s the Central Committee of the ECP controlled education less compared with the later period enabling so, to some extent, maintain national traditions. Probably poor orientation in education of the officials of the Central Committee of the ECP (often Russians or Estonians living in Russia) played a rather dominant role. Later the leaders of the Central Committee of the ECP fully followed the educational instructions of the Central Committee of the CPSU without their own initiative to stand for the Estonian national interests. When from the end of the 1950s up to the middle of the 1960s all the Soviet republics were allowed to decide more independently, the Central Committee of the ECP also followed it. Among the other things the writing of original textbooks was favoured. Later the Central Committee of the ECP followed the centralization of education with the agreement to decrease the school from 11 years into 10 along with the reduction of the number of original textbooks etc. The initiative of the Central Committee of the ECP in the field of education was revealed only at the beginning of the 1980s in connection with the increase of Russification when steps were taken to intensify the ideological educational work as a response to the discontent of people.

On the other level the Estonian educational policy was directed by the Ministry of Education of the Estonian SSR. Its real activity varied from the standpoint of the Estonian development both positively and negatively. Sometimes passiveness also dominated. The implementation of the educational policy depended most of all on the schoolteachers' world view, their professional knowledge and didactic skills. Therefore during the whole Soviet period the main problem in education included the pedagogical staff. In 1944–1950 a large-scale purge of the persons politically not acceptable to the Soviet power was carried out by the Ministry of Education of the Estonian SSR with the support of the Central Committee of the ECP. Instead of the previous ones many teachers — Estonians living in Russia or teachers of Russian origin — from the other parts of the Soviet Union (about 1200 at least) came to work in

larger cities, especially in Tallinn in the second half of the 1940s. Also the training of teachers loyal to the Soviet school began in Estonia.

The great importance of the activity of that-time social leading figures was clearly reflected in the ministers of education. For example Ferdinand Eisen favoured a more free approach to the publication of original textbooks in the first part of the 1960s and resisted very successfully the abolition of restrictions in the second half of the 1960s. In contrast, Elsa Gretškina tried to carry out even a stricter educational policy compared with the other parts of the Soviet Union at the beginning of the 1980s.

In the Soviet educational policy the humanitarian subjects, especially history, social theory, Russian language and literature, Estonian language and literature played a very important role in the communist education of the youth. Only in the 1950s due to the polytechnic trend the proportion of those temporarily decreased in schools in favour of the subjects related to production (chemistry, physics, mathematics, biology etc.). The 1958–1959 educational reform was planned to increase the role of the ideological education in the humanitarian subjects more. In the first part of the 1960s the political influence of students was intensified by the advocacy of atheism, internationalism, patriotism etc.

Formalism that spread in the Soviet society in the 2nd half of the 1960s and at the beginning of the 1970s also affected the teaching of the humanitarian subjects. The educational work carried out in these subjects was still stressed by words. In reality much was left on paper. It was possible due to the illusions about the triumph of the communist ideology and bureaucracy. Therefore control over education and conclusions drawn were often superficial. In the second half of the 1970s the Soviet top brass started to understand the signs of crisis in the Soviet society. The Central Committee of the CPSU and the Soviet of Ministers of the USSR decided to solve the situation by strengthening the ideological educational work. This tendency was clearly revealed in education since 1977.

The ideological pressure in education was especially intensive in 1979–1980. Later it weakened a bit and intensified again with Jury Andropov becoming the General Secretary of the CPSU in November 1982. With the increase of Russification the role of the humanitarian subjects, first of all history, social theory, Russian language and literature, native language and literature, also their role in the formation of the youth's world view rose in the centre of the educational policy. All criteria for the communist education (atheism, internationalism, patriotism etc) and their control intensified.

History teaching in the Estonian SSR differed from that in the Russian SFSR at the beginning of the post-war Stalinist period for a short time. In Estonian schools in 1946–1948 history was taught 660 lessons compared with 817 lessons in the Russian SFSR.

Secondly, in the Russian SFSR a linear teaching was practised. According to this, history was taught in chronological order, starting from the ancient history

in the 5th form and ending with the contemporary history in the secondary school. In Estonia the bi-concentric teaching, practised in the period of independence, was continued. This included the course of general history and the history of the Soviet Union as the elementary course up to the 7th form and was followed by the systematic course in the secondary school. Thirdly, the national history was taught in Estonia up to 1948. In most of the Soviet republics (excluding, as far as known, also Latvia and Lithuania) the national history was replaced by the history of the Russian nation.

On the one hand, the differences were possible due to the wish and courage of the compilers of the history curricula (main compiler Johannes Käis, the history lecturer at Tartu State University (TSU)) to preserve, at least to some extent, traditional orientation in history teaching. On the other hand, the lack of direct instructions from the Central Committee of the CPSU and the ECP Central Committee's small interference in the compilation of the curricula also helped.

The CPSU Central Committee's instructions from 1948 were followed at the end of the 1940s by standardizing history teaching in the Estonian SSR with the one used in the Russian SFSR: the scope of history teaching rose similarly to the Russian SFSR up to 753 lessons, history was taught linearly and the teaching of the Estonian history was stopped.

More liberal conditions that followed Stalin's death were used to change history teaching in Estonia faster than in the Soviet Union as a whole. Up to the educational reform in 1958–1959 history teaching here was different again. In 1954 the lecturers of the history department of TSU began with the preparatory work to restore history teaching although the Soviet Estonian Ministry of Education had not supported it yet. Due to the teaching of Estonia's own history the scope of the Soviet history was increased oppositely to the reduction elsewhere. In the Soviet Estonian school the national history became compulsory in 1957/1958, in other parts of the Soviet Union in 1959/1960.

Differently from the previous times, starting from the end of the 1950s and in the 1960s, the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the Soviet Union accepted more decisions ideologically influencing people. These had to be followed in history teaching. The Central Committee of the ECP and the Soviet Estonian Ministry of Education followed the all-Union instructions and demanded their fulfilment by delegating more precise tasks to the corresponding educational institutions or persons. At the same time an impression was tried to create that the Soviet republics had possibility to have their own say in the essential and formal issues of education. Therefore formal discussions about history teaching and especially in its curriculum problems were organised. These did not change the centrally worked out basic demands. The all-Union essential and organisational demands for history teaching, worked out in the middle of the 1960s, lasted until the middle of the 1980s.

The Estonian SSR had some sort of self-decisive right in the formal issues of history teaching. In the 1960s on its own initiative comprehensive studies in

special history classes and Olympiads in history were organised in Estonia. The political principles of choice and accents of the topics generally remained the same although the special classes offered somewhat more free possibilities to deal with the local history.

Ideologically the most important was the teaching of the Soviet history. As it was greatly the history of Russian people, the scope of the Soviet history in the history curriculum shows the high value of Russians' role in the history of the empire. By the end of Stalin's period the scope of the Soviet history in all the country was about 48% of the general number of the lessons (364 lessons altogether). Thereafter it was reduced in the Russian SFSR to 33% (205 lessons) in 1957. However, in the Estonian SSR it increased at the same time about 52% since the teaching of its own history was restored.

Along with the rise in the ideological importance of history teaching the scope of the Soviet history increased step by step. By 1966 it was 51,6% of the total capacity of the history curriculum (327 lessons altogether). Such situation lasted until the beginning of the 1980s when the role of the Soviet history increased as the result of the strengthening of Russification. In 1984 it occupied already 54% of the history curriculum (348 lessons). Since the end of Stalinism the most important and capacious historical topics were the 1920s-1930s in the Soviet Union, the Great October Socialist Revolution, the Great Patriotic War (1941–1945).

A part of the Soviet history, the history of the Soviet republics, permitted since the end of the 1950s had only an insignificant role in the curriculum. It was about 6% in the Estonian SSR at the end of the 1960s and increased up to 8% by 1984. Like in the Soviet history, the teachers of the Soviet Estonian history had to follow the ideological instructions introduced in the press and methodical publications. The purpose in the teaching of the Estonian history was first of all to justify the Russian and Soviet empire's occupational policy and authority establishment.

The realisation of the demands in history teaching was mainly based on centrally compiled history textbooks. Since the end of the 1950s the Soviet republics were permitted to publish textbooks on their own history. In writing history textbooks for school curriculum, ideological instructions were strictly to be followed, also their fulfilment was controlled. Therefore the textbooks were generally boring and over-ideological. Although the authors' chances to have their say were insignificant, it was still possible to word more freely in the history books meant as additional material to the history course due to the lack of direct curriculum demands. Juhan Kahk's reading-book on the history of the Soviet Union published in 1964 and Sulev Vahtre's and Helmut Piirimäe's textbook of the Estonian history faculty course (1983) were such examples.

The aim of history teaching was to influence the Soviet historical consciousness (*Geschichtsbewusstsein*). Instructions for its fulfilment were made by the CPSU. The teaching of history in the Estonian-language schools in Estonia gave a distorted picture of history. Time consciousness in the Soviet Union meant the

ability to know the most important historical events connected with the foundation of the Soviet power, its strengthening and defence. The identity of reality was based on the belief in the Soviet criteria of history despite the fact that they were often fictitious and exaggerated. Morality consciousness had to help to distinguish the right historical events and persons of the Soviet country from the wrong ones either with love or hate. Primarily one had to support the Communist Party and communism. With the help of social-economical consciousness it had to be understood that people in history have been unequal and to create an illusion of the possibility of a total equality in the communist society. Through political consciousness one had to estimate the Soviet power and its ability to establish the best society in history. The task of historicism consciousness was to explain the development of history towards the highest stage — communism. Through identity consciousness Estonians had to feel solidarity with Soviet nation and acknowledge the Soviet Union their homeland. The most important factors were the consciousnesses of morality and identity.

Until the end of the 1950s history teachers were trained in three educational institutions. In 1947–1952 one could become a 7-year school history teacher at Teacher Training Institutes in Tartu and Tallinn, a secondary school history teacher only at Tartu State University. Since 1952 up to the 2nd half of the 1950s the training of the 7-year school history teachers continued at Tartu Teacher Training Institute. Since 1952 it was possible to become a history teacher with higher education in addition to TSU also at Tallinn Pedagogical Institute.

The best education in history was received at Tartu State University. The most gifted lecturers worked there. Among them were the historians already well known in the period of Estonian independence (Julius Madisson, Jaan Konks, Harri Moora etc.). Later Sulev Vahtre, Helmut Piirimäe, Herbert Ligi, Märt Tänäva and others became famous. The teaching staff of Tallinn Teacher Training Institute (later Tallinn Pedagogical Institute) was mainly completed with the lecturers of Estonians who had come from Russia (Anette Hendrikson, Algus Raadik, Emilie Pertels etc.). Their *advantage* was the communist world view, disadvantage poor knowledge of history. The Estonian history lecturers from Russia working at TSU (Hilda Moosberg, Linda Eringson, Lydia Roots) had a better training in history compared with their colleagues in Tallinn.

In Tallinn the training of history teachers was strictly carried out by the all-Union instructions. No initiative to adapt them at least minimally to the Estonian tradition was shown. The future historians were even not taught Estonian history since it was not included in the school curriculum. The department of Estonian history was liquidated in TSU in 1949 but the topics of Estonian history remained in the curriculum in the central place. The education of history at Tartu Teacher Training Institute was also better compared with the one received in Tallinn and was also more Estonian-friendly. Different ideological influence on students took place in the educational institutions under discussion. There was some antagonism between Tartu and Tallinn again. In Tallinn the political educational work with students was extreme one.

At the end of the 1950s it was decided to reduce the training of history teachers and educate the secondary school teachers only at one institution — Tartu State University. The activity of the TSU administration, the support of the Central Committee of the ECP and the high scientific level of the history department of TSU made it possible to diminish the role of ideology in the teaching process. One may presume that in case of the acceptance of the all-Union demands of teaching in 1940 (officially the graduates of TSU received the teacher's profession only since 1955), the level of the scientific work at Tartu State University would have been considerably lower. A warning example was the decline of the history department of Tallinn Pedagogical Institute. It was the result of the preference of the over-ideologized work with staff and students compared with professional training.

The lecturers of the TSU history department actively participated in the organisation of history teaching in schools. They compiled textbooks on Estonian history (Karl Siilivask, Allan Liim, Sulev Vahtre etc.), participated in the work of the history committee by the Ministry of Education of the Estonian SSR (Hillar Palamets, Allan Liim), organised meetings of history teachers and so on. Mainly thanks to the authority and example of the nationally minded lecturers (in earlier years the senior lecturer Julius Madisson and professor Jaan Konks, later above all the professors Sulev Vahtre, Helmut Piirimäe, Herbert Ligi, senior lecturer Märt Tånava) the respect for the Estonian cultural traditions was preserved among the students of the TSU history department and the communist ideas rejected. Anti-Soviet attitudes and public actions increased among the TSU history students at the end of the 1970s and at the beginning of the 1980 to resist the intensification of Russification.

Briefly, it can be assumed that in the history department of TSU, where most of the Soviet-period history teachers were trained, the full-time graduates received a good professional knowledge and were not overloaded with the Soviet historical consciousness. The history teachers appointed to work in schools were interested to teach the historical facts, not the Soviet consciousness of morality and identity scheduled in the school history curriculum.

The fulfilment of the aims of history teaching largely depended on the history teachers' knowledge, skills and wish to make school curriculum more exiting, children-biased and objective for the students in contrast to the overpoliticized and tendentious teaching. It is not possible to give the final estimation to the activity of that-time history teachers yet. This would need a wide-ranging study, comparative analysis of the standpoints, both of the students and history teachers of the Soviet period. However, even now it is clear that a part of history teachers followed the instructions carefully. There were also many history teachers in Estonia who tried to avoid the demands in ideology. All history teachers had to follow the criteria of the curriculum to give to the students certain historical knowledge before graduation. It seems that many history teachers taught first of all facts, not the consciousness of morality and identity so important to the Soviet power. This clearly reflects the

domination of spiritual features in the history department of Tartu State University as a great part of history teachers was educated just in TSU.

Educational and party institutions kept their watch on history teaching. The control over the ideological side of history teaching strengthened especially in the 1st part of the 1960s due to the intensification of political demands in history teaching. This on its turn influenced the decline of interest to work in school among the young people specialized in history. The increase started since the 2nd half of the 1960s and lasted until the middle of the 1980s.

History teaching in the Estonian-language schools of the Estonian SSR did not entirely fulfil the aim to form the Soviet historical consciousness. The schoolchildren were mostly interested in more exiting and less ideologized old history (especially the ancient history and the Middle Ages). With time less interest in historical topics in curriculum was shown. The history of the Soviet Union was considered the most unpleasant one. The youth's reluctance to the Soviet approach to history was significantly caused by the boring and tendentious history textbooks. According to the opinion of the students educated in the Soviet school, the role of the Soviet ideology in the formation of the youth's world view was insignificant. The values of the period of Estonian independence were more honoured thanks to the influences at home, history literature published in the Estonian Republic and the influences from their history teachers.

It is not possible to give the final estimation to the influence of the Soviet history teaching on the formation of the youth's historical consciousness. This would require a separate comprehensive interdisciplinary study based on a specially developed methodology that takes into account social psychology, ethnology, philosophy, pedagogy etc. In the present doctoral thesis the main questions that need further research became apparent: which was the historical consciousness of the Soviet Estonian school leavers and which role in its formation had the Soviet history textbooks, history teachers, homes and historical literature.

CURRICULUM VITAE

Anu Raudsepp

Sünniaeg ja -koht: 12.05.1962 Tartu
Kodakondsus: Eesti
Keeled: Eesti, saksa, inglise, vene
Aadress: TÜ eesti ajaloo õppetool,
Ülikooli 18, 50090 Tartu
Tel.: +372 737 5650
E-mail: Anu.Raudsepp@ut.ee

Haridus

1998–2005 Tartu Ülikool, doktoriõpe
1998 Tartu Ülikool, M. A. ajaloos
1985 Tartu Riiklik Ülikool, ajaloolane, ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetaja
1980 Tartu 8. Keskkool

Teenistuskäik

1998- Tartu Ülikooli ajaloo didaktika lektor
1996–1997 Tartu Ülikooli ajaloo osakonna õppeülesande täitja
1995–1996 Tartu Ülikooli eesti ajaloo õppetooli assistent
1994–1995 Tartu Ülikooli Raamatukogu vanembibliograaf
1991–1993 Tartu Ülikooli usuteaduskonna sekretär
1990–1991 Viljandi 9. Kutsekeskkooli ajalooõpetaja
1985-1990 Viljandi 5. Keskkooli ajalooõpetaja

Teadustöö

Monograafia

Riia Vaimulik Seminar 1846–1918. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.

Artiklid

1. Chilian Rauschert Sangaste kihelkonna haridus- ja usuelu edendajana 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul. // Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.
2. Riia Vaimulik Seminar (1846–1918) eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemises. // Kleio. 1996, 2.

3. Das Rigaer Geistliche Seminar (1846–1918) in der estnischen Kulturgeschichte. // Nordost-Archiv: Zeitschrift für Regionalgeschichte. Konfession und Nationalismus in Ostmitteleuropa. Kirchen und Glaubsgemeinschaften im 19. und 20. Jahrhundert. 1998, VII, 2.
4. Juutide haridusoludest Venemaal. Eestist pärit esimesi juuditare Tartu Ülikoolis. // Vita Academica, Vita Feminea. Koostanud Sirje Tamul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999.
5. Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis. // Muutuste mehhanismid Eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses: ettekandeid ja artikleid 1999. Koostanud Marin Laak ja Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000.

CURRICULUM VITAE

Anu Raudsepp

Date and
place of birth: 12.05.1962 Tartu
Citizenship: Estonian
Languages: Estonian, German, English, Russian
Address: Chair of Estonian History, Tartu University,
Ülikooli 18, 50090 Tartu
Tel.: +372 737 5650
E-mail: Anu.Raudsepp@ut.ee

Education

1998–2006 Tartu University, doctoral studies
1998 Tartu University, M. A. in history
1985 Tartu State University, historian, teacher of history
1981 Tartu Secondary School No. 8

Professional career

1998– Tartu University, Department of History, Lecturer of didactic
1996–1997 Tartu University, Department of History, õppeülesande täitja
1995–1996 Tartu University, Department of History, Assistant
1994–1995 Library of Tartu University, librarian
1991–1993 Tartu University, Department of Theology, Secretary
1990–1991 Viljandi Vocational School No. 9, history teacher
1990–1992 Viljandi Secondary School No. 5, history teacher

Scientific Work

Monograph

Riia Vaimulik Seminar 1846–1918. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.

Articles

1. Chilian Rauschert Sangaste kihelkonna haridus- ja usuelu edendajana 17. sajandi lõpul ja 18. sajandi algul. // Sangaste ja Bergid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994.
2. Riia Vaimulik Seminar (1846–1918) eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemises. // Kleio. 1996, 2.

3. Das Rigaer Geistliche Seminar (1846–1918) in der estnischen Kulturgeschichte. // Nordost-Archiv: Zeitschrift für Regionalgeschichte. Konfession und Nationalismus in Ostmitteleuropa. Kirchen und Glaubsgemeinschaften im 19. und 20. Jahrhundert. 1998, VII, 2.
4. Juutide haridusoludest Venemaal. Eestist pärit esimesi juuditare Tartu Ülikoolis. // Vita Academica, Vita Feminea. Edited by Sirje Tamul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999.
5. Kirjandus ja stalinistlik kultuuripoliitika Eestis. // Muutuste mehhanismid Eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses: ettekandeid ja artikleid 1999. Edited by Marin Laak ja Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2000.